

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
Міністерство оборони України
Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
Міністерство оборони України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Стеців Ярослав Васильович

УДК 355.1.082:316](477))"УНР"1917/1921"(093.2)

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТАРШИНИ–АРТИЛЕРИСТИ УКРАЇНСЬКИХ АРМІЙ ПЕРІОДУ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921): ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ**

032 Історія та археологія

Гуманітарні науки

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Я. В. Стеців

Науковий керівник: Ткачук Павло Петрович, доктор історичних наук,
професор, начальник Національної академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного

Львів – 2024

АНОТАЦІЯ

Стеців Я. В. Старшини–артилеристи українських армій періоду Української революції (1917–1921): просопографічний портрет. – Кваліфікаційна праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – історія та археологія. – Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – Львів, 2024.

Дисертаційна робота є системним дослідженням старшинського складу артилерії армій Української Народної Республіки (далі УНР), Української Держави (далі УД) та Західно–Української Народної Республіки (далі ЗУНР) у 1917–1921 рр. Центральною фігурою дослідження постає український старшина–артилерист як особа з її власними професійними та особистими проблемами, здобуттям досвіду і повсякденною життєдіяльністю.

У дисертації використано широкий комплекс архівних джерельних матеріалів, мемуарів видатних військових і політичних діячів періоду революції 1917–1921 рр., а також тогочасну періодику.

Найцінніші для дослідження архівні матеріали зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) в Києві, Полтаві, Тернополі, Сумах, Львові, Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗР), а також Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІА України у Львові), Державного архіву Львівської області (ДАЛО), Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника (ЛННБ ім. В. Стефаника), Національного архіву в Празі (Národní archiv v Praze), Центрального військового архіву у Варшаві (Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie) та Національної бібліотеки у Варшаві.

У дисертації досліджено особливості бойової діяльності, роль і значення українських офіцерів–артилеристів російської та австро–угорської армій на фронтах Першої світової війни. Підраховано кількісний склад українців серед

рядових і офіцерів збройних сил Австро–Угорщини. Проаналізовано участь українських генералів–артилеристів у процесі планування та проведення оперативних і стратегічних операцій командування російської армії, що часто визначало хід перебігу подій на фронті. Наведено неодноразові приклади прояву українськими офіцерами–артилеристами мужності і героїзму в боях і нагородження їх високими державними відзнаками Російської імперії та Австро–Угорської монархії. Узагальнено дані щодо обійманих посад і військових звань на момент закінчення служби в складі імперського та монаршого війська. Наголошено на важливості здобутого старшинського бойового досвіду та його значення для подій Української революції 1917–1921 рр. Актуалізовано важливість вивчення проблематики українського офіцерства в революційний період 1917–1921 рр. та його значення для виховання сучасних офіцерів Ракетних військ і артилерії та безпілотних систем Збройних Сил України.

Автор розглянув особливості суспільно–політичних настроїв офіцерів–артилеристів українського війська на тлі революції в Україні в період 1917–1921 рр. Особливу увагу присвячено процесу трансформації свідомості старшин та конструювання образу влади на тлі революцій, воєнно–політичних та соціально–економічних подій в Україні під час зазначеного періоду. Наведено ключові аспекти взаємовідносин та причини конфронтації між владою і старшинським корпусом.

У роботі досліджено роль старшин–артилеристів у формуванні гарматних частин армій УНР/УД та ЗУНР на початку Української революції 1917–1921 рр. Наведено приклади лідерства офіцерів–гармашів у питаннях українізації артилерії російської та австрійської армій, а також формування перших українських гарматних дивізіонів і батарей. Проаналізовано основні проблеми, зумовлені зовнішньою загрозою (агресія від радянської Росії та Другої Речі Посполитої, перебування значної кількості старшин на далеких фронтах Світової війни і в полоні) та внутрішньополітичними протиріччями (недовіра політичного керівництва до старшин, які служили в російській армії), а також загальна виснаженість ресурсів після війни (зруйнована інфраструктура, загиблі, поранені, втомлені від війни старшини, бажання якнайшвидше повернутися додому).

Наголошено на важливості здобутого за роки Світової війни досвіду та його значення для формування артилерії українських армій.

У дисертації проаналізовано особливості військово–організаційної та службово–бойової діяльності старшин–артилеристів в добу Центральної Ради, УД, Директорії УНР та ЗУНР під час польсько–української та більшовицько–українських воєн. Простежено роль старшин у формуванні української артилерії на різних посадах в органах військового управління, гарматних бригадах, полках, дивізіонах та батареях. Наведено приклади ефективності старшин у підборі офіцерських кадрів, формуванні гарматних частин та впорядкування їх штатів, реорганізації системи військової освіти. Наголошено на важливості здобутого під час служби в імперських арміях практичного організаційного досвіду для будівництва української артилерії. Виявлено проблеми формування артилерії українських армій та їх основні причини. Доведено значущість діяльності старшин–артилеристів у розбудові української артилерії в період Української революції 1917–1921 рр.

Автором охарактеризовано хід бойових дій української артилерії під командуванням старшин–гармашів у різні періоди війни за незалежність. Проаналізовано роль старшин–гармашів на різних посадах військового управління під час бойових дій української артилерії. Наведено приклади лідерства офіцерів–гармашів на фронтах боротьби за державність, що часто мало вирішальне значення для перемоги над противником. Наголошено на важливості здобутого в роки Першої світової війни старшинського бойового досвіду для управління підпорядкованою артилерією на фронтах визвольної боротьби українського народу. Встановлено більшу ефективність новоутворених з ініціативи старшин–артилеристів гарматних формацій, порівняно з українізованими частинами. Доведено важливість участі старшин–артилеристів у військових операціях українських армій та їх внесок у боєготовності артилерії періоду Української революції 1917–1921 рр.

У роботі висвітлено основні елементи повсякдення українських старшин–артилеристів на фронтах революції 1917–1921 рр. Охарактеризовано матеріальне

забезпечення, що включало фінансове утримання, забезпечення одностроями і додатковими речами до нього, а також надходження продуктів харчування. Проаналізовано рівень забезпечення старшин–гармашів у різні періоди існування української державності. Проведено порівняння матеріального забезпечення Наддніпрянських і Наддністрянських старшин–артилеристів. Встановлено основні причини погіршення різних видів старшинського забезпечення. Охарактеризовано матеріальне забезпечення старшин–артилеристів під час інтернування та на території інших країн.

Автором досліджено матеріальну частину артилерії та особисту зброю старшин–артилеристів українських армій у період війни за державність, що включало артилерійські системи російського та німецького виробництва, а також стрілецьку зброю бельгійського, німецького і австрійського походження. Подано технічні характеристики гармат, гаубиць і основних зразків особистої зброї, яку використовували старшини українських армій в період Української революції 1917–1921 рр.

Дисертантом простежено родинне соціальне походження старшини–артилериста, рівень освіти та умови її здобуття у військових або цивільних навчальних закладах, а також подальший життєвий шлях після закінчення Української революції 1917–1921 рр. Досліджено період старшинського перебування в таборах на території Польщі і Чехословаччини, а також висвітлено їх щоденний побут, проблеми таборового життя та їхню взаємодію із цивільними організаціями (Українським Горожанським Комітетом, Українським Червоним Хрестом, Християнською молодіжною організацією та ін.), які здійснювали соціальну опіку над інтернованими українськими вояками, насамперед жертвами війни.

Наведено приклади політичних переслідувань та репресій щодо українських старшин з боку радянської Росії, насамперед від органів НКВС за їхню службу в українських визвольних арміях. Охарактеризовано громадську і політичну діяльність старшин українських армій серед УНР–івської еміграції на прикладах Р. Дашкевича, Є. Коновальця та ін. Адже вони ставали засновниками та учасниками

численних військових і громадсько–політичних організацій (Українська військова організація, «ЛУГ», «Воля», Спілка українських вояків та ін.).

У дисертаційному дослідженні доведено, що серед українського офіцерського корпусу старшини–артилеристи були окремою цілісною групою, поєднаною спільною корпоративною ідентичністю та власними військовими традиціями, а їхня участь у державотворчих процесах (насамперед будівництві армії) під час Української революції 1917–1921 рр. була значущою і суттєво вплинула на відновлення історичної пам'яті про події визвольної боротьби українського народу на початку ХХ ст.

Ключові слова: Україна, Українська Народна Республіка, Західно–Українська Народна Республіка, Українська революція 1917–1921 рр., Перша світова війна, Українська Держава, Директорія УНР, армія УНР, Дієва армія, Галицька Армія, старшини–артилеристи, російська та австро–угорська армії, НКВС, репресії, просопографічний портрет.

ABSTRACT

Stetsiv Y. V. Artillery officers of the Ukrainian armies during the Ukrainian Revolution (1917–1921): a prosopographical portrait.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 – History and Archeology – Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy – Lviv, 2024.

The dissertation is a systematic study of the artillery officers in the Ukrainian People's Republic (UPR), the Ukrainian State (US), and the Western Ukrainian People's Republic (WUPR) armies in 1917–1921. The central figure of the study is the Ukrainian artillery officer as a person with his or her own professional and personal problems, experience, and daily life.

The dissertation is based on a wide range of archival source materials, memoirs of prominent military and political figures of the 1917–1921 revolution, as well as periodicals of the time.

The most valuable archival materials for research are stored in the Central State Archives of Higher Authorities and Governments of Ukraine, the Central State Archives

of Public Associations of Ukraine, the Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine in Kyiv, Poltava, Ternopil, Sumy, Lviv, the Sector State Archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine, as well as the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, the State Archive of Lviv Oblast, the Lviv National Library named after V. Stefanyk. Stefanyk Lviv National Library, National Archives in Prague, Central Military Archives in Warsaw and the National Library in Warsaw.

The dissertation examines the peculiarities of combat activity, the role and importance of Ukrainian artillery officers of the Russian and Austro–Hungarian armies on the fronts of the First World War. The number of Ukrainians among the rank and file and officers of the armed forces of Austria–Hungary is calculated. The author analyzes the participation of Ukrainian artillery generals in the process of planning and conducting operational and strategic operations of the Russian army command, which often determined the course of events at the front. The author provides numerous examples of Ukrainian artillery officers' display of courage and heroism in battles and their awarding with high state decorations of the Russian Empire and the Austro–Hungarian Monarchy. The data on the positions and military ranks held at the time of the end of service in the imperial and monarchical army are summarized. The importance of the combat experience gained by officers and its significance for the events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 is emphasized. The importance of studying the problems of Ukrainian officers in the revolutionary period of 1917–1921 and its significance for the education of modern officers of the Missile Forces and Artillery and Unmanned Systems of the Armed Forces of Ukraine is actualized.

The author examines the peculiarities of the socio–political attitudes of artillery officers of the Ukrainian army against the background of the revolution in Ukraine in 1917–1921. Particular attention is paid to the process of transformation of the consciousness of the officers and the construction of the image of power against the background of revolutions, military–political and social–economic events in Ukraine during this period. The key aspects of the relationship and the reasons for the confrontation between the government and the officers' corps are presented.

The research reveals the role of artillery officers in the formation of artillery units of the Ukrainian People's Republic and the Western Ukrainian People's Republic armies at the beginning of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Examples of the leadership of artillery officers in the Ukrainianization of the artillery of the Russian and Austrian armies, as well as the formation of the first Ukrainian artillery divisions and batteries are given. The author analyzes the fundamental issues caused by the external threat (aggression from soviet Russia and the Second Polish–Lithuanian Commonwealth, the stay of a significant number of officers on the distant fronts of the World War and in captivity) and internal political contradictions (distrust of the political leadership to the officers who served in the Russian army), as well as the general depletion of resources after the war (destroyed infrastructure, dead, wounded, war–tired officers, and the desire to return home as soon as possible). The author emphasizes the importance of the experience gained during the World War and its significance for the formation of the artillery of Ukrainian armies.

The dissertation analyzes the peculiarities of military–organizational and service–combat activities of artillery officers during the Central Rada, the Ukrainian State Administration, the UPR Directorate, and the WUPR during the polish–ukrainian and bolshevik–ukrainian wars. The role of officers in the formation of Ukrainian artillery in various positions in military command and control bodies, artillery brigades, regiments, divisions and batteries is traced. Examples of the effectiveness of artillery officers in the selection of officers, the formation of artillery units and the organization of their staff and the reorganization of the military education system are given. The importance of practical organizational experience gained during service in the imperial armies for the construction of Ukrainian artillery is emphasized. The issues and crucial causes of the artillery development of Ukrainian armies are identified. The importance of the activities of artillery officers in the evolution of Ukrainian artillery during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 is proved.

The author characterizes the course of combat operations of the Ukrainian artillery under the command of artillery officers–gunners in different periods of the war for independence. The author analyzes the role of artillery officers–gunners in various

positions of military command during the combat operations of Ukrainian artillery. Examples of the leadership of artillery officers on the fronts of the struggle for statehood are stated, which was often crucial for the victory over the enemy. The importance of the officers' combat experience gained during the First World War for the management of subordinate artillery on the fronts of the liberation struggle of the Ukrainian people is emphasized. The greater effectiveness of the newly formed artillery formations on the initiative of artillery officers is established in comparison with the Ukrainianized units. The importance of the participation of artillery officers in military operations of Ukrainian armies and their contribution to the combat readiness of artillery during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 is proved.

The study highlights the crucial elements of the daily routine of Ukrainian artillery officer at the fronts of the 1917–1921 revolution. The material support, which included financial support, provision of uniforms and additional items to it, as well as the supply of food, is particularly characterized. The author analyzes the level of provision of artillery officers–gunners in different periods of the existence of Ukrainian statehood. A comparison of the material support of the Naddniprian and Naddnistrian artillery officers is made. The actual reasons for the deterioration of various types of officers' support are identified. The material support of artillery commanders during internment and in other countries is characterized.

The author has studied the material part of artillery and personal weapons of artillery officers of the Ukrainian armies during the war for statehood, which included artillery systems of Russian and German production, as well as small arms of Belgian, German and Austrian origin. The technical characteristics of guns, howitzers, and the main models of personal weapons used by the officers of the Ukrainian armies during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 are presented.

The dissertation traces the family social origin of the artillery officers, the level of education and the conditions of its acquisition in military or civilian educational institutions, as well as his further life after the end of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The period of seniority in camps on the territory of Poland and Czechoslovakia was studied, and their daily life, problems of camp life and their interaction with civil

organizations (Ukrainian Citizens' Committee, Ukrainian Red Cross, Christian Youth Organization, etc), who provided social care for interned Ukrainian soldiers, primarily war victims.

Examples of political persecution and repression of Ukrainian senior officers by soviet Russia are given, primarily from the NKVD authorities for their service in the Ukrainian liberation armies. The social and political activities of senior officers of Ukrainian armies among the UNR emigration were characterized using the examples of R. Dashkevich, E. Konovalts, and others. After all, they became founders and members of numerous military and public–political organizations (Ukrainian Military Organization, LUG, Volya, Union of Ukrainian Soldiers, etc.).

The dissertation proves that among the Ukrainian officer corps, artillery officers were a separate integral group united by a common corporate identity and their own military traditions, and their participation in state–building processes (primarily army building) during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 was significant and significantly influenced the restoration of historical memory of the events of the liberation struggle of the Ukrainian people at the beginning of the 20th century.

Key words: Ukraine, Ukrainian People's Republic, Western Ukrainian People's Republic, Ukrainian Revolution (1917–1921), World War I, Ukrainian State, UPR Directory, UPR Army, Diyeva army, Halychyna Army, artillery officers, russian and austro–hungarian armies, NKVD, repressions, prosopographical portrait.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, у яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Стеців Я. Суспільно–політичні настрої офіцерів–артилеристів на тлі революційних подій в Україні в період 1917–1921 рр. *Воєнно–історичний вісник*. 2021. Вип. 41 (3). С. 60–73.
2. Стеців Я. Участь українських офіцерів–артилеристів у Першій світовій війні в складі російської армії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2021. Вип. 34. С. 88–102.

3. Стеців Я. Участь українських офіцерів–артилеристів австро–угорської армії в Першій світовій війні. *Військово–науковий вісник*. 2022. Вип. 38. С. 103–120.

4. Tkachuk P., Stetsiv Ya. The Artillery Officers' Role in the Ukrainian Formation at the Outbreak of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. *East European Historical Bulletin*. 2022. № 23. S. 51–61.

5. Bahan A., Stetsiv Ya. The role of Roman Dashkevych in the formation of the artillery of the Sich Riflemen during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. *East European Historical Bulletin*. 2022. № 25. S. 136–148.

6. Стеців Я. Соціальний портрет старшин–артилеристів українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр. *Військово–науковий вісник*. 2023. Вип. 40. С. 81–102.

Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Стеців Я. Старшини–артилеристи періоду Української революції 1917–1921 рр.: Олекса Алмазов. *Матеріали Першої міжнародної науково–практичної конференції «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива» (Київ, 27 листопада 2020 р.)*. Київ, 2020. С. 75–76.

8. Стеців Я., Баган А. Особливості підготовки командних кадрів для артилерії Галицької Армії в період 1918–1919 рр. *Матеріали всеукраїнської студентської науково–практичної конференції: «Студентська молодь у науці» (Хмельницький, 11 травня 2021 р.)*. Хмельницький, 2021. С. 208–211.

9. Stetsiv Ya., Bahan A. Peculiarities of artillery units' development of the central council troops in the period of the Ukrainian revolution through 1917–1921. *A pris une participation a la Conference Scientifique et Pratique Internationale «Debats scientifiques et orientations prospectives du developpement scientifique» (Париж, 1 жовтня 2021 р.)*. Париж, 2021. С. 68–70.

10. Стеців Я. Еволюція артилерійського озброєння, яке успадкувало українське військо після Першої світової війни. *Матеріали Другої всеукраїнської науково–практичної конференції «Зброя: історія розвитку озброєння та військової техніки» (Львів, 8 жовтня 2021 р.)*. Львів, 2021. С. 109–112.

11. Баган А., Стеців Я. Модернізація 107–мм далекобійної гармати корпусу Січових Стрільців. *Матеріали Другої всеукраїнської науково–практичної конференції «Зброя: історія розвитку озброєння та військової техніки» (Львів, 8 жовтня 2021 р.)*. Львів, 2021. С. 82–83.

12. Стеців Я. Роль постаті в добу визвольних змагань: Головний інспектор української артилерії періоду визвольних змагань – Сергій Дельвіг. *Матеріали наукової конференції до 130–річчя від дня народження Євгена Коновальця (Львів, 13 жовтня 2021 р.)*. Львів, 2021. С. 22–23.

13. Стеців Я., Баган А. Особливості формування артилерійських частин військ Центральної Ради в період Української революції 1917–1921 рр. *II International Scientific and Theoretical Conference «Advanced discoveries of modern science: experience, approaches and innovations» (Амстердам, 29 жовтня 2021 р.)*. Амстердам, 2021. С. 91–93.

14. Стеців Я. Роль офіцерів–артилеристів у формуванні війська під час Української революції 1917–1921 рр. *Матеріали Другої міжнародної науково–практичної конференції «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива» (Київ, 26 листопада 2021 р.)*. Київ, 2021. С. 118–119.

15. Стеців Я. Участь українських офіцерів–артилеристів російської армії в Першій світовій війні. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні питання української та всесвітньої історії: минуле і сучасність» (Рівне, 25 жовтня 2022 р.)*. Рівне, 2022. С. 75–79.

16. Стеців Я. Участь українських офіцерів–артилеристів австро–угорської армії в Першій світовій війні. *Матеріали Третьої Міжнародної науково–практичної конференції «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива» (Київ, 23 листопада 2022 р.)*. Київ, 2023. С. 226–227.

17. Стеців Я. Службово–бойова діяльність старшин–артилеристів військ Центральної Ради на фронтах Української революції 1917–1921 рр. *Матеріали IV міжнародної науково–практичної конференції «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі» (Київ, 26 травня 2023 р.)*. Київ, 2023. С. 168–172.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ І ПОЗНАЧЕНЬ.....	15
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	23
1.1. Історіографія дослідження.....	23
1.2. Джерельна база.....	34
1.3. Методологія дослідження.....	46
РОЗДІЛ 2. СТАРШИНИ–АРТИЛЕРИСТИ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО–УГОРСЬКОЇ АРМІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І ПІСЛЯ ПАДІННЯ ІМПЕРІЙ.....	49
2.1. Українські старшини–артилеристи в складі російської армії.....	49
2.2. Українські старшини–артилеристи в складі австро–угорської армії.....	60
2.3. Аналіз та порівняння світоглядних настроїв українських старшин–артилеристів напередодні завершення Першої світової війни.....	71
РОЗДІЛ 3. СТАРШИНИ–АРТИЛЕРИСТИ В СКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ АРМІЙ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ.....	82
3.1. Роль старшин–артилеристів у формуванні українських армій на початку Української революції 1917–1921 рр.....	82
3.2. Особливості військово–організаційної діяльності.....	92
3.3. Службово–бойова діяльність старшин–артилеристів на фронтах Української революції 1917–1921 рр.....	119
3.4. Матеріальне забезпечення і організація побуту.....	142
3.5. Матеріальна частина артилерії та особиста зброя старшин–артилеристів.....	164

РОЗДІЛ 4. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ТА ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ СТАРШИН–АРТИЛЕРИСТІВ УКРАЇНСЬКИХ АРМІЙ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ.....	173
4.1. Соціальне походження.....	173
4.2. Рівень освіти.....	179
4.3. Подальший життєвий шлях.....	196
ВИСНОВКИ.....	219
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	235
ДОДАТКИ (ПОДАНО ОКРЕМОЮ КНИГОЮ).....	271

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ І ПОЗНАЧЕНЬ

ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія

ГА – Галицька Армія

ГАУ – Головне Артилерійське Управління

ГДА СБУ – Галузевий Державний архів Служби безпеки України

ГДА СЗР – Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України

ГУ – Головна управа

ГШУ – Головна Шкільна Управа

ДАЛО – Державний архів Львівської області

ДСВС – Державний Секретаріат Військових Справ

ДПУ – Державне Політичне Управління

ЗСУ – Збройні Сили України

ЗСПР – Збройні сили Півдня Росії

ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка

КДБ – Комітет Державної Безпеки

КЕГА – Команда Етапу Галицької Армії

ЛННБ ім. В. Стефаника – Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника

НІГА – Начальна Інтендантура Галицької Армії

НКВС – Народний Комісаріат Внутрішніх Справ

НКГА – Начальна Команда Галицької Армії

ОВК – Окружні Військові Команди

ОДПУ – Об'єднане Державне Політичне Управління

СГД – Союз Гетьманців–Державників

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

СС – Січові Стрільці

США – Сполучені Штати Америки

УВО – Українська Військова Організація

УвЕТ – Українське Воєнне Товариство

УГВК – Український Генеральний Військовий Комітет

УД – Українська Держава

УНО – Українське Національне Об'єднання

УНР – Українська Народна Республіка

УПА – Українська Повстанська Армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСГ – Українська Стрілецька Громада

УСС – Українські Січові Стрільці

УСХД – Український союз хліборобів–державників

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДІА України у Львові – Центральний державний історичний архів України у Львові

ЦР – Центральна Рада

ЧА – Червона Армія

CAW – Centralny Wojskowy Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. На сучасному етапі розвитку Збройних Сил України (далі ЗСУ) надзвичайно важливою є роль офіцерів у суспільстві, тож більш актуальними стають дослідження цілісного портрету українського офіцерського корпусу. Аналіз наявних військово–історичних досліджень, які спрямовані на глибинне вивчення біографій видатних українських командирів, дозволяє зробити висновок, що їх обмаль у мілітарній історії України, зокрема становлення як військових лідерів, старшин–артилеристів армій Української Народної Республіки (далі УНР) та Західно–Української Народної Республіки (далі ЗУНР) у період Української революції 1917–1921 рр.

Сьогодні, як і століття тому, артилерійські батареї, дивізії під командуванням офіцерів–гармашів дають відсіч російській агресії, демонструючи майстерність та героїзм. Сучасний вітчизняний досвід засвідчує, що присвоєння військовим частинам ЗСУ імен видатних українських полководців минулого сприяє мотивації особового складу до військової служби, формуванню корпоративного духу і більш ефективному виконанню бойових завдань. Широкому загалу відомі імена лише найбільш популярних старшин, тоді як життєвий шлях багатьох командирів–артилеристів українських армій революційного періоду 1917–1921 рр. досі залишається малодослідженим. Враховуючи суттєве збільшення артилерії ЗСУ в умовах повномасштабного вторгнення російських військ на територію України та необхідності присвоєння почесних найменувань новоутвореним частинам, виникає нагальна потреба наукового пошуку і всебічного вивчення біографій старшин–артилеристів армій УНР та ЗУНР.

Дослідження біографій старшинського складу українських армій дозволить сформувати цілісний портрет командира–артилериста тогочасної доби, обґрунтувати історичні аспекти формування військового лідерства та сприятиме відновленню зруйнованої комуністичним режимом тяглості історичної місії між старшинами–артилеристами періоду Української революції 1917–1921 рр. та сучасними офіцерами Ракетних військ і артилерії та безпілотних систем ЗСУ.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі гуманітарних наук Інституту морально–психологічного забезпечення (МПЗ) відповідно до плану наукової і науково–технічної діяльності Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (в межах НДР за шифром «УНР» державний реєстраційний номер 0121U110539. Автор відпрацював розділ «Аналіз стану висвітлення біографічних відомостей офіцерів армій УНР та ЗУНР»).

Об'єктом дослідження є старшинський склад артилерії українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр., *предметом* – особливості соціального походження, рівня освіти, суспільно–політичних настроїв, етапів військової кар'єри та лідерства, а також життєвого шляху старшин–артилеристів армій УНР і ЗУНР у період Української революції 1917–1921 рр.

Мета дисертаційної роботи полягає у всебічному вивченні старшинського складу артилерії армій УНР і ЗУНР та формуванні цілісного просопографічного портрета старшин–артилеристів періоду Української революції 1917–1921 рр.

Досягнення мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати стан джерельної бази та історіографічної розробки проблеми дослідження;
- проаналізувати бойову діяльність українських старшин–артилеристів у складі імперських армій на фронтах Першої світової війни;
- дослідити суспільно–політичні орієнтири старшин–артилеристів напередодні завершення Світової війни;
- проаналізувати особливості військово–організаційної діяльності старшин–артилеристів українських армій;
- проаналізувати історичні етапи формування військового лідерства та значення старшин–артилеристів у боях за Україну;
- охарактеризувати повсякденні практики старшин–артилеристів на фронті та в запіллі;

- дослідити походження, рівень освіти, подальший життєвий шлях старшин–артилеристів після революції 1917–1921 рр. та сформувати цілісний просопографічний портрет;
- дослідити громадсько–політичну діяльність українських старшин у період еміграції;
- з’ясувати значення військового лідерства старшин–артилеристів у розвитку Ракетних військ і артилерії та безпілотних систем сучасних ЗСУ.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період із березня 1917 р. по листопад 1921 р. Нижня хронологічна межа відповідає часу початку Української революції, а верхня припадає на Другий зимовий похід армії УНР як кінцевого етапу збройної боротьби українських регулярних військ за незалежність. Окрім того, простежено особливості життєвої долі, громадської та політичної діяльності старшин–артилеристів під час еміграції, у міжвоєнний і післявоєнний періоди.

Методологія наукової роботи базується на принципах історизму, наукової об’єктивності і системності, а також комплексного і критичного підходу до використання історіографії. Методологічну основу дисертаційної роботи становлять загальнонаукові та конкретно–наукові методи дослідження. Серед загальнонаукових методів застосовано: синтез, узагальнення, аналіз, порівняння, аналогія та систематизація. Із конкретно–наукових використано метод просопографії, завдяки якому вдалося утворити цілісний просопографічний портрет старшин–артилеристів армій УНР, Української Держави (далі УД) та Галицької Армії (далі ГА); біографічний метод, за допомогою якого розглянуто життєві долі українських старшин–гармашів, вивчено процес формування особистості, його індивідуальної трансформації та генерування здатності реалізовувати різні функціональні ролі; проблемно–хронологічний метод, який забезпечив логічну побудову розділів дисертації та дозволив провести історичну реконструкцію суспільних образів і переконань старшин–артилеристів українських армій; історико–генетичний метод – дозволив простежити причинно–наслідкові зв’язки і тенденції історичного поступу в їх безпосередньому вигляді, а історичні події, процеси, явища та постаті розкрито в їх індивідуальності та виразності.

Також у роботі використано структурно–систематичний та структурно–функціональний методи історичного дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації *вперше*:

- науково обґрунтовано історичні аспекти формування військового лідерства та становлення старшин–артилеристів армій УНР і ЗУНР;

- досліджено суспільно–політичні орієнтири українських старшин–артилеристів напередодні закінчення Світової війни;

- комплексно проаналізовано військово–організаційну та службово–бойову діяльність старшин–артилеристів армій УНР/УД та ГА;

- простежено матеріальне і матеріально–технічне забезпечення старшин–артилеристів українських армій;

- всебічно досліджено та утворено цілісний просопографічний портрет старшинського складу артилерії українських армій революційного періоду 1917–1921 рр.;

- прослідковано процес формування та еволюції мілітарної ідентичності українських старшин–артилеристів;

- залучено до наукового обігу нові неопубліковані архівні документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (Київ), Галузевого державного архіву Служби безпеки України в Києві, Полтаві, Тернополі, Сумах, Львові, Центрального військового архіву у Варшаві та Центрального державного історичного архіву України у Львові.

доповнено і уточнено:

- методологію дослідження старшинського корпусу українських армій революційного періоду 1917–1921 рр.;

- суспільний образ офіцера періоду Української революції 1917–1921 рр. на прикладі видатних командирів–артилеристів армій УНР та ЗУНР: особливості походження, рівня освіти, суспільно–політичних настроїв, етапів військової кар’єри та лідерства, подальшого життєвого шляху;

– особливості громадсько–політичної діяльності старшин–гармашів армій УНР та ЗУНР під час інтернування та еміграції.

подальший розвиток отримали:

– дослідження біографій видатних українських командирів минулого;
– дослідження діяльності командного складу артилерії всіх періодів національно–визвольної боротьби українського народу.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що основні положення дисертаційної роботи, зібрані та опрацьовані теоретичні і фактичні матеріали, а також висновки можуть бути застосовані під час розробки навчальних програм, лекційних курсів, навчально–методичних посібників, підручників із військової та суспільно–політичної історії України для курсантів вищих військових навчальних закладів Міністерства оборони України (МОУ) та студентів гуманітарних факультетів закладів вищої освіти Міністерства освіти і науки України (МОН). Також дисертаційні матеріали можуть бути використані для написання наукових статей, узагальнюючих праць та монографій із військової історії України початку ХХ ст.

Результати дисертаційного дослідження впроваджено в освітній процес Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, а саме використано під час розробки програм навчальних дисциплін: «Історія України і українського війська» та «Военно–політична історія України» (Акт впровадження НДР за шифром «УНР», державний реєстраційний номер 0121U110539).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна праця є самостійним науковим дослідженням. Основні положення дисертації, результати наукових досліджень, висновки та надані рекомендації є особистим науковим здобутком автора. У дисертаційній роботі використано лише ті результати з наукових публікацій, оприлюднених у співавторстві, що є власним науковим доробком дисертанта.

Апробація результатів дослідження відбулася на десяти міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях: I Міжнародна науково–практична конференція «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива» (Київ,

27 листопада 2020 р.); Всеукраїнська студентська науково–практична конференція «Студентська молодь у науці» (Хмельницький, 11 травня 2021 р.); Міжнародна наукова конференція «*Debats scientifiques et orientations prospectives du developpement scientifique*» (Париж, 1 жовтня 2021 р.); II Всеукраїнська науково–практична конференція «Зброяря: історія розвитку озброєння та військової техніки» (Львів, 8 жовтня 2021 р.); Всеукраїнська наукова конференція до 130–річчя від дня народження Євгена Коновальця (Львів, 13 жовтня 2021 р.); Міжнародна наукова конференція «*Advanced discoveries of modern science: experience, approaches and innovations*» (Амстердам, 29 жовтня 2021 р.); II Міжнародна науково–практична конференція «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива» (Київ, 26 листопада 2021 р.); Всеукраїнська науково–практична конференція «Актуальні питання української та всесвітньої історії: минуле і сучасність» (Рівне, 25 жовтня 2022 р.); III Міжнародна науково–практична конференція «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива» (Київ, 23 листопада 2022 р.); IV Міжнародна науково–практична конференція «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі» (Київ, 26 травня 2023 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження оприлюднені у 17 наукових публікаціях: 2 статті у виданні, яке входить до переліку наукових фахових видань України категорії «А» та індексується міжнародною науко–метричною базою Web of Science; 4 статті у виданні, які включені до переліку наукових фахових видань України категорії «Б»; 11 публікацій мають апробаційний характер.

Структура та обсяг дисертації. Структура дисертації побудована за проблемно–хронологічним принципом та складається з анотації, змісту, переліку умовних позначень і скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (387 позицій) – 270 с., а також додатків (26 найменувань) – 334 с. Основний текст дисертації становить 234 с. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 604 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Сучасне історичне дослідження не можна якісно виконати без глибинного аналізу наукових робіт попередніх дослідників конкретної проблеми. Історіографія дозволяє визначити стан вивчення чи повноту опрацювання вибраної дослідником проблеми, усвідомити рівень історичного узагальнення проблем, із яких сукупно складається предмет дослідження. Без детального історіографічного аналізу неможливо переконливо обґрунтувати доцільність вибору та актуальність обраної теми, мети, завдань, новизни та практичного застосування отриманих результатів дисертаційного дослідження.

Проблематику старшинського складу українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр. досліджували різні вітчизняні та закордонні історики–науковці, кожен із яких у своїх працях концентрувався в основному на власній визначеній меті та цілях. Дотримуючися проблемно–хронологічного принципу під час аналізу, було опрацьовано комплекс наявних вітчизняних та закордонних наукових досліджень визначеної тематики. Вивчаючи стан наукової розробки обраної історичної теми, спостерігається, з одного боку, певна політизованість підходів дослідників до вивчення подій та явищ Української революції 1917–1921 рр., зокрема діяльності військових командирів зазначеного періоду, а з іншого – відсутність комплексних наукових досліджень, присвячених старшинському корпусу артилерії українських армій періоду визвольних змагань першої половини ХХ ст.. Тому історіографію проблеми умовно розділено на чотири основні групи: 1) публікації української військової еміграції (наукові дослідження періоду еміграції), які базуються здебільшого на пережитому досвіді безпосередніх учасників і очевидців подій Української революції 1917–1921 рр.; 2) публікації радянських

авторів; 3) наукові історичні розвідки та праці істориків незалежної України; 4) дослідження закордонних, зокрема польських та російських істориків.

Після завершення визвольних змагань 1917–1921 рр. у міжвоєнні та повоєнні роки з'явилися перші публікації в США, Канаді, Чехословаччині, Польщі та Німеччині, які присвячені збройній боротьбі українського народу в період Української революції 1917–1921 рр.. Серед найвідоміших авторів, які у своїх працях описували артилерію періоду визвольних змагань, були М. Омелянович–Павленко [94; 95; 96], Р. Дашкевич [81], К. Смовський [292; 293], П. Єрошевич [196; 197], П. Скоропадський [100; 101; 102], З. Стефанів [295], Л. Шанковський [327; 328; 329], С. Мацькевич [250; 251; 252; 253; 254; 255], В. Галан [170; 171; 172; 173; 174; 175; 176; 177], Т. Мацьків [256], І. Околот [268], Я. Курилюк [234], Р. Фріш [317; 318], Д. Микитюк [258; 259], П. Прудіус [283]. У своїх роботах вищезазначені автори розглядали етапи формування українського війська, описували події та бої, у яких брали безпосередню участь, характеризували військових командирів та громадсько–політичних діячів доби УНР/ЗУНР, аналізували причини поразки та проблеми військового будівництва. Цінність зазначених робіт полягає в тому, що більшість авторів були не просто безпосередніми учасниками подій визвольної боротьби українського народу, але й обіймали високі командні посади та ухвалювали важливі військові рішення.

Слід зазначити, що поряд із сильною стороною цих робіт існує й слабка, зокрема в працях більшості авторів спостерігається (у силу впливу емоцій через пережите) певна романтизація описаних подій та заангажованість у твердженнях. Тому деяка інформація в їхніх публікаціях про події визвольних змагань не завжди збігається з офіційними документами державних архівів, які опрацьовують сучасні історики. Проте публікації української еміграції є важливим джерелом з історії боротьби українського народу та суттєво збагачують історіографію визвольних змагань, бо, на відміну від радянських, видавалися без впливу та фальсифікації з боку радянського комуністичного режиму.

Один із найяскравіших представників української військової еміграції, історик Л. Шанковський, влучно зазначав: «Українська воєнно–історична наука

постала щойно після визвольної війни 1917–1920 рр. і вона розвинулася, дарма що й тоді існували умови бездержавности. Але була, в екзилі, українська армія, були її старшини, що прагнули створити українську воєнно–історичну науку» [330].

Радянська історіографія чи не найбільше спотворила інформацію про українські збройні формування періоду УНР/ЗУНР, яка розглядала історію українських державних формувань під кутом вивчення «імперіалістичної інтервенції як важливого фактору загострення громадянської війни в СРСР» [97].

Насправді попри очевидну шкоду, яку завдали публікації радянського періоду своїм впливом на формування історичної думки про період визвольних змагань, низка праць радянських авторів, які досліджували іноземне вторгнення на територію Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі УРСР) у період 1918–1920 рр., містять дані про існування державних антирадянських військових формацій України, діяльність численних супротивників Червоної армії (далі ЧА) та війська білого руху. Цінність цих історіографічних видань полягає в тому, що в них публікувалися оригінальні офіційні документи радянських республік – України і Росії, а це переконливо доводить, що їхні війська та політики відверто втручалися у внутрішні справи УНР/ЗУНР, виключаючи можливість самостійного існування українців у своїй незалежній державі [378].

Варто наголосити, що оскільки військові формації Наддніпрянщини на початковому етапі Української революції 1917–1921 рр. формувалися переважно за аналогом армії Російської імперії та успадкували від неї значні військові ресурси, то окремі дослідження радянської історіографії (предметом яких була російська імперська армія), становлять певну цінність для сучасних дослідників, адже доповнюють важливу інформацію про озброєння, тактику ведення бою, організаційну структуру та персональні дані офіцерів, які перейшли на службу з російської в українські армії.

Серед авторів, які досліджували артилерію Російської імперії, варто відзначити: Е. Барсукова [146; 147], В. Внукова [160] та А. Строкова [296]. Зазначені автори у своїх роботах здебільшого концентрувалися на артилерійському озброєнні, тактиці бою та загальній структурі гарматних частин російської

імперської армії. Тож, якщо порівняти з іншими працями радянських істориків, їхні роботи є менш політично забарвленими та становлять певну цінність для сучасних дослідників періоду визвольних змагань 1917–1921 рр.

Проблема ролі старшин–артилеристів у формуванні української артилерії періоду Української революції 1917–1921 рр. не була досі комплексно висвітлена дослідниками незалежної України. Однак окремі елементи цієї тематики були розглянуті та опубліковані в роботах українських істориків–науковців.

Важливе значення для історіографічного аналізу проблеми і питань, які стосуються офіцерського корпусу українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр., зокрема підрозділів і частин артилерії, мають роботи українських дослідників П. Ткачука, Я. Тинченка, М. Литвина, К. Науменка, В. Голубка, М. Герасименка, Р. Тютенка, Н. Шумінської та наукових праць, які розміщені на сторінках тритомного енциклопедичного видання «Західно–Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.)», а також бази даних зібраної на сайті військово–історичного інтернет–проекту «Імена самостійної України 1917–1924 рр.».

У своїй монографії «Сухопутні війська Збройних Сил України доби революції 1917–1921 рр.» [378] Павло Ткачук розглянув процес зародження сухопутних військ у ході українізації армії Центральної Ради (далі ЦР), особливості розбудови регулярного війська в період УД, зокрема заглибився в питання використання кадрового потенціалу, організації й озброєння, системи підготовки командирських кадрів. Дослідив політику Директорії УНР щодо оновлення військової організації, комплектування, озброєння і тактики бойових дій. Проаналізував процес розвитку ГА 1918–1920 рр., способи її формування, комплектування, підготовку особового складу, озброєння і тактики бойових дій. Порівняв досвід ГА з країнами Центрально–Східної Європи, УНР і більшовицької росії. Описав систему виховання і вишколу особового складу сухопутних військ українських армій, їхньої духовної опіки в умовах зовнішньої агресії.

Дослідник відобразив процес утворення артилерійських частин збройних сил ЦР, формування артилерії УД, організацію і бойові дії артилерії армії УНР та ГА. Автор у своєму дослідженні наголосив на важливості участі гарматних частин у

визвольній війні та визначній ролі старшин–артилеристів в українізації і формуванні артилерії українських армій після закінчення Першої світової війни.

Історик Ярослав Тинченко у своєму дослідженні «Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга І» [302], зібрав понад 1000 біографічних довідок про життєвий шлях та військову кар'єру воєначальників і старшин військ ЦР, армії УД та Дієвої армії УНР. Праця Тинченка є першим максимально повним зібранням біографічних відомостей про командний склад Збройних формувань України 1917–1921 рр., на основі яких здебільшого було проведено просопографічний аналіз старшинського складу української артилерії. До книги Тинченка також увійшли понад 250 біографій старшин–артилеристів армії УНР. У другій частині дослідження «Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга II» [303] автор прослідкував спадковість військових традицій, які існували між козацькою старшиною часів Гетьманщини, офіцерським корпусом Російської імперії та старшинами армії УНР. Описав процес будівництва українських збройних сил та формування їх старшинського корпусу протягом 1917–1921 рр.. Розглянув історію підготовки власних старшин – випускників військових вузів УНР.

У біографічному виданні Миколи Литвина та Кіма Науменка «Збройні Сили України ХХ ст. Генерали та адмірали: монографія» [242] відображено життя і військову діяльність понад 500 генералів і адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття – доби ЦР, УНР, УД та ЗУНР [242].

У науковій праці «Армія Української Народної Республіки: утворення та боротьба за державу» [180; 181] Віктор Голубко описує процес військового будівництва в період Української революції доби ЦР. Розкриває проблему взаємодії політичної влади з військовими, що в подальшому має фатальні наслідки для існування української державності. Звертає увагу на непослідовність політики ЦР щодо військових питань, браку будівничого досвіду, поміркованості в діях серед українських політичних партій, що в результаті призводить до набуття популярності соціально–популістських ідей більшовиків серед солдатів та матросів, ускладнює процес створення боєздатних збройних сил, а також має негативний

вплив на старшинський склад як основу війська. Автор наголошує, що саме ці причини позбавляють українців єдиної гарантії існування державного суверенітету – боєздатних національних збройних сил.

У своєму дослідженні «Підготовка старшинських кадрів в українських національних державних утвореннях (березень 1917–листопад 1920)» [373] Микола Герасименко описує соціально–економічні та воєнно–політичні умови становлення системи підготовки старшинських кадрів у період Української революції 1917–1921 рр.. Автор висвітлює процес реорганізації військових навчальних закладів підготовки старшин: українізацію та реформування існуючих на території України військових шкіл колишньої російської армії, утворення нової системи військової освіти.

Роман Тютенко у своїй дисертаційній роботі «Соціальний портрет офіцера українських армій періоду Національної революції (1917–1921 рр.)» [379] комплексно дослідив старшинський склад українських армій періоду Української революції, створив колективний портрет українського офіцера і розглянув його як суспільне явище своєї доби. Описав становлення офіцерського корпусу українських армій періоду визвольних змагань. Дослідив процес переходу старшинського корпусу на службу в українські військові формування з армій Російської імперії та Австро–Угорської монархії. Автор розглянув особливості суспільних і політичних настроїв офіцерів під час революцій, війн, змін влади. Заглибився у питання соціального походження, освіти, повсякденного життя, матеріально–технічного забезпечення офіцерів у період Української революції 1917–1921 рр. Дослідник відобразив просопографічний портрет українського офіцера як особливу соціальну цілість, поєднану спільною ідентичністю та усвідомленою своєї ролі у відродженні держави і української нації на початку ХХ ст.

У дисертаційній роботі Наталії Шумінської «Становлення Галицької Армії, особливості комплектування та підготовки особового складу (листопад 1918 – листопад 1919 рр.)» [381] комплексно досліджено особовий склад ГА. Авторкою проаналізовано становлення та розвиток організаційних засад галицьких військових

формацій, зокрема артилерії, а також особливості їхнього комплектування, специфіку організації вишколу і навчання особового складу галицького війська.

У тритомному енциклопедичному виданні «Західно–Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.)» [202; 203; 204] зібрано та узагальнено широкий спектр історичної персоналістики та біографічного матеріалу старшинського корпусу ГА періоду врядування ЗУНР. Авторами подано дані про життя і військову службу командирів–артилеристів – борців за українську державність, незалежність і соборність у революційний період 1917–1921 рр.

На сайті проєкту «Імена самостійної України 1917–1924 рр.» [210] зібрано значний об'єм відомостей про українських офіцерів, зокрема старшин артилерії, які проходили військову службу в українських гарматних формаціях протягом 1917–1924 рр.

За повнотою охоплення матеріалу слід відзначити публікації вже згаданого військового історика П. Ткачука. У роботі «Артилерія Галицької Армії: формування, структура, озброєння» [310] Павлом Ткачуком та Леонідом Кривизюком докладно висвітлені етапи формування артилерійських частин доби ЗУНР. У дослідженні «Бойові дії артилерійських полків Галицької Армії на фронтах польсько—української та більшовицько—української воєн» [308] автор розглянув ключові бої за участі артилерії ГА. Питанням підготовки офіцерських кадрів галицького війська частково присвячена стаття П. Ткачука «Командні кадри Сухопутних військ Галицької Армії (1918–1919 рр.)» [307].

Дослідження В. Задунайського концентрується переважно на особливості військової організації українських формувань під час революції 1917–1921 рр., а ось ролі старшин, зокрема артилеристів, у їх формуванні, він майже не торкається [199].

Організаційна структура армії Австро–Угорської монархії та представництво українців у її складі, а також процес будівництва армії ЗУНР висвітлені в роботах українських істориків М. Литвина [238], Б. Якимовича «Збройні Сили України. Нарис історії» [211; 340] та Л. Шанковського «Українська Галицька Армія» [331].

Проблему відносин офіцерів з урядовцями УНР та політичні погляди М. Грушевського і ЦР щодо військових питань досліджували Л. Шанковський у праці про розпад російської армії в 1917 р. [370], а також історики В. Верстюк [155], В. Пархоменко [272], М. Андрусак [143] та В. Матяшук [249]. Настрої офіцерів та ставлення до політичних лідерів Наддніпрянщини, зокрема до гетьмана П. Скоропадського і С. Петлюри, простежуються в історичних розвідках О. Удовиченка [315], Р. Ковалю [221] та В. Кучабського [359].

Важливою для вітчизняної історіографії є стаття Н. Химиці «Становлення системи національної військової освіти у 1917–1918 рр.» [322], яка дослідила процес організації системи військової освіти в УНР та українзації навчальних закладів. Серед сучасних істориків тематику вишколу вояків ГА досліджували Л. Кривизюк у роботі «Військовий вишкіл у Галицькій армії» [229] та Я. Марченко в праці «Бої Галицької армії за Львів у грудні 1918 – січні 1919 рр.» [248]. У публікаціях військово–наукового журналу «За державність», який видавався з ініціативи української військової еміграції, знаходимо праці С. Левченка [236], присвячені шкільництву в армії УНР/УД періоду визвольних змагань 1917–1921 рр.

Повсякденне життя українського офіцерського корпусу періоду Української революції досліджено дещо спорадично. Матеріальне забезпечення, організація офіцерського побуту, діяльність військового міністра О. Рогози в рік влади П. Скоропадського описано в працях Р. Пирого [277]. Про грошове забезпечення офіцерів згадує у своїй роботі П. Гай–Нижник: щодо грошового надходження офіцерам Власних Канцелярій, Конвою та охоронної команди Гетьмана [156; 168].

До питань матеріальної частини артилерійських систем, які перебували на озброєнні старшин–артилеристів українських армій у своїх воєнно–історичних студіях зверталися різні автори, зокрема П. Ткачук у працях: «Участь Романа Дашкевича у зміцненні артилерійських підрозділів Армії УНР» [306], «Артилерія збройних формувань Української революції (1917–1921 рр.)» [377], а також у спільній публікації з істориком А. Харуком – «Польова артилерія Другої світової війни: Історичний нарис» [309].

Опис організаційно–штатної структури типової гарматної батареї галицького війська знаходимо на сторінках «Вістнику Державного Секретаріату Військових справ» [113], а про бойове застосування артилеристами ГА російської 152–мм важкої далекобійної гармати згадано в історичній праці галицького старшини Я. Курилюка [234]. Зразки особистої зброї старшин армій УНР/УД та ГА досліджували: Т. Штик «Техніка і зброя доби визвольних змагань» [336], В. Лиско «Полная энциклопедия вооружений и боевой техники 1914–1918» [237] та Б. Патриляк «Стрілецька зброя доби українських визвольних змагань 1917–1921 рр. у зібранні Національного музею історії України» [273], «Холодна зброя доби визвольних змагань 1917–1921 рр. у зібранні Національного музею історії України» [274].

Долю офіцерів армій УНР та ГА після революційних подій 1917–1921 рр. в історіографії представлено епізодично. О. Рубльов у своїй роботі про західних українців у радянських таборах [285] описує репресії над українськими військовими. Репресивні заходи радянської влади щодо українських військовиків під час операції «Весна» на тлі голодомору 1932–1933 рр. [223] аналізує С. Кокін, а проблему репресій вояцтва в часи Великого терору 1937–1938 рр. дослідив – О. Лошицький [243].

Військову еміграцію українців в Польщі описав Р. Зінкевич [207] та М. Битинський [149], в Чехословаччині – Н. Аврааменко [71], в Німеччині – В. Шиприкевич [334], в Аргентині – С. Ціпко [324], в Канаді – С. Симчич [288], а в США – В. Галан [176]. Окрім того, дослідник П. Подобед прослідкував життєві долі та шлях вояків–конотопців, які після визвольних змагань 1917–1921 рр. емігрували до США [279]. Теж цій тематиці присвятив свої комплексні наукові праці вже згаданий український історик Р. Тютенко, який описав подальший життєвий шлях офіцерів українських армій після революційного періоду 1917–1921 рр. [379], а також ґрунтовно дослідив долю українського офіцерського корпусу в міжвоєнний період 1919–1939 рр. [380].

Проблематика збройних сил Російської імперії та Австро–Угорської монархії, а також українського офіцерського корпусу широко розглядається колом

закордонних дослідників та представлена авторами в численних воєнно–історичних працях, зокрема в роботах польських, австрійських, угорських, італійських та російських істориків.

В історичній праці польського історика Гжегожа Скрукви «Військові формування Української «національної революції» 1914–1921» [371] розглядається процес формування армії УНР у період закінчення Першої світової війни та особливості становлення офіцерської еліти під час революції в Україні.

Процес формування Збройних Сил ЗУНР досліджував польський історик Мацей Кротофіля «Українська Галицька Армія, 1918–1920» [358]. Національна репрезентація та вишкіл офіцерів узагальнено в працях таких австрійських дослідників: П. Бучека [345], який дослідив генералів австро–угорської армії, М. Енля [353], що розглянув національний склад австро–угорських військових частин та Е. Глейзе фон Горстенау [354], який у семи томах своєї праці «Остання війна Австро–Угорщини, 1914–1918» описав становище та національний склад офіцерського корпусу австрійської армії напередодні війни.

Проблему чисельності українців, які перебували на службі в австрійській армії, досліджували Д. Адаменко [140; 141], І. Монолатій [262], А. Лозинський [244], а також польські історики Я. Ридель [368] та М. Клімецький [357].

Систему вишколу українських офіцерів у період Австро–Угорської монархії вивчав історик Я. Шимов у своїй роботі «Австро–Угорська імперія» [333]. Проблематика військової освіти цісарської армії розглядалась у роботах угорського історика І. Деака [349], хорватського дослідника Т. Оршоліча [366] італійського історика С. Офеллі [365] та австрійської дослідниці І. Буттлар–Ельберберг [347].

Тематика армії Австро–Угорської монархії залишається досі актуальною та розглядається в наукових (дисертаційних та дипломних) роботах сучасних іноземних істориків. Збройні сили Австро–Угорської монархії в період 1867–1918 рр. та процес розбудови сухопутних військ, авіації, військово–морського флоту і їхнього кількісно–якісного складу дослідив А. Лозинський [374]. Соціальне походження та забезпечення офіцерських вдів розглянула у своїй науковій праці

Елізабет Бергер [344], а Томас Мохаріша [363] описав українську (рутенську) військову термінологію в австрійській армії.

Ставлення офіцерів австро–угорської армії до Першої світової війни та їх небажання залишатися на фронті прослідкувала дослідниця В. Вілкокс [372].

Заслуговує на увагу робота польського дослідника М. Бачковського [343], який дослідив польську і українську присутність в австро–угорському офіцерському корпусі та взаємини між ними в період Світової війни. Важливою для розуміння стану матеріально–технічного та продовольчого забезпечення ГА є робота польського дослідника М. Кротофіля «Українська Галицька Армія, 1918–1920» [358].

Долю українських військових в еміграції досліджували польські історики О. Колянчук [225], Я. Бруський [346] та З. Карпуса [356].

Історіографія російської армії висвітлена в працях С. Волкова [162; 163; 164; 165; 166; 167], О. Кавтарадзе [212; 213], Н. Корніша [226], вони у своїх роботах детально описали загальну структуру царського війська. Аналітичні матеріали присутності українців у складі армії Російської імперії спостерігаємо в працях С. Черепа [348] та П. Зайончковського [200], адже вони комплексно дослідили російський офіцерський корпус імперської армії напередодні Першої світової війни.

Вплив Лютневої революції 1917 р. в Росії на відносини між офіцерами та рядовими відобразили у своїх роботах А. Денікін «Очерки русской смуты» [189; 190] та Ш. Дюброя «Два роки в Україні» [351].

Систему навчання та виховання офіцерських кадрів російської армії розглянули у своїх працях М. Глиноєцький [179], який вивчав процес підготовки курсантів Миколаївської академії Генерального Штабу Російської імперії, та І. Павловський [270], який дослідив систему підготовки в Полтавському кадетському корпусі, а також вже згадані С. Волков [162; 163; 164; 165; 166; 167] та О. Кавтарадзе [212; 213].

Питанням матеріально–технічного забезпечення офіцерів (обмундирування та спорядження) російської армії напередодні закінчення Першої світової війни

присвятив своє дослідження «Русская армия 1914–1918 гг.» [226] англійський історик Н. Корніш.

Отже, історіографія проблематики старшинського корпусу армій УНР/УД та ГА під час революції 1917–1921 рр. охоплює значний масив робіт вітчизняних і закордонних істориків–науковців та характеризується їх різноманітністю. Історіографічний аналіз продемонстрував відсутність комплексних наукових досліджень, присвячених старшинам–артилеристам українських армій періоду визвольних змагань першої половини ХХ ст. У наявних працях проблематика офіцерського корпусу подана істориками дещо спорадично. Сукупно вони не дають повної картини висвітлення діяльності українських старшин–артилеристів. Окрім того, спостерігається певна політизованість підходів дослідників до вивчення подій і явищ Української революції 1917–1921 рр., зокрема діяльності старшин–артилеристів зазначеного періоду. Можна констатувати, що історіографія досліджуваної проблеми перебуває в процесі подальшого формування, безперервного наукового пошуку погляду під іншим кутом та переоцінки дослідженого для системного поповнення нових позицій літератури.

1.2. Джерельна база

Для дослідження старшинського корпусу артилерії українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр. важливу роль відіграють опубліковані та неопубліковані джерельні матеріали.

Серед опрацьованої джерельної бази найбільш вагоме значення мають архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) в Києві, Полтаві, Тернополі, Сумах, Львові, Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗР), а також Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІА України у Львові), Державного архіву Львівської області (ДАЛО), Львівської національної

бібліотеки імені В. Стефаника (ЛННБ ім. В. Стефаника), Національного архіву в Празі (Národní archiv v Praze), Центрального військового архіву у Варшаві (Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie) та Національної бібліотеки у Варшаві.

Із-поміж фондів ЦДАВО України (за обсягом опрацьованих матеріалів у ході дисертаційного дослідження) варто виділити: фонд 1074 «Міністерство військових справ Української Держави», який містить рішення про порядок прийому на військову службу та призначення на командні посади старшин гарматних підрозділів, а також рапорти та документи офіцерів–артилеристів російської імперської армії, які виявили бажання служити в гетьманському війську [21]; зберігає дані про військову службу старшин–артилеристів армії УД [21], містить нормативні документи про утворення комісії з розробки та впровадження штатів гарматних частин і підрозділів армії УД [22], у якому подано відомості про утворення 1-ї, 2-ї, 3-ї та 4-ї важких артилерійських бригад, а також 3-ї, 4-ї та 5-ї легких гарматних бригад під керівництвом старшин–артилеристів армії УД [21; 23], описано процес формування артилерії 3, 4, 5, 6 та 8-го корпусів, який очолювали генерали–артилеристи армії УД [21; 24].

Фонд 1075 «Військове міністерство Української Народної Республіки, м. Київ», де зберігаються накази, розпорядження про організацію діяльності військово–дипломатичних місій, очолюваних генералами–артилеристами [27], розпорядчі документи фінансового характеру щодо призначення бойових та польових надбавок українським воякам [25], містить керівні документи, які врегульовують норми продовольчого забезпечення старшин ГА [25], зберігає відомості про бойовий шлях старшин–артилеристів на фронтах Української революції 1917–1921 рр. [26], подано характеристики командирів гарматних частин УНР щодо проявленої мужності і героїзму підлеглих в боях за українську державність [26].

Фонд 1076 «Генеральне секретарство по військових справах Української Центральної Ради, м. Київ», який описує хід бойових дій артилерії УНР за м. Бердичів узимку 1918 р. та роль старшин–гармашів у них [29].

Фонд 1077 «Головне управління Генерального штабу Української Держави», у якому знаходяться накази, розпорядження Головного управління Генерального штабу армії УД про переміщення військових чинів, зміну штатів військових частин, взаємовідносин із німецькими окупаційними частинами, проведення мобілізації, реквізицію коней для військових потреб, а також звіти про розташування військ, доповіді, рапорти і відомості щодо формування та поповнення військових формувань армії УД. Містить журнали засідань командирів, вимогові відомості фінансового характеру, списки старшин і німецько–австро–угорських окупаційних військ в Україні, штати військових органів управління армії УД [30].

Фонд 1078 «Головне управління Генерального штабу Української Народної Республіки, м. Київ»: зберігає відомості про діяльність Гарматної управи Головного управління Генерального штабу щодо упорядкування штатів та реорганізації української артилерії [35; 37; 38], містить накази та розпорядження про передислокацію батарей і дивізіонів армії УНР [34; 39] та доповіді начальнику штабу фронту Дієвої армії УНР начальнику оперативного відділу Генерального штабу полковнику М. Капустянському про дефіцит артилерійських систем і необхідність поповнення гарматних резервів [32; 33]. У фонді подано опис бойових дій української артилерії в період весни–літа 1919 р., а також відображено проблеми із забезпеченням артилерійськими боєприпасами через інституційну неузгодженість військових органів управління [31; 35].

Фонд 1115 «Українська Центральна Рада»: містить відомості щодо організаційної структури артилерії ЦР та ГА за зразком російських і австро–угорських частин [40], зберігає протоколи з'їзду українців–артилеристів Запасної армії в Казані, ухвали про формування Українського військового комітету та резолюції про створення українських гарматних батарей, дивізіонів і бригад, що демонструє бажання українців будувати власну українську армію [40].

Фонд 1696 «Державний інспектор залізничного технічного корпусу УНР»: зберігає донесення про стан справ на фронтах боротьби за українську самостійність, розпорядження щодо складання списків старшин, запідозрених у

ворожих настроях до української влади, відомості обліку особового складу бойових військових частин [41].

Фонд 2188 «Начальна команда Українсько–Галицької армії» (м. Вінниця): містить доповіді Є. Мішковського командуванню Начальної команди ГА про недофінансування військових потреб та бездіяльність міністерства фінансів [42], подано характеристики стану обмундирування галицьких старшин–артилеристів у період листопадових революційних подій, на основі яких можна прослідкувати інформацію про недостатню кількість ресурсів для забезпечення потреб галицького війська [42].

Також фонди ЦДАВО України (фонд 2248 «Штаб Південно–Східної групи Республіканських військ Української Народної Республіки» [43], фонд 3172 «Штаб діючої армії Української Народної Республіки, з 1920 р. (Польща)» [44], фонд 3275 «Штаб командувача військами Армії УНР» [45], фонд 4587 «Військові частини армії Української Народної Республіки») [52] зберігають накази, розпорядження, рапорти, відомості, доповіді штабів фронтів, корпусів, дивізій та бригад артилерії УНР у період 1918–1920 рр. [52], містять накази і розпорядження Головної управи та Головної команди військ, штабу діючої армії та військових частин УНР, які відображають кількісний склад, положення і характер бойових дій української артилерії на фронтах боротьби за державність [44]. Окрім того, зазначені фонди зберігають штатні розклади, списки старшин, посвідчення, анкети, грошові відомості, особові характеристики офіцерів українських армій, акти комісій по огляду стану здоров'я старшин–артилеристів та розпорядчі документи щодо надання матеріальної допомоги інтернованим воякам армії УНР [44]. Подано опис воєнної кампанії союзної польсько–української армії 1920 р. проти більшовиків [45], який містить зведення з фронтів, листування командувачів, накази інспектора артилерії про призначення на посади старшин–артилеристів армії УНР [43].

Окрім того, матеріали про життєві долі української військової еміграції після Української революції 1917–1921 рр. містять і фонд 3521 «Український військовий табір у Йозефові» та фонд 3527 «Калішська філія Товариства колишніх вояків армії Української Народної Республіки, м. Каліш (Польща)», у яких зберігаються

протоколи засідань управи Товариства колишніх вояків армії УНР, статuti, листування старшин із генеральним інспектором УНР, товариством допомоги українським емігрантам, військовим міністерством УНР, редакціями газет «Руль», «Новий час» [47]. Також ці фонди містять особисті документи інтернованих вояків (паспорти), посвідчення, приватні листи, списки членів товариства та грошові документи (звіти, рахунки) [47], зберігають важливі відомості про участь старшин–артилеристів ГА в ході Листопадового зриву 1918 р. під час боїв за Львів [46].

У ЦДАВО України матеріали Української революції 1917–1921 рр. містить фонд 4440 «Представництво Західно–Української Народної Республіки в м. Празі (Чехословаччина)» та фонд 5235 «Уряд Української Народної Республіки в екзилі», зокрема важливі документи про діяльність еміграційних Урядів УНР/ЗУНР: доповіді про розпуск військових частин ГА, інтернованих в Чехословаччині; анкети–заяви українських військових емігрантів до Уряду ЗУНР щодо отримання дозволу на постійне проживання в ЧСР; заяви–звернення до поліцейського управління м. Праги про видачу віз, паспортів та надання пільг чехословацьким урядом українській військовій еміграції; списки та особові справи українських вояків–емігрантів [51], а також зберігають документи, які зібрані відділенням УНР в Мюнхені, США, Канаді про діяльність Союзу українських ветеранів–емігрантів [53].

Фонд ЦДАВО України 4019 «Курах Михайло Степанович (1895–?) – інженер–агроном, військовий діяч»: містить листування одного із провідних громадських діячів українського еміграційного середовища полковника–артилериста ГА М. Кураха з організаційним комітетом Української селянської спілки в еміграції, Центральним союзом українського студентства в Празі; зберігає звітні фінансові документи Товариства вояків армії УНР, а також рукописи статей «Перший козацький полк» та «Мої спомини. Історія 1–ї батареї Січових Стрільців» [48].

Також у фондах ЦДАВО України (фонд 4060 «1–ий Український гарматний полк», фонд 4061 «23–й піший Український січовий Запорозький полк») зберігаються протоколи зборів ротних і полкових рад, іменні списки старшин–артилеристів та важливі документи про господарську діяльність 23–го Українського

січового Запорозького полку армії УНР [50]. Окрім того, зазначені фонди містять накази, рапорти, відомості, послужні та іменні списки особового складу 1-го Українського гарматного полку армії УНР [49]. Ці матеріалами регламентують правовий статус старшин–артилеристів УНР, відомості про кількісний склад, їх вишкіл та роль у формуванні української армії в період Української революції 1917–1921 рр. [49; 50].

Серед фондів ЦДАГО України варто виокремити фонд 263 «Колекція позасудових справ реабілітованих. 1919–1953», де зберігають архівну слідчу справу підполковника артилерії УНР М. Данилевича [54] та полковника артилерії ГА М. Кураха [55], що засвідчує репресивну політику більшовиків по відношенню до українських офіцерів та демонструє масштаби фальсифікацій радянської каральної системи в ході кримінальних переслідувань старшин–артилеристів українських армій після революційних подій 1917–1921 рр.

Важливе значення для нашого дослідження мають матеріали ГДА СБУ в Києві. Значну кількість звітів органів ДПУ УСРР про результати проведених операцій щодо зачистки «петлюрівських агентів» Наддніпрянської армії, які «осіли на селі», містить фонд 16 «Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР» [15]; архівні кримінальні матеріали у справі «Весна» (т. зв. змова колишніх офіцерів), заведених на старшин–артилеристів українських армій О. Ващенко–Захарченка [12], В. Галкіна [9], Є. Гамченка [13], М. Какуріна [7], Є. Решетнікова [11], Л. Руднєва [10] та О. Лігнау [8], зберігаються у фонді 6 «Кримінальні справи на реабілітованих осіб». У тому ж фонді зосереджені також архівні кримінальні справи проти І. Шури–Бури [14], Б. Бобровського [2], І. Калитчука [3] («Справа контрреволюційної організації») та О. Огара [6] («Справа УВО» Української Військової Організації). Окрім того, фонд 5 «Кримінальні справи на нереабілітованих осіб» містить матеріали архівної кримінальної справи проти В. Олексіїва («Справа контрреволюційної організації») [5], а у фонді 7 «Слідча частина МГБ. Слідчий відділ КГБ» знаходяться архівні кримінальні справи проти Т. Волошина [4] та Д. Колодницького [1] (Справа «Смерш»).

Важливими для нашої студії є комплекс документів, зібраних у ГДА СЗР (м. Київ). Так, фонд 1, справа 12617, том 1 «Справа оперативного листування. УНР 1930 рік» містить інформацію про діяльність Українського Воєнного Товариства під керівництвом старшин–артилеристів українських армій в еміграції [16].

Із метою більш глибокого розкриття тематики дослідження були опрацьовані матеріали фондів ЦДІА України у Львові. Великий комплекс документів про повсякденну діяльність старшинського корпусу артилерії УНР/УД та ГА зосереджений у фонді 581 «Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР та ЗУНР» [62; 63; 64; 65; 66]. За фінансовими звітами, які зберігаються у фонді, можна простежити норми грошового утримання старшин–гармашів різних частин Дієвої армії УНР та ГА, наприклад, розміри посадових окладів, накази уряду УНР/ЗУНР про виділення додаткових коштів для військових потреб [62; 63; 64; 65], забезпечення формою, тканинами та іншими матеріалами для її пошиття [66]. Цей фонд містить також анкети, реєстри і автобіографії старшин–артилеристів, які дозволяють з'ясувати інформацію про їхнє соціальне походження, рівень освіти, військову кар'єру, особливо бойовий шлях на фронтах боротьби за державність [62; 63; 64; 65]. Окрім того, тут зосереджено дивізійні та полкові квитанції, а також продовольчі звіти і наборові старшинські книжки, які демонструють особливості продовольчого забезпечення, надходження харчів та фуражу для потреб українських армій [62; 63; 64].

У фондах ЦДІА України у Львові (фонд 352 «Збірна станиця Українських січових стрільців, м. Відень» [58] та фонд 353 «Легіон Українських січових стрільців» [61]) зберігаються документи щодо діяльності старшин–січовиків як в складі австро–угорської армії, так і під час збройної боротьби за українську незалежність. Також ці фонди містять матеріали, які відображають широку картину стану грошового утримання старшин різних щаблів військового управління, демонструють ситуацію з постачанням одностроїв для вояків, відомості про забезпечення їх духовних та побутових потреб, а також особливості громадсько–політичного життя українських гармашів [59; 60].

Окрім того, фонд 316 «Видавничий кооператив «Червона Калина»» містить теоретичні публікації воєнно–історичного характеру Б. Монкевича [57], які розкривають основні питання значення людського потенціалу в армії і подають інформацію про будівництво українських збройних сил на основі старшинських кадрів російської армії [57].

Із фондів Державного архіву Львівської області (ДАЛО) значний комплекс відомостей про формування 7–го гарматного полку 7–ї Львівської бригади ГА та характеристику службово–бойової діяльності командира полку сотника Е. Кнейфеля подано у фонді 256 «Товариство вивчення історії оборони Львова і південно–східних воєводств у 1918–1920 рр. у Львові» [17]. У цьому ж фонді зберігаються спомини командира гарматної батареї 7–го полку сотника Р. Олексія про свого командира [17]. А у фонді 257 «Спілка по вивченню історії оборони Львова і південно–східних воєводств у 1918–1919 рр., м. Львів і Львівське воєводство» знаходяться спомини старшин 37–ї сотні армії УНР щодо проблем із продовольчим забезпеченням у період активних бойових дій узимку 1918 р. [18]. Також, з–поміж фондів ДАЛО норми продовольчого забезпечення старшин–артилеристів на службі в Наддніпрянській армії під час Української революції 1917–1921 рр. демонструє фонд 905 «Нарядъ управления начальника Бродскаго уѣзда. Секретная часть» [19].

Серед матеріалів Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника (ЛННБ ім. В. Стефаника) настроєві характеристики галицьких старшин–артилеристів через погіршення грошового забезпечення під час активних бойових дій з польською і денікінською армією відображені у фонді 48 «Заклинські» [20].

Велике значення для нашої розвідки мають матеріали Центрального військового архіву Республіки Польща. Так, у фонді I.303 «Відділ II Генерального Штабу Війська Польського» («Oddział II Sztabu Generalnego WP») міститься цікава інформація щодо формування спільноти старшин–артилеристів українських армій навколо гетьмана П. Скоропадського [69] і подано відомості про кількісний склад різних осередків «Союзу Гетьманців–Державників» у Європі та Америці» [68].

Також було залучено матеріали Національної бібліотеки у Варшаві, у якій Архів Наукового товариства ім. Шевченка зберігає документи фінансового характеру про діяльність урядових інституцій та військових органів управління під час закупівлі необхідних засобів для української армії [67].

Під час написання дисертаційної роботи автором широко використовувалися опубліковані особові джерела, насамперед історико–мемуарна література видатних військових і політичних діячів доби УНР/ЗУНР. Авторами найповнішого доробку мемуарних робіт, присвячених історії українських армій та артилерії, були безпосередні учасники революційних подій (1917–1921 рр.) – українські старшини–артилеристи зазначеного періоду. Відзначимо насамперед праці Р. Дашкевича, К. Смовського, В. Галана, Б. Монкевича, С. Мацькевича, Р. Фріша, О. Тишовецького та Я. Курилюка, які в споминах подали особисті враження про революційний період (1917–1921 рр.) в Україні та репрезентували образи українських офіцерів–артилеристів того часу.

Варті уваги спогади Р. Дашкевича «Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота» [81], К. Смовського «Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерії в 1917–1918 році» [103] та В. Галана «Батерія смерті» [77], які присвячені процесу формування та бойової діяльності гарматних частин українських армій під керівництвом офіцерів–артилеристів. Вони відображають зростання національної свідомості старшин–артилеристів і їхнього ставлення до ідеї української державності. А мемуарна праця Б. Монкевича «Слідами новітніх запорожців: Похід Болбочана на Крим» [93] характеризує службу генерал–хорунжого О. Алмазова, описує бойову діяльність командирів–артилеристів «алмазівського» кінно–гірського гарматного дивізіону військ УНР, містить приклади норм грошового, продовольчого та речового забезпечення українського вояцтва в період уряду ЦР, а також відображає бої за Полтаву і роль офіцерів–артилеристів у них.

Загальновідомо, що події Лютневої революції в Російській імперії спричинили деморалізацію російського імперського війська. Серед усіх представників народів російської армії українці одними із перших виявили наміри

боротися за власну державність. Це дало поштовх до початку українського військового руху. Очолили тоді цей процес українські старшини, переважна більшість яких усвідомлювали винятковість історичного шансу здобуття державності для власного народу. Так, прихід революції на fronti Першої світової війни, зокрема у артилерійських частинах, настроєві характеристики старшин, розбіжності в поглядах між українськими та російськими офіцерами щодо подальшого розгортання подій в Україні, а також переконаність вищих офіцерських чинів у неспроможності навести порядок будь-якою владою, окрім «батюшки-царя», у своїх мемуарах «З моїх споминів» [80] описав полковник армії УНР М. Галаган.

Проблему трансформації свідомості українських старшин із малоросійської на українську спостерігаємо в мемуарах Н. Аврааменка «Спомини запорожця» [71] та А. Дідковського «Спогади» [82], а початок революційних подій, становище українських старшин, їхні політичні орієнтири і дистанціювання від «московських товаришів» напередодні розвалу імперій відображено в записках І. Боберського «Щоденник, (1918–1919 рр.)» [74], В. Садовського «Спогади про український рух у XII російській армії в (1917 р.)» [297], М. Тарнавського «Спогади» [106], О. Колодницького «Моя служба в УГА» [87]. Процес усвідомлення старшинами відповідальності за державотворчі події в Галичині (особливо збройної боротьби) описано у мемуарах О. Хархаліса «І-ий листопад в Яворові» [111] та О. Кузьми «Листопадові дні (1918 р.)» [88].

Важливими для розуміння взаємовідносин між політичними лідерами ЦР і українськими старшинами–артилеристами в період українізації та формування українського війська є історично–мемуарні праці М. Грушевського та В. Винниченка «Думки Грушевського про потребу української армії» [72], а також М. Капустянського «Похід армії на Київ–Одесу. В 1919 році» [85]. Трансформація поглядів політиків ЦР щодо необхідності будівництва власної армії описано в спогадах М. Грушевського «Великий українець. Матеріали з життя і діяльності М. Грушевського» [76] та «Новий період історії України за роки (від 1914 до 1919 рр.)» [79].

Настрoєві характеристики старшин–артилеристів також відображено у спогадах полковника М. Чеботарева «Визвольні змагання очима контррозвідника» [98]. У мемуарах показано дві категорії офіцерів: одні ставали на захист української державності, а інші займали нейтральну позицію. Крім того, спомини описують появу напруженості у відносинах та конфронтацію між старшинським корпусом і політичними керівниками УНР.

Особливості військово–організаційної та службово–бойової діяльності старшин–артилеристів українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр. у своїх мемуарних працях описав П. Скоропадський «Спогади. (кінець 1917 – грудень 1918 р.)» [100; 101; 102], П. Єрошевич «З боротьби українського народу за свою незалежність» [84], М. Омелянович–Павленко «Спогади українського командарма» [96], С. Мацькевич «Українська Галицька Армія» [250; 251; 252; 253; 255], М. Безручко «Січові Стрільці в боротьбі за державність» [73], Р. Фріш «6–й гарматний полк» [110], О. Шпилинський «Симон Петлюра і Українська національна революція» [99], Я. Курилюк [90] та О. Тишовецький «11–й гарматний полк» [108].

Про старшинські однострої подано інформацію в спогадах Д. Дорошенка «Історія України 1917–1923 рр.» [83] та І. Боберського «Щоденник, 1918–1919 рр.» [74]. Також І. Боберський у своїх щоденних записках відобразив погляди галицьких старшин на збройну боротьбу за українську самостійність. Серед тих, хто у своїх мемуарах розглядав постать українського старшини, були О. Кузьма [88] та С. Шухевич [112]. Автори розкрили портрет галицького офіцера з австро–угорської армії, який, замість служби в чужих інтересах, обирає боротьбу за Україну. До того ж спогади С. Шухевича відображають систему військової освіти Австро–Угорської монархії та особливості підготовки українських старшин–артилеристів у складі австрійських військ.

Варті уваги мемуари М. Тарнавського [106], О. Ключенка [86] та записки А. Чайковського [78], у яких автори демонструють відношення галицького люду до військової служби в австро–угорській армії і відображають основні причини

небажання юнаків–галичан здобувати військову професію, що згодом мало негативний вплив на мобілізаційні спроможності ГА.

Цікавими є спомини С. Кульчицького «Старшинські школи ГА» [89], який розглянув особливості вишколу офіцерів галицького війська в революційний період (1917–1921 рр.), а у своїх мемуарних працях Д. Богачевський «Табір полонених у Тухолі» [75], М. Терлецький «Табір інтернованих в Німецькім–Яблоннім в Чехо–Словаччині» [107] та Н. Аврааменко «Спомини запорожця» [71] описали таборове повсякдення українських старшин–артилеристів у період інтернування на польській і чехословацькій території.

Для дослідження колективного образу старшин–артилеристів армій УНР/УД та ГА невід’ємною є тогочасна періодика, на сторінках якої публікувалися матеріали про найважливіші події Української революції 1917–1921 рр.. Так, про роль і місце старшин у воєнно–політичних подіях 1917–1921 рр. йшла мова на сторінках газет «Нова Рада» [124; 126; 133], «Вільне Життя» [129; 131] та «Стрілець» [128]: висвітлювали особливості суспільного життя та військової служби українських рядових і старшин, описували маніфестації, привітання та звернення вояцтва до лідерів ЦР, а також публікували накази Військового міністерства щодо запровадження нових зразків військових одностроїв. Окрім того, газети «Український Стрілець» [122; 138], «Український Скиталець» [120; 121; 122] і журнал «Літопис Червоної Калини» [125] відображали життя українських інтернованих старшин у таборах Польщі та Чехо–Словаччини після революції 1917–1921 рр..

Важливими для нашого дослідження є офіційні урядові видання «Вістник Державного Секретаріату Військових Справ» [113; 114; 117; 132; 134; 135; 137] та «Державний Вісник» [127], які оприлюднювали державні розпорядження, накази, постанови, приписи, що врегульовували різні аспекти служби і життя українського вояцтва, хоч і без уваги до постаті української старшини.

Отже, використання широкого спектру джерельної бази забезпечило проведення детального, комплексного і всебічного дослідження старшинського складу артилерії армій УНР та ЗУНР.

1.3. Методологія дослідження

Основу методології дисертаційного дослідження становлять насамперед принцип історизму, завдяки якому історичні події, явища і факти можливо розглянути відповідно до обставин, які торкаються українських старшин–артилеристів, бойової діяльності українських гарматних формацій у період Української революції 1917–1921 рр.; принцип об'єктивності, який ґрунтується на фактах в їх оригінальному і невикривленому змісті; принцип системності, а також принципи комплексного і критичного підходу до використання історіографії та джерел, які дають змогу розглянути тематику старшинського корпусу української артилерії та пов'язані з ним події в революційні часи 1917–1921 рр. в Україні під кутом їх обставин.

Серед методів пізнання на емпіричному рівні використано метод узагальнення, який дав можливість у ході обробки значного об'єму зібраних матеріалів узагальнити фактичні дані про офіцерів–артилеристів українських армій з історіографії та джерельних матеріалів; на емпіричному рівні застосовано метод порівняння, який дозволив визначити подібність й відмінність досліджуваних історичних явищ, зіставити отриману інформацію та встановити схожі й відмінні риси старшини–артилериста збройних сил УНР/ЗУНР. Із теоретичних методів залучено також метод синтезу, який використовувався у ході аналізу процесу формування старшинського корпусу українських армій під час революції 1917–1921 рр.

Важливим методом у роботі є метод просопографії. Завдяки цьому методу вдалося утворити спільний просопографічний портрет старшин–артилеристів армій УНР/УД та ГА. Окрім того, метод просопографії дозволив прослідкувати важливі соціально–політичні процеси тогочасного українського суспільства. У дослідженні постать українського старшини–гармаша розглядається як вияв типу, як вираження репрезентативного досліджуваного кола, а біографічні відомості особи (персональні дані про народження, смерть, подружнє життя, соціальний стан, рівень освіти, подальша доля; інформація щодо економічного добробуту,

професійної діяльності людини та її переконань тощо) поєднуються з метою їх використання як змінні в статистиці. Цей метод забезпечив можливість розгляду кожної особи офіцера–гармаша як особистості, індивідуальної фігури, постаті своєї епохи, а також її власний внесок та разом із соціальною спільнотою, у якій вона перебувала протягом певного історичного процесу чи під час конкретного явища [379].

Одним із найбільш важливих методів нашої студії є біографічний метод історичного пізнання. За допомогою цього методу розглядається життєва доля постаті старшини–артилериста, вивчається процес формування особистості, його індивідуальної трансформації, залученість до суспільних норм та генерування здатності реалізовувати різні функціональні ролі. Біографічний метод дав змогу прослідкувати процес суспільних закономірностей людини та встановити логіку життєвих подій, особливо з точки зору закономірностей суспільних змін. Цей метод дозволив також сформулювати і використати в дослідженні біограми старшин української артилерії, які репрезентують конкретну соціальну спільноту. Завдяки біографічному методу вдалося зібрати власноруч написані особою розповіді, відомості про неї з офіційних документів і утворити біограми старшин–артилеристів армій УНР/УД та ГА.

Серед історичних методів використано проблемно–хронологічний метод, який забезпечив логічну побудову розділів дисертації, а також дав можливість виділити та провести історичну реконструкцію суспільних образів і переконань старшин–артилеристів українських армій. У роботі також застосовано історико–генетичний метод, який дозволив простежити причинно–наслідкові зв'язки і тенденції історичного поступу в їх безпосередньому вигляді, а історичні події, процеси, явища та постаті розкрито в їх індивідуальності та виразності. Окрім того, структура дисертаційного дослідження зумовлена структурно–систематичним та структурно–функціональним методами історичної методології [222].

Для поєднання різних засобів історичного пізнання в роботі застосовано метод системного та комплексного підходу, які забезпечили непорушність принципів об'єктивності дослідження і тенденцій історичного поступу.

У роботі використано метод пізнання минулого, який дозволив розглянути постать старшини–артилериста з російської і австрійської армій із точки зору індивідуалістичного розуміння історії та особистості. Цей метод забезпечив розгляд і усвідомлення орієнтацій постаті офіцера, який на тлі революцій та розвалу імперій стоїть перед складним рішенням вибору боротьби за інтереси власного народу або ж орієнтації на чужу владу [205].

Отже, методологічну основу дисертаційного дослідження склали саме вище зазначені методи загальнонаукового та історичного пізнання, які застосовувалися на емпіричному і теоретичному рівнях студії.

РОЗДІЛ 2

СТАРШИНИ–АРТИЛЕРИСТИ

В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО–УГОРСЬКОЇ АРМІЙ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І ПІСЛЯ ПАДІННЯ ІМПЕРІЙ

2.1. Українські старшини–артилеристи в складі російської армії

Унаслідок згубного впливу радянської ідеології тематика діяльності українського офіцерства на початку ХХ ст. зазнала численних фальсифікацій і маніпуляцій, а наявні дослідження зазвичай автори подавали у спрощеному та спотвореному вигляді [383, с. 88].

Відомий український дослідник Микола Литвин влучно зауважив: «Впродовж багатьох десятиліть радянська історіографія, яка обслуговувала ідеологічні потреби комуністичного режиму, всіляко замовчувала або брутально фальсифікувала перебіг Українських визвольних змагань... Були приречені на забуття імена воєначальників і полководців, генералів і адміралів» [242, с. 3].

Історик Володимир Сергійчук зазначав: «Тоталітарна більшовицька система робила все для того, аби не тільки викреслити з історичної пам'яті народу їхні (офіцерів) імена, а й затаврувати їх, як нібито зрадників своєї нації» [299, с. 254–255].

Відомо, що основу будь–якої армії завжди становив офіцерський корпус. Уже згаданий дослідник М. Литвин виснував: «...жодна армія, незалежно від рівня озброєння і вишколу, не може перемагати без досвідчених воєначальників. Її лице завжди визначають генералітет і офіцерський корпус – становий хребет війська» [242, с. 3].

За період Першої світової війни артилерія закріпила за собою статус провідного роду зброї, одержала потужний імпульс для розвитку, а її команді кадри показали себе якнайкраще. Значного бойового досвіду набули й українські офіцери–артилеристи, які становили кістяк гарматних батарей та дивізіонів російської армії [160, с. 4].

Події Першої світової війни містять численні епізоди вияву високого рівня морального духу, фаховості та вдалих командних дій у битвах на фронтах російської армії, які не підлягали сумніву [383, с. 89].

Важливе місце в російській армії посідали українські офіцери–артилеристи, які очолювали військові органи управління, гарматні батареї, дивізії і бригади. Так, генерал–майор В. Кирей (1879–1942, родом із Батурина Чернігівської губернії) під час війни був командиром 4–ї батареї 32–ї артилерійської бригади, штаб–офіцером управління артилерії Південно–Західного фронту, командував 6–ю важкою артилерійською бригадою. Виконував обов’язки інспектора 41–го армійського корпусу та був командиром 23–го армійського корпусу. У листопаді 1917 р. перейшов на службу до 34–го армійського корпусу, який згодом був українізований [302, с. 195; 379, с. 285; 210].

На початку Першої світової війни командиром 5–ї батареї 133–го піхотного Сімферопольського полку (Одеського військового округу) був капітан В. Абаза (1873–?, родом із Катеринославської губернії). У квітні 1915 р. він призначений командиром 1–го дивізіону цього полку, а в кінці серпня потрапив у полон до австрійців. Під час перебування в полоні підвищений до звання підполковника. У січні 1918 р. перейшов на службу до військових формацій УНР [210; 302, с. 10; 311, с. 5].

Майже з перших днів війни був на фронті полковник О. Алмазов (1885–1936, народився у м. Херсон), який спочатку служив командиром 2–ї батареї 1–го дивізіону 11–ї важкої артилерійської бригади: із 1917 р. уже командував 1–м важким дивізіоном, а із 1918 р. – командир окремої кінно–гірської батареї Гайдамацького коша Слобідської України військ ЦР [210; 242, с. 29–30; 265; 379, с. 248]. Капітан В. Абаза (1864–1931, народився в м. Харків) під час війни командував дивізіоном і був ад’юнктом штабу корпусу. Влітку 1917 р. брав активну участь в українізації артилерії російської армії. Наприкінці 1917 р. перейшов на службу в українське військо, де очолив курінь 4–го стрілецького полку 1–ї Української стрілецької (сірої) дивізії у Володимирі–Волинському [210; 302, с. 19]. Полковник В. Богомольний (1876–?, народився на Харківщині) командував 5–м та

34-м мортирним артилерійським дивізіоном, із 1918 р. – на службі в армії УД [210; 302, с. 51]. Капітан Е. Башинський (1878–1937, народився в с. Ключевське Камчатської обл., мати – українка) командував 3-ю батареєю 31-ї артилерійської бригади: із 1915 р. – командир 5-го важкого артилерійського дивізіону, із 1917 р. командував 2-м окремим Сибірським артилерійським дивізіоном, а із 1918 р. – на службі в українській армії – командир 2-го дивізіону 1-ї гарматної бригади військ ЦР [164, с. 56; 210; 242, с. 38; 379, с. 254]. Полковник Л. Богаєвський (1867–?, родом із Полтавщини) служив командиром 9-ї артилерійської бригади на Південно-Західному фронті. Згодом перейшов на службу в армію УД – командир 6-ї важкої гарматної бригади Полтавського армійського корпусу (м. Ромни) [242, с. 43]. Підполковник В. Вальман (1879–?, походив із дворян Чернігівської губернії) командував батареєю 1-го Тракторного артилерійського дивізіону та був начальником господарчої частини дивізіону російської армії, із 1918 р. – командир батареї 2-го окремого важкого гарматного дивізіону армії УНР [210; 302, с. 68]. Полковник В. Война (1868–?, народився в м. Житомир) брав участь у війні на посаді начальника муштрового відділу управління артилерійського постачання штабу Західного фронту. З 1917 р. він командував 1-м дивізіоном 81-ї артилерійської бригади, а з 1918 р. був помічником начальника 3-го відділу Головного Артилерійського Управління (далі ГАУ) Військового міністерства уряду ЦР [210; 302, с. 82]. Полковник М. Годилю-Годлевський (1875–?, народився в Одесі) на фронті перебував на посаді завідувача артилерійської частини 10-ї російської армії, з 1918 р. перейшов на службу в українське військо [210; 302, с. 109–110]. Полковник М. Демидов (1865–1931, народився на Одещині) в період Першої світової війни брав участь у бойових діях на посаді командира батареї та дивізіону 1-ї Гвардійської артилерійської бригади, а з 1918 р. – на службі в українській армії начальником штабу Київських добровільних дружин [164, с. 162; 210; 242, с. 76–77]. Полковник М. Данилевич (1866–1936, народився в Москві, мати – українка) пройшов бойовий шлях від командира 3-ї Кавказької стрілецької артилерійської бригади до інспектора артилерії 39-го армійського корпусу. Весною 1918 р. розпочав організацію українських військових частин на посаді начальника артилерії

3-го Одеського армійського корпусу [210; 242, с. 74]. Капітан В. Даценко (1874–?, родом із Полтавської губернії) служив на різних офіцерських посадах у 12-му артилерійському парку (м. Вінниця), на фронтах Світової війни командував 3-м Заамурським парковим артилерійським дивізіоном. Обіймав посаду командира 113-ї піхотної дивізії, яку в 1917 р. українізував. Із 1918 р. він – командир паркової групи 5-ї важкої артилерійської бригади армії УД [210; 302, с. 133]. Капітан Е. Едель (1874–?, народився в м. Мітава Курляндської губернії, мати – українка) служив на фронті командиром 5-ї батареї 45-ї артилерійської бригади й очолював 3-тю батарею 86-ї артилерійської бригади. Узимку 1916 р. за бойові заслуги достроково отримав звання полковника. З 1917 р. командував 1-м дивізіоном 2-ої Української гарматної бригади 1-го Українського корпусу [210; 302, с. 154]. Під час одного з боїв зазнав контузії і був отруєний газами. Серед інших українських бойових офіцерів–артилеристів російської армії варто також відзначити підполковника В. Заіковського (1870–?, народився у м. Житомир), який на початку війни командував 2-м дивізіоном 70-ї артилерійської бригади, а згодом обіймав посаду начальника штабу 70-ї гарматної бригади на Північному фронті. Узимку 1918 р. перейшов на службу до військ ЦР, де командував 2-ю Сердюцькою гарматною бригадою [210; 302, с. 169–170]. Капітан О. Катхе (1893–?, народився у м. Вільно, мати українка) на фронтах Першої світової війни воював у складі 65-ї артилерійської бригади та був нагороджений Георгіївською зброєю. Узимку 1919 р. перейшов на службу в корпус Січових Стрільців (далі СС) Дієвої армії УНР, де командував 5-ю гарматною батареєю. Учасник I Зимового походу у складі ГА [210; 302, с. 192]. Полковник С. Мальченко (1858–?, народився у м. Шостка Глухівського повіту Чернівецької губернії) командував 6-м Туркестанським артилерійським дивізіоном та 3-ю збірною артилерійською бригадою. Улітку 1918 р. перебував на посаді завідувача артилерійських складів 5-го Чернігівського корпусу армії УД. З березня 1919 р. очолив відділ постачання ГАУ Дієвої армії УНР [210; 302, с. 267]. Капітан М. Омелюсик (1889–1970, народився у с. Ставки на Поліссі) на фронті командував 1-ю батареєю 11-ї артилерійської бригади. У 1918 р. служив у 2-му легкому гарматному полку армії УД і згодом був підвищений до командира 1-ї

легкої гарматної бригади Дієвої армії УНР [210; 302, с. 310]. Капітан К. Смовський (1892–1960, родом із Полтавщини) під час Першої світової війни служив унтерофіцером у запасних частинах Московської військової округи, від яких був делегатом на III Всеукраїнському військовому з'їзді. Узимку 1918 р. очолив 1-шу гарматну батарею Гайдамацького коша Слобідської України військ ЦР [210; 239, с. 788; 302, с. 411–412]. Підполковник М. Яновський (1874–?, походив із дворян Полтавської губернії, один із нащадків письменника М. Гоголя) на фронті перебував на посаді командира 2-го дивізіону лейбгвардії 3-ї артилерійської бригади. Згодом командував 3-ю Гвардійською стрілецькою дивізією та очолив процес українізації 2-го Гвардійського корпусу. З березня 1918 р. перейшов на службу до Кінно-гайдамацького полку ім. К. Гордієнка армії УНР [383, с. 93]. Полковник В. Сварика (1875–1965, родом із Роменського повіту Полтавської губернії) командував 5-ю батареєю та 2-м дивізіоном 42-ї артилерійської бригади на Південно-Західному й Західному фронтах. Весною 1917 р. отруєний газами. З 1918 р. командир гарматного полку в армії УД. Згодом очолив ГАУ Військового міністерства УНР [383, с. 93]. Підполковник М. Крат (1892–1979, родом із м. Гадяч, що на Полтавщині) під час війни служив командиром 93-го піхотного Іркутського полку (Петербурзького військового округу). У вересні 1914 р. отримав поранення, а за два місяці (в листопаді) відзначився в бою під Лодзем (Польща), отримавши три кульові поранення. Весною 1915 р. після лікування повернувся на службу в полк. Улітку 1917 р. був одним з ініціаторів формування українських військових частин у складі російської армії, а згодом перейшов на службу до військ ЦР [210; 242, с. 116–117; 311, с. 5; 379, с. 287]. Узагальнені дані щодо обійманих посад українськими офіцерами артилерії Російської імперії наведені в таблиці 2.1. [383, с. 93].

Таблиця 2.1.

**Узагальнені дані обійманих посад українськими офіцерами–артилеристами
(на закінчення служби в російській армії)**

Підрозділ		К-ть офіцерів
1.	Командир батареї	14
2.	Командир дивізіону	35
3.	Командир бригади	17

4.	Командир дивізії	12
5.	Інспектор артилерії армійського корпусу	11
6.	Начальник артилерійської частини армійського корпусу	3
7.	Начальник штабу армійського корпусу	6
8.	Командувач армійського корпусу	6
9.	Головнокомандувач арміями Румунського фронту	1
Всього		105

Джерело: [383, с. 93].

Опосередкованою характеристикою ролі, яку відіграли українські офіцери–артилеристи в бойових діях російської армії під час Першої світової війни, можуть бути їхні нагородження вищими державними відзнаками. Велика кількість офіцерів за виявлені мужність і героїзм на фронтах світової війни була удостоєна вищими державними нагородами Російської імперії. Найбільш почесною бойовою нагородою, яку за період війни отримали лише деякі полковники і значна частина генералів, був орден Святого Володимира [303, с. 56]. З українців ордена удостоєний полковник В. Банківський (1860–?, народився у Могилівській губернії), який, перебуваючи на посаді командувача 3–го та 17–го армійського корпусів, зарекомендував себе як розумний і хоробрий командир оперативного рівня. За бойові заслуги на фронті був нагороджений усіма орденами до Святого Володимира III ступеня з мечами й биндою, а також орденом Святого Георгія IV ступеня та шведським орденом Меча I ступеня. Із 1919 р. обіймав посаду генерала для доручень канцелярії ГАУ Військового міністерства УНР [210; 302, с. 30]. Капітан Е. Башинський (1878–1937, народився в с. Ключевське Камчатської обл., походив із родини дворянина Харківської губернії) пройшов бойовий шлях командиром 3–ї батареї 31–ї артилерійської бригади й очолював на фронті 5–ту важку бригаду, яка брала участь у низці важливих битв. Улітку 1916 р. зазнав важкого поранення в голову, був контужений, проте залишився на фронті. У 1916 р. здобув достроково звання полковника. Весною 1917 р. в боях під Ригою отруєний газами, однак знову відмовився покинути фронт. Загалом за період Першої світової війни нагороджений всіма орденами до Святого Володимира III ступеня з мечами та биндою. Восени 1917 р. за власним бажанням перейшов на службу й очолив українізований 2–й дивізіон 31–ї Української артилерійської бригади військ ЦР [164, с. 56; 210;

242, с. 38; 302, с. 33–34; 379, с. 254]. Одними з найбільш почесних нагород Російської імперії, які вручали за бойові заслуги на фронті, вважалися орден Святого Георгія та Георгіївська зброя (у XVIII–XIX ст. вона також називалася Золотою). Орден Святого Георгія присвоювали лише офіцерському складу (офіцерам і генералам). Нагорода мала чотири ступені, із яких 4–м відзначали винятково за видатні звитяги в бою. У цілому під час Першої світової війни орден Святого Георгія отримали понад 4500 офіцерів. За менш значні подвиги офіцерів нагороджували Георгіївською зброєю [303, с. 54–55]. Так, ордена Святого Георгія та Георгіївської зброї був удостоєний генерал–лейтенант О. Рогоза (1858–1919, народився на Чернігівщині, походив з давньої родини українських священнослужителів) командувач 25–го армійського корпусу. За бойові заслуги нагороджений орденом Святого Георгія IV ступеня. За проукраїнські погляди більшовики усунули його з посади, і він перейшов на службу до української армії. Із 1918 р. військовий міністр УД [210; 302, с. 360–361; 239, с. 398]. Підполковник Г. Афанасьєв (1872–?, родом з Херсонської губернії, походив із дворян) за бойові заслуги на фронті був удостоєний ордена Святого Георгія IV ступеня. У 1917 р. перейшов на службу до військ ЦР, командував 6–м мортирним дивізіоном і перебував на посаді інспектора артилерії 2–го Січового запорізького корпусу. Улітку 1918 р. підготував українською мовою підручник–статут для артилерії [302, с. 21–22; 239]. Уже згадуваний підполковник М. Яновський за відвагу в боях нагороджений Георгіївською зброєю [302, с. 510]. Генерал–майор В. Кирей – за мужність у боях на Південно–Західному фронті Георгіївською зброєю та орденом Святого Георгія IV ступеня. Взимку 1917 р. за бойові заслуги одержав достроково звання полковника [210; 302, с. 195]. Полковник Ф. Колодій (1872–1920, походив із дворян Чернігівської губернії), який командував 2–м кінно–гірським артилерійським дивізіоном, за відвагу в бою поблизу с. Балидорф (28.08.1914 р.) нагороджений Георгіївською зброєю. Улітку 1915 р. за бій під с. Жежева на р. Дністер (29.05.1915 р.) – орденом Святого Георгія IV ступеня. Восени 1916 р. за бойові заслуги підвищений до звання генерал–майора, а із 1918 р. – на службі в армії УНР [210; 302, с. 209–210]. Капітан Б. Неїлов (1878–1956, походив із дворян

Полтавської губернії) із перших днів війни служив у 12-й артилерійській бригаді. За бойову звитягу, виявлену в боях, нагороджений Георгіївською зброєю [210; 239, с. 341; 302, с. 297]. Уже вище названий полковник В. Сварика за бойові заслуги на фронті – Георгіївською зброєю і всіма нагородами до Святої Анни II ступеня з мечами та биндою. Згодом достроково отримав звання полковника [210; 302, с. 390–391; 311, с. 6]. За 4 роки бездоганної служби в мирний час офіцерів Російської імперії нагороджували орденами Святого Станіслава, до яких додавалися мечі та бинда за перебування на фронті в декілька місяців [303, с. 55]. Серед українських офіцерів–артилеристів російської армії таким орденом нагороджений полковник С. Дядюша (1870–1933, народився у м. Полтава, походив із дворянської родини), на фронті командував 84-ю дивізією та був начальником штабу 4-го армійського корпусу. За бойові заслуги нагороджений усіма орденами до Святого Станіслава I ступеня та Георгіївською зброєю [210; 302, с. 150; 379, с. 277]. Генерал–майор М. Медзвецький (1868–1929, народився у с. Нижня Кропивна Гайсинського повіту Подільської губернії) під час боїв на Румунському фронті показав себе як талановитий і відважний командир. За бойові заслуги був нагороджений усіма орденами до Святого Станіслава I ступеня та орденом Румунської корони I ступеня [210; 302, с. 274–275]. Узагальнені дані щодо відзначення вищими державними нагородами українських офіцерів артилерії Російської імперії наведені в таблиці 2.2. [383, с. 96].

Таблиця 2.2.

Узагальнені дані українських офіцерів–артилеристів, відзначених вищими державними нагородами (на закінчення служби в російській армії)

Назва нагороди		К–ть офіцерів
1.	Орден Святого Володимира	12
2.	Орден Святого Георгія	20
3.	Георгіївська зброя	25
4.	Орден Святого Станіслава	3
5.	Орден Святої Анни	3
6.	Орден Румунської Корони	1
7.	Шведський орден Меча	1
Всього		65

Джерело: [383, с. 96].

На особливу увагу заслуговують українські генерали–артилеристи, які відіграли важливу роль під час проведення російським командуванням стратегічних військових операцій на фронтах Першої світової війни. Серед них яскравою була постать уже названого генерал–лейтенанта О. Рогози, який на початку Світової війни був на посаді начальника 19–ї піхотної дивізії (Київський військовий округ). У вересні 1914 р. призначений командиром 25–го армійського корпусу Південно–Західного фронту. Перебуваючи на службі в складі 4–ї російської армії, відзначився в Галицькій битві (серпень–вересень 1914 р.), у боях під Люблінном (Польща), де його корпус розгромив частини 4–ї австро–угорської армії. У період із серпня 1915 р. по листопад 1917 р. – на посаді командира 4–ї російської армії на Західному та Румунському фронтах. Із 1918 р. став військовим міністром уряду УД під керівництвом П. Скоропадського [201, с. 505; 210; 239, с. 398].

Позитивно характеризувався генерал–майор Є. Гамченко (1874–1931, родом із Житомира), який під час війни був начальником штабу 28–ї дивізії, начальником штабу 3–го армійського корпусу та командувачем 27–ї піхотної дивізії, що неодноразово відзначалася на Південно–Західному фронті [210; 302, с. 100–101; 379, с. 256].

Визначні організаторські здібності виявив талановитий командир генерал–майор В. Сінклер (1879–1946, народився в Узбекистані в сім'ї дворянина англійського походження, мати – українка), який у 1914–1915 рр. перебував на посаді начальника штабу 2–ї Гвардійської дивізії. Із 1916 р. він – начальник штабу 2–го Гвардійського корпусу. Восени 1917 р. за бойові заслуги достроково отримав звання генерал–майора [210; 240, с. 754; 302, с. 402–404; 304, с. 259].

Неабиякою працьовитістю та енергійністю відзначився генерал–лейтенант С. Дельвіг (1866–1944, походив із дворян м. Москви, мати – українка), інспектор артилерії 9–го армійського корпусу. Із 1915 р. він – комендант Перемишльської фортеці. Восени 1915 р. призначений командувачем 40–го армійського корпусу. Із 1916 р. був інспектором артилерії Південно–Західного фронту. Узимку 1917 р. очолив артилерію військ ЦР [210; 302, с. 135–136; 379, с. 274]. В особливий спосіб відзначився на фронті талановитий полководець, генерал–майор П. Єрошевич

(1870–1945, походив із Катеринославщини), який у 1915–1917 рр. був начальником штабу 6-го Сибірського корпусу. Влітку 1917 р. став начальником штабу 12-ї дивізії. Згодом командував 11-м армійським корпусом. Узимку 1917 р. українізував 12-ту дивізію та передав її в розпорядження військ ЦР [210; 302, с. 157–158]. Генерал-майор О. Жнов (1865–1946, походив із Ярославської губернії, мати – українка) на фронті командував 132-ю піхотною дивізією. Узимку 1918 р. перейшов на службу до армії УД [210; 302, с. 162; 379, с. 279]. Генерал-майор В. Зелінський (1864–1940, народився у с. Петриківці Катеринославської губернії) із листопада 1914 р. командував Сибірською стрілецькою дивізією. Восени 1914 р. у бою під м. Березина потрапив в полон та перебував у німецьких таборах Ганноверіш і Бішовсверд. Восени 1917 р. в полоні приєднався до українського національного руху й очолив раду офіцерів-українців. Із 1918 р. він – командувач 1-ї Української козацької дивізії (синьожупанників), утвореної з військовополонених українців [210; 302, с. 174–176; 279, с. 281]. Генерал-майор Ф. Колодій (1872–1920, походив із Чернігівської губернії) на фронті командував 14-ю артилерійською бригадою. У березні–квітні 1918 р. очолив демобілізаційну комісію Румунського фронту. Восени 1918 р. призначений командувачем 2-го Подільського корпусу Дієвої армії УНР [210; 302, с. 209–210].

Важливу роль відіграли й інші українські генерали-артилеристи, які брали участь у плануванні та проведенні важливих наступальних операцій російської армії. За ініціативність, виявлені мужність і героїзм на фронті державними нагородами Російської імперії відзначені генерал-лейтенанти: М. Глінський (1858–1943, народився на Чернігівщині), О. Березовський (1867–1939, походив із Наддніпрянщини), В. Слюсаренко (1857–1933), Г. Мандрика (1869–1937, народився у Києві), Л. Федяй (1859–?, родом із Полтавщини), Д. Щербачов (1857–1932) та ін.; генерал-майори: В. Кирей (1879–1942), Б. Бобровський (1868–?, родом із Полтавщини), В. Генбачов (1872–1957, народився в Полтаві), М. Острянский (1867–1941, народився в Конотопі Чернігівської губернії), І. Свірчевський (1874–1920, народився в Полтаві), П. Стефанович-Стасенко (1869–1922, походив із Чернігівщини), В. Банківський (1860–?, народився в Могилівській губернії),

С. Богданович (1865–?, походив із Херсонщини), М. Годлевський (1875–?, народився в Одесі), Б. Гернгрос (1878–1943, походив із Полтавщини), Д. Гнида (1859–?, народився в Катеринославі (тепер – м. Дніпро), О. Дорошкевич (1874–1919, народився на Чернігівщині), С. Кірпотенко (1875–?, народився в Полтаві), І. Копестинський (1869–?, народився в м. Могилів–Подільський), І. Новицький (1869–після 1927 р.), Б. Федорів (1875–1925, народився в м. Варшава, батьки – українці), М. Медзевецький (1868–1929, народився в с. Нижня Кропивна Гайсинського повіту Подільської губернії), В. Стойкін (1874–1931, народився в м. Харків) та ін. [383, с. 97–99]. Узагальнені дані щодо військових звань українських офіцерів артилерії Російської імперії наведені в таблиці 2.3. [383, с. 99].

Таблиця 2.3.

Узагальнені дані військових звань українських офіцерів–артилеристів (на закінчення служби в російській армії)

Військове звання		К-ть офіцерів
1.	Капітан	23
2.	Підполковник	38
3.	Полковник	45
4.	Генерал–майор	29
5.	Генерал–лейтенант	7
Всього		142

Джерело: [383, с. 99].

Отже, аналіз бойової діяльності українських офіцерів–артилеристів під час Першої світової війни промовисто засвідчує їхню визначну роль на фронтах російської армії. Українські офіцери неодноразово виявляли мужність і героїзм на полі бою, демонстрували високий рівень власного вишколу, здатність приймати важливі тактичні та стратегічні рішення, що засвідчують їхні бойові державні нагороди Російської імперії [383, с. 99].

Набутий бойовий досвід під час участі в Першій світовій війні мав вагомий вплив і на події Української революції 1917–1921 рр., оскільки значна кількість офіцерів–артилеристів виявили щире бажання боротися за українську державність.

Аналіз прикладів бойової діяльності українського офіцерства на початку ХХ ст. має важливе значення і для виховання сучасних офіцерів Ракетних військ і

артилерії та безпілотних систем ЗСУ, адже сприяє формуванню нових військових традицій та відновлює зруйновану радянською пропагандою історичну тяглість між поколіннями в боротьбі за спільну мету – незалежність України.

2.2. Українські старшини–артилеристи в складі австро–угорської армії

Загальновідомо, що офіцерський корпус становить основу будь–якої армії. Дослідник українського офіцерства М. Литвин влучно зауважив, що «...жодна армія, незалежно від рівня озброєння і вишколу, не може перемагати без досвідчених воєначальників. Її лице завжди визначають генералітет і офіцерський корпус – становий хребет війська» [242, с. 3].

Серед офіцерського корпусу австро–угорської армії українці були представлені хоч і не чисельним складом, та все ж їхня діяльність помітна на фронтах Першої світової війни (1914–1918 рр.). Здобутий ними бойовий досвід мав важливе значення в подальшому під час революційних подій та державотворчих процесів (головно будівництва війська) на українських землях у (1917–1921 рр.) [384, с. 103].

За роки перебування України в складі Радянського Союзу події зазначеного періоду подавалися в історіографії в спотвореному вигляді або з численними фальсифікаціями, як цього вимагала офіційна комуністична пропаганда. Офіцерському корпусу навіть після героїчних подій Української революції (1917–1921 рр.) судилося майже на століття потрапити до пантеону забуття. Лише незначна кількість спогадів учасників тих подій (переважно в еміграції), хоча дещо романтизовано, та все ж правдиво описує події визвольних змагань [384, с. 10–104].

Активізація об’єктивного дослідження українського офіцерства наступила лише із проголошенням незалежності України. Однак у вітчизняній історіографії питанням участі українських офіцерів австро–угорської армії, зокрема артилеристів, у Світовій війні поза легіоном Українських Січових Стрільців (далі УСС) було незаслужено приділено мало уваги [384, с. 104].

Характеристика їхньої участі у війні має важливе значення як для дослідження українського військового руху під час революції 1917–1921 рр., так і для вивчення військової історії України загалом [384, с. 104].

На жаль, значну кількість особистих даних офіцерів було або втрачено, або їх облік вели не завжди системно. Тому для проведення якісного аналізу автором зроблено вибірку в кількості 100 осіб із наукових, довідкових та енциклопедичних видань, які містять дані про українських офіцерів–артилеристів [384, с. 104].

Напередодні Першої світової війни комплектування австро–угорської армії відбувалося за територіальним принципом. Моделлю служила система німецького війська, яке у свою чергу використовувало досвід Австро–Пруської війни 1866 р.. Структура армії Австро–Угорщини (*kaiserlich und königliche Armee*) включала: імператорські та королівські сухопутні війська (*kaiserlich und königliche Heer*); імператорські та королівські військово–морські сили (*k.u.k Kriegsmarine*); територіальну оборону – австрійську імператорську Ландвер (*kaiserlich–königliche Landwehr*) і угорську королівську Гонвер (*magyar kiraly honved*), а також ополчення – австрійського (*k.k. Landsturm*) і угорського (*m.k. Nepfelkelok*) Ландштурму. Така структура була запроваджена під час військової реформи 1868 р., у ході якої на вимогу міністра оборони Угорщини графа Андраші було утворено відокремлені угорські формування [140; 363, с. 22].

Станом на 1914 р. австро–угорська армія складалася із 16 корпусних округів (по одному армійському корпусу в кожному), чисельність яких становила понад 450 тис. осіб, де близько 20 тис. були офіцерами [291, с. 7–18]. На українських землях дислокувалися три армійські корпуси австро–угорської армії: 4–ий (Південно–Східна Словаччина і Закарпаття зі штабом в Кошіце); 9–ий (Східна Галіція і Буковина зі штабом у Львові) та 10–ий (Середня Галіція зі штабом у Пшемислі) [357, с. 15–16].

Напередодні Світової війни армія Габсбурзької монархії була суттєво збільшена та нараховувала від 1,8 до 2 млн. осіб. Серед них 25% були німцями, 23% – угорцями, 13% – чехи, 4% – словаки, 8% – поляки, 7,8% – русини (українці), 2% – словенці, 9% – серби і хорвати, 7% – румуни та 1% були італійцями [345, с. 48;

360, с. 146–147]. Як бачимо, українці становили майже 8% від загальної кількості австро–угорської армії [384, с. 105].

Відповідно до закону про збройні сили (Wehrgesetz), прийнятого у 1866 р., усі чоловіки, яким виповнилося 21 р., підлягали призову на військову службу. Загальний термін служби в піхоті становив 2 роки (далі перебування 7 р. в резерві першої черги та 10 р. в запасному резерві), а в кавалерії та артилерії – 3 р. (далі – 6 р. в резерві першої черги та 9 р. в запасному резерві) [140].

Австрійське військове командування приділяло велику увагу розвитку артилерії, яка організаційно входила до складу Сухопутних військ. Тривалий період служби (3 р.) сприяв підготовці кваліфікованих гармашів, а якісна система вишколу забезпечувала досягнення високого рівня злагодженості підрозділів, що в поєднанні із належним забезпеченням надавало австро–угорській артилерії статусу одного із найбільш боєздатних родів зброї [140].

Оскільки комплектування армії проводилось за територіальним принципом, то українці переважно проходили службу в частинах, які дислокувалися на українських землях. Значна кількість українців служила на різних посадах в артилерійських підрозділах монархії [379, с. 81].

Напередодні Першої світової війни українські артилеристи служили в 6-ти полках польової артилерії, 2-х полках гаубичної артилерії, 2-х дивізіонах польових гаубиць та у важкому гарматному дивізіоні. Усі перераховані гарматні частини організаційно входили до складу 2-ої, 11-ої, 12-ої, 24-ої і 30-ої піхотних дивізій австро–угорського війська [140].

За даними Л. Шанковського в складі частин польової артилерії українці становили: 28-й полк (м. Перемишль) – 60% особового складу, 29-й полк (м. Ярослав) – 20%, 30-й полк (м. Перемишль) – 60%, 31-й полк (м. Станиславів) – 69%, 32-й полк (м. Львів) – 55%, 33-й полк (м. Станиславів) – 43%; у складі частин польових гаубиць: 11-й полк (м. Львів) – 52%, 45-й полк (м. Перемишль) – 60%; в складі дивізіонів польових гаубиць: 43-й дивізіон (м. Львів) – 55%, 45-й дивізіон (м. Перемишль) – 60% та в складі важкого гарматного дивізіону (м. Львів) – 46%.

Загалом українськими також були: 2-га, 9-та, 10-та, 11-та, 15-та, 24-та і 59-та гарматні бригади [328, с. 94–98].

Окрім частин регулярної армії, українці також були представлені в полковій артилерії територіальної оборони (Ландвер) у такій кількості: «Чортків» – 70 % особового складу, «Городок» – 60%, «Самбір» – 69%, «Бережани» – 59%, «Сянік» – 47%, «Перемишль» – 47%, «Коломия» – 70%, «Тернопіль» – 62%, «Станиславів» – 72%, «Стрий» – 73%, «Золочів» – 68%, «Чернівці» – 27%, «Мукачево» – 10%, «Львів» – 59% [106, с. 30–31]. Очевидно, що українські гармаші становили більшість в артилерійських частинах, які дислокувалися на території українських земель Австро–Угорщини [384, с. 106].

Офіцерський корпус австро–угорської армії станом на 1914 р. нараховував приблизно 20 тис. 418 осіб дійсної служби та близько 2 тис. у запасі [369]. Офіцери за національним складом суттєво відрізнялися від рядовиків на користь німців. Так, серед старшин дійсної служби та запасу австрійські німці серйозно переважали інші національності і становили 750 офіцерів на 1000 осіб, угорські та чеські становили 100 офіцерів на 1000 осіб, а інші національності були представлені порівняно невеликою кількістю старшинського складу [353, с. 15].

У полках територіальної оборони монархії був невеликий зсув на користь не німецьких національностей. Наприклад, у Ландвері офіцери–угорці серйозно переважали інші національності, котрі мешкали на землях Корони Св. Стефана [353, с. 15].

Станом на 1894 р. німці складали 71 % від загальної кількості офіцерів дієвої армії та запасу Австро–Угорщини. Серед решти національностей угорців було 12,7 %, чехів – 6,4 %, поляків – 4,3 %. Українські офіцери становили найменш чисельну етнічну групу у війську. До початку війни тільки відносно невелику кількість офіцерів дійсної служби та резерву могла забезпечити українська міська інтелігенція [357, с. 16].

Офіцерський чин в Австро–Угорщині здобували під час навчання в кадетських школах та військових академіях. Оскільки австро–угорська влада не надто довіряла українцям у питаннях адміністрування українських земель монархії,

надаючи перевагу полякам, то й двері військових вишів для них, як правило, були зачинені. У 1910–1911 рр. серед кадрових офіцерів українцями були 0,2 % (33 особи), а офіцерів резерву – 0,3 % (34 особи) [363, с. 37]. Як бачимо, серед офіцерського корпусу монархії українцями були лише 67 осіб [368, с. 226].

Серед кадрових офіцерів майже з перших днів війни брав участь у бойових діях галичанин Я. Воєвідка (1882–1920 рр., народився у с. Петранка Калуського повіту), старшина артилерії австро–угорської армії на російському фронті. Проходив однорічну військову службу в 33–му гарматному полку польової артилерії (м. Станиславів). Восени 1918 р. утворив і очолив гарматний полк у складі 1–ї бригади УСС ГА [202, с. 283; 379, с. 316].

До початку Першої світової війни розпочали військову службу як кадрові офіцери–гармаші австро–угорської армії також О. Вельничук (1895–1959 рр.), Я. Гошуватюк (1900–1976 рр.), К. Бранднер (1895–?), Г. Ерліх (?–?), З. Вільгельм (?–?), М. Кнайфель (1890–1921 рр.), Й. Кушнір (1888–1952 рр.), Р. Яквер (1892–? р.) та ін. [202; 203; 204].

Із початком Першої світової війни значна кількість українців стали офіцерами шляхом однорічної прискореної підготовки в армії. Для цього необхідно було мати вищу цивільну освіту та успішно скласти екзамен на атестат зрілості [140]. Переважна більшість українських офіцерів–артилеристів, які були мобілізовані до монаршого війська, отримали старшинське звання саме в такий спосіб. Серед них відомі українські командири–артилеристи: Н. М. Банах (1898–1931 рр.), І. Белешта (1892–1919 рр.), І. Калитчук (1891–? р.), Т. Кийовський (1887–1946 рр.), О. Клодницький (1899–1968 рр.), С. Когут (1889–1979 рр.), Д. Р. Колодницький (1899–? р.), М. Кречковський (1890–1950 рр.), М. Курах (1895–1962 рр.), І. Михайлів (1891–1968 рр.), І. Новосельський (1891–1966 рр.), А. Пайс (1898–? р.), О. Пашко (1894–1920 рр.), Ю. Полянський (1892–1975 рр.), А. Проців (1895–? р.), Й. Роттнігт (1899–1931 рр.), І. Сорохан (1881–? р.) та ін. [202; 203; 204].

Військова служба рядових українців в артилерійських батареях, дивізіонах та полках австро–угорського війська на фронті забезпечила їх бойовим досвідом, який став важливим фактором під час формування української армії. Ті українські вояки,

які після завершення Першої світової війни вступили до лав ГА, майже одразу отримали офіцерський чин та були призначені на командні посади, серед них М. Байрак (1900–1989 рр.), В. Бакун (1897–1976 рр.), І. Балтро (1891–1920 рр.), Є. Білинський (?–?), Ю. Шепарович (1886–1949 рр.), О. Ванчура (?–?), О. Винничук (?–?), Р. Виханський (?–?), Є. Віханський (1891–1972 рр.), Т. Волошин (1893–1946 рр.), А. Вайдакевич (?–?), П. Гнатківський (?–?), А. Грицкевич (?–?), Е. Єгер (?–1921 р.), І. Ільницький (1893–1960 рр.), С. Йосеписин (1893–? р.), П. Магас (1896–? р.), Б. А. Макарушка (1901–1992 рр.), С. Мацькевич (1893–1989 рр.), О. О. Огар (1896–1934 рр.), І. Околот (1890–1952 рр.), Р. Олексій (1892–1966 рр.), З. Онищук (1897–1972 рр.), І. Попель (1897–1978 рр.), Г. Пушкар (1898–1954 рр.), М. Пушкарик (1897–1919 рр.) та ін. [384, с. 108–109].

Незначну частку українських старшин–артилеристів становили офіцери, які прибули в ГА з Наддніпрянщини і здобули чин у Російській імперії. Це відомі українські генерали І. Омелянович–Павленко (1881–1962 рр.), В. Стойкін (1874–1931 рр.); полковники М. Какурін (1883–1936 рр.), Б. Палій–Неїло (1878–1956 рр.), Є. Мішковський (1882–1920 рр.), Я. Бутрим (1895–? р.), підполковник О. Катхе (1893–? р.); капітани В. Зубрицький (?–1921 р.), В. Зарицький (1896–1982 рр.), К. Карась (1887–1920 рр.), К. П. Лясковський (1870–1920 рр.) та Я. Зарицький (1894–1922 рр.) [202; 203; 204]. Узагальнені дані щодо періоду отримання офіцерського звання українськими офіцерами–артилеристами наведені в таблиці 2.4. [384, с. 109].

Таблиця 2.4.

**Узагальнені дані щодо періоду отримання звання українськими
офіцерами–артилеристами (100 осіб)**

Період отримання офіцерського звання		Кількість офіцерів
1.	Отримали звання до початку ПСВ	12
2.	Отримали звання під час ПСВ	43
3.	Отримали звання в ГА	33
4.	Отримали звання в російській армії	12
Всього:		100

Джерело: [384, с. 109].

Українські офіцери–артилеристи брали участь у бойових діях на різних фронтах австро–угорської армії. Так, на Східному фронті командували артилерійськими підрозділами М. Волошин (1877–1943 рр., родом зі Львівщини), І. Гнилевич (?–1926 р.), К. Годованець (1893–1968 рр. народився на Тернопільщині), Я. Гузар (1897–1963 рр., народився в Станиславові (нині Івано–Франківськ)), В. Галан (1893–1978 рр., родом зі Львівщини), Г. Заморока (1891–1967 рр., народився на Івано–Франківщині), М. Колтунюк (1890–1971 рр., народився в Польщі, мати – українка), Р. Навроцький (1892–1920 рр., народився у Львові) та ін.; на Італійському фронті А. Бучак (1892–1920 рр., родом із Тернопільщини), М. П. Колтунюк (1900–1984 рр., народився в Польщі), С. Лещій (1882–1944 рр., родом з Івано–Франківщини), Т. Поліха (1884–1963 рр., народився на Львівщині), В. Петрачик (1897–1961 рр., народився в с. Самушин (нині Чернівецька область)), Р. Віханський (1895–1963 рр., родом зі Львівщини), І. Гуляй (1890–1963 рр., народився в с. Гологори (нині Львівська область)), Я. Курилюк (1892–1960 рр., родом з Івано–Франківщини) та ін.; на Сербському фронті Ю. Близнюк (1872–1954 рр., народився в с. Старі Кути (нині Івано–Франківська область)), П. Прудіус (1892–1973 рр., родом зі Львівщини), В. Бабій (1884–1977 рр., родом із Тернопільщини), Т. Гоза (1882–1934 рр., народився на Львівщині), Г. Давид (1888–1920 рр., народився в с. Колодруби (нині Львівська область)), А. Козак (1893–1978 рр., народився в Станиславові (нині Івано–Франківськ)) та ін.; на Румунському фронті В. Колодницький (1891–1973 рр., родом з Івано–Франківщини), С. Л. Паньків (1895–1925 рр., народився у Польщі) та ін. [202; 203; 204]. Узагальнені дані щодо участі українських офіцерів–артилеристів на фронтах австро–угорської армії наведені у таблиці 2.5. [384, с. 111].

Таблиця 2.5.

Узагальнені дані участі українських офіцерів–артилеристів на фронтах австро–угорської армії (100 осіб)

Назва фронту		Кількість офіцерів
1.	Східний фронт	17
2.	Італійський фронт	20
3.	Сербський фронт	7

4.	Румунський фронт	2
	Всього:	46

Джерело: [384, с. 111].

Опосередкованою характеристикою ролі, яку відіграли українські офіцери австро–угорської армії під час Першої світової війни, можуть служити їхні нагородження. За проявлену відвагу і героїзм вищих державних нагород були удостоєні О. Баб'юк (1884–? р. народився в с. Ошихліби на Буковині), який із 1914 р. служив як фойерверкер (фельдфебель артилерії) 1–ого батальйону. Влітку 1915 р. за вірцевість у військовій службі отримав офіцерське звання та був призначений на посаду в штаб 31–го полку польової артилерії австро–угорської армії. Неодноразово був поранений у боях. За бойові заслуги нагороджений Бронзовою медаллю за відвагу та військовим хрестом Карла. Після розвалу Австро–Угорщини перейшов на службу в ГА, де з 1 березня 1919 р. командував гарматним кошем у Коломиї. Згодом організував при гарматному коші однорічну старшинську школу [202, с. 70–71].

Капітан О. Бранднер (1888–1919 рр., народився у м. Троппау (нині Опава, Чехія), мати українка), який служив на фронті у 12–му полку польової артилерії австро–угорської армії. За бойові заслуги отримав орден Залізної корони 3–го ступеня з воєнною декорацією і мечами, згодом командував артилерійським полком 11–ої Стрийської бригади ГА [202, с. 173].

С. Галицький (1891–1955 рр., народився у с. Нова Жучка (нині територія м. Чернівці)) у роки Першої світової війни закінчив старшинську школу та в 1914–1916 рр. командував підрозділом у гірській артилерії. За проявлену мужність на фронті нагороджений великою і малою срібними медалями, а також німецькою медаллю «За воєнні заслуги» [202, с. 324–325].

К. Костинчук (1890–1947 рр., народився у с. Добринівці (нині Чернівецька область)) вступив до австрійської армії як однорічний доброволець. У 1915 р. іменований хорунжим артилерії. Із 1916 р. – на фронті, пройшов бойовий шлях у складі 3–го полку фортечної артилерії. За відвагу в боях був нагороджений хрестом за військові заслуги 3–го класу з військовою декорацією та мечами, бронзовою медаллю за військові заслуги з мечами на стяжці хреста, срібною медаллю

хоробрості 1-го класу і військовим хрестом Карла. Згодом перейшов в українське військо командиром батареї далекострільних 42-х лінійних гармат бойової групи «Рудки». Пізніше очолив 8-му Самбірську бригаду ГА [203, с. 296–297].

К. Купченко (1890–1943 рр., народився у с. Станівці Горішні (нині Чернівецька область)) вступив на військову службу до австро-угорської армії як однорічний доброволець 33-го полку польової артилерії. Із початком Першої світової війни отримав звання лейтенанта та командував на фронті батареєю 11-го артилерійського полку. Із 1918 р. входив до 21-го полку польової артилерії. За хоробрість у боях нагороджений бронзовою медаллю за військові заслуги з мечами на стрічці хреста, військовим хрестом Карла та пам'ятним хрестом. Узимку 1919 р. перейшов на службу до українського війська начальником штабу 7-ої Львівської бригади ГА [203, с. 349–350].

І. Лазор (1893–1967 рр., народився в с. Княжпіль (нині Львівська область)) командував артилерійською батареєю австро-угорської армії на Італійському фронті. За бойові заслуги був нагороджений Срібним хрестом. Узимку 1918 р. вступив на службу до ГА як поручник гарматного полку, а згодом був командиром 2-го Самбірського куреня 11-ої бригади [203, с. 378–379].

Ф. Лянґ (1888–1959 рр. народився у с. Никонковичі (нині Львівська область), мати українка) на початку Світової війни служив на фронті командиром батареї 36-го полку австро-угорської армії. За проявлену мужність у боях на Східному, Румунському та Італійському фронтах нагороджений хрестом за військові заслуги 3-го класу. Із 13 листопада 1918 р. командував артилерією 3-го корпусу ГА [203, с. 488–489].

Т. Мацьків (1892–1972 рр., народився в с. Побережжя (нині Івано-Франківська область)) на початку Першої світової війни був зарахований до офіцерської школи, а згодом командував артилерійською батареєю 31-го піхотного полку австро-угорської армії на Східному фронті. За бойові заслуги був нагороджений 6-ма військовими відзнаками монархії. У 1918 р. перейшов на службу в українську армію, де сформував та очолив 1-шу батарею польової артилерії ГА. Брав участь у боях проти поляків і більшовиків [203, с. 547–548].

В. Одинський (1892–1972 рр., народився в с. Завалля (нині Івано–Франківська область)) під час Світової війни закінчив офіцерську школу та командував підрозділом 6–го батальйону фортечної артилерії австро–угорського війська на Італійському фронті (бій в Альпах поблизу м. Трієнт (нині Італія)). За проявлені в боях відвагу і професіоналізм нагороджений срібною медаллю хоробрості 2–го класу, бронзовою медаллю з мечами на стязці і хрестом за військові заслуги, військовим хрестом Карла. Після розпаду монархії перейшов на службу в українську армію, де займався роззброєнням військових частин, які прибували зі Східного фронту, та формуванням артилерії ГА [203, с. 741–742].

С. Попович (1894–? р., народився в м. Кіцмань (нині Чернівецька область)) під час Першої світової війни командував гарматним підрозділом 11–го полку польової артилерії австро–угорської армії. За відвагу на фронті нагороджений бронзовою медаллю на стязці хреста за військові заслуги. Після розпаду монархії перейшов на службу в українське військо. Командував 1–ю батареєю 3–го гарматного полку ГА. Відзначився в боях із поляками під час Чортківської офензиви поблизу міст Бібрка (нині Львівської області), Бучач та Бережани (нині Тернопільська область), а також селищ Джурин та Дарахів (нині Тернопільська область) [204, с. 229–230].

В. Семака (1892–? р., народився в с. Витилівка (нині Чернівецька область)) вступив на військову службу до лав австро–угорської армії однорічним добровольцем, під час Світової війни командував підрозділом 11–го полку польової артилерії. За бойові заслуги на фронті нагороджений срібною медаллю за мужність 2–го класу, бронзовою медаллю за мужність (двічі) та військовим хрестом Карла. Восени 1918 р. перейшов на службу в українську армію, командував батареєю 2–го гарматного полку Коломийської бригади ГА. Брав участь у Чортківській офензиві, у боях поблизу м. Журавно (нині Львівська область) та неподалік с. Ягольниця (нині Тернопільська область) [204, с. 407–410].

Упродовж Української революції в боях із противниками української державності взяло участь більше сотні галицьких офіцерів–артилеристів. Досвід їхньої служби в складі австро–угорської армії був особливо цінним у перші дні

збройної боротьби проти польських військ. Один із учасників тих подій О. Кузьма згадував: «Справжність українських старшин і вояків була зразкова. Цілий плян перевороту проведено так прицизійно і далші розпорядки виконувано так бездоганно, що чужинні військові старшини, яких у Львові було безліч, висловлювались про це з найбільшим признанням» [88, с. 40].

Отже, завдяки комплектуванню армії за територіальним принципом у військових частинах Австро–Угорщини, які дислокувалися на Галичині та Буковині, українські рядовики переважали інші національності. Попри незначний відсоток українців серед офіцерського корпусу напередодні війни (приблизно 0,5 % або 67 осіб) переважна більшість здобула чин уже під час бойових дій. Так, до початку Світової війни в австро–угорській артилерії служило лише 12 офіцерів–галичан, а під її кінець було вже понад 43 офіцери [384, с. 115].

Обстановка на фронті змусила австро–угорське командування збільшити кількість гарматних підрозділів. Проте такі заходи вимагали й збільшення чисельності офіцерів, адже система підготовки офіцерських кадрів, яка існувала, вже не задовольняла попит. Військове керівництво намагалося вирішити проблему шляхом запровадження однорічних прискорених курсів. За нашими підрахунками саме в такий спосіб здобули звання близько 43 українських офіцерів–артилеристів.

Галицькі офіцери очолювали гарматні батареї та дивізії австро–угорської армії на Східному, Італійському, Сербському та Румунському фронті. За проявлену відвагу та професіоналізм 11 офіцерів–артилеристів були удостоєні вищих державних нагород Австро–Угорщини.

Аналіз їхньої бойової діяльності на початку XX ст. набуває особливої актуальності тепер, під час російсько–української війни, адже сприяє відновленню зруйнованих комуністичним режимом військових традицій та вихованню сучасних офіцерів Ракетних військ і артилерії та безпілотних систем ЗСУ.

2.3. Аналіз та порівняння світоглядних настроїв українських старшин–артилеристів напередодні завершення Першої світової війни

Проблема суспільно–політичних настроїв офіцерів–артилеристів та їхніх взаємовідносин із політиками ЦР має важливе значення для вивчення військової історії періоду Української революції 1917–1921 рр.

Як відомо, основу будь–якої армії становлять офіцери. Відомий український історик М. Литвин зауважив: «...жодна армія, незалежно від рівня озброєння і вишколу, не може перемагати без досвідчених воєначальників. Її лице завжди визначають генералітет і офіцерський корпус – становий хребет війська» [242, с. 3].

Серед командного складу українського війська періоду ЦР провідна роль належить офіцерам–артилеристам, адже артилерія на той час була одним із найбільш боєздатних родів зброї. Подальший розвиток подій Визвольного руху засвідчує значимість гармашів у боях із противниками української державності (бої за Львів у листопаді 1918 р., Чортківська офензива в червні 1919 р., бій за Вапнярку в липні 1919 р., похід на Київ в серпні 1919 р., та ін.) [328, с. 45].

Під час Першої світової війни артилерія закріпила за собою статус провідного роду зброї, отримала потужний імпульс для розвитку, а її командні кадри проявили себе якнайкраще. Значного бойового досвіду набули й українські офіцери–артилеристи, які становили кістяк гарматних батарей та дивізіонів російської армій [160, с. 74].

Офіцерський корпус артилерії відігравав важливу роль й у битвах українських армій. Відразу ж після повернення з фронту офіцери–артилеристи, усвідомлюючи значимість артилерії для війська, взялися формувати гарматні батареї та дивізіони. Великий вплив на ефективність офіцерів мали їхні суспільно–політичні орієнтири та взаємовідносини із владою, адже стратегічні завдання війську визначають політичні лідери [382, с. 61].

Проте погляди української політичної еліти щодо використання військового потенціалу колишньої російської армії відрізнялися від намірів офіцерського корпусу формувати повноцінне військо з усіма родами зброї (включно з

артилерією). Більшість урядовців симпатизували ідеї створення «всенародної міліції» як альтернативу регулярній армії [208, с. 113].

Ворожа пропагандистська агітація (більшовиків та учасників білого руху Росії), суперечливі політичні рішення ЦР (декрет про демобілізацію української армії від 17.01.1918 р. тощо) посилювали взаємну недовіру та негативно вплинули на конструювання суспільно–політичних поглядів офіцерського корпусу [81, с. 10; 328, с. 9].

Наростаючі протиріччя та погіршення стосунків урядовців з офіцерами дуже часто ставали на заваді ефективному будівництву війська і сприяли загарбницьким планам ворогів України. Зазначені обставини в подальшому мали фатальні наслідки для існування молодого української держави [382, с. 61].

Унаслідок Першої світової війни з політичної карти світу зникли дві імперії: Російська та Австро–Угорська. Поневолені народи, які перебували в складі монархій, отримали можливість збудувати незалежні держави. Українці займали важливе місце серед народів колишніх імперій, адже переважали інших кількісно та були одночасно репрезентовані як у Російській, так і в Австро–Угорській монархії [382, с. 62].

Отримавши звістку про повалення влади царя в Петрограді в березні–лютому 1917 р., на українських землях активізувався визвольний рух, який мав на меті здобути державність. Серед найактивніших представників суспільства, котрі одними із перших приєдналися до Визвольних змагань, були українські офіцери. Третину від загальної кількості офіцерського корпусу, який вступив до лав українських військових формацій, були офіцери–артилеристи. Варто зазначити, що відомі учасники тих подій відзначали високу професійність офіцерів–гармашів. Л. Шанковський писав: «...мали добрих, досвідчених артилерійських старшин і справних гармашів. До самого кінця Визвольних змагань вона (артилерія) була надійним бойовим родом зброї, що часто вирішував вислід окремих боїв» [328, с. 45]. Офіцери, як особлива соціальна група, завжди були кісткою регулярного війська, адже становили найефективнішу частину кадрів будь–яких збройних сил [245, с. 47].

Проте російська революційна хвиля, яка після Першої світової війни охопила території колишньої імперії, не оминула і військо та дуже негативно вплинула на нього. Українці в царській армії були представлені значною кількістю офіцерів та солдат. За даними історика Я. Тинченка, у російській армії офіцери українського походження становили близько 20 % або 70 тис. осіб. Загальна ж кількість українців, які були мобілізовані в період 1914–1918 рр., становила близько 1,8 млн. осіб [303, с. 49].

Значна кількість українців, які перебували на фронтах, щиро підтримувала Визвольний рух. Про це свідчать дані історика Л. Шанковського, який подає статистичні показники політичних настроїв українських вояків, що проголосували «за списки самостійницьких українських партій», опубліковані під час Установчих зборів у грудні 1917 р.: Північний фронт – 88 956 голосів; Західний фронт – 85 062; Південно–Західний фронт – 168 354; Румунський фронт – 180 576; Чорноморська Фльота – 12 895; усього – 535 843 голоси [328, с. 23]. Уже в лютому–березні 1917 р. в російській армії з ініціативи офіцерів розпочато стихійний рух зі створення перших українських ротних громад, корпусних рад та армійських комітетів, ряди яких щоденно поповнювались новими учасниками [323, с. 25].

Проте наслідки затяжної Світової війни призвели до деморалізації армії, що негативно вплинуло на настрої офіцерів. Серед фронтових частин почастишали випадки дезертирства, які набували масового характеру. Як зазначалося в рапорті генерала М. Алексеєва до військового міністра О. Гучкова: «...в арміях Південно–Західного і Румунського фронтів тільки з передових позицій за той же час (1–7 квітня 1917 р.) дезертирувало 347 вояків» [313, с. 105].

Щоденно знижувався рівень дисципліни, а порушники військових обов'язків ставилися байдуже до покарання. Тому падав рівень авторитету офіцерів серед рядових, які розпочали створювати солдатські комітети та вимагали усунення командирів від управління армійськими підрозділами. Через політизованість війська та активну пропаганду в офіцерському середовищі щодня падав бойовий дух, а серед солдат наростала протестна хвиля, яку неможливо було вже зупинити [145, с. 43].

Найбільше під негативний вплив анархії підпадали російські офіцери, швидко втрачаючи мотивацію до служби. Українське офіцерство виявилося більш стійким, тому відбулося їхнє певне дистанціювання від росіян. В. Савченко описував: «В цей час не тільки українець–старшина, а навіть звичайний солдат дивився з презирством на своїх московських товаришів» [104, с. 54].

Однак український військовий рух міг запросто розвалитися, адже не всі офіцери були готові доєднатися до демократичних державотворчих процесів. Учасники тих подій зауважували, що існувала певна група командирів вищих рангів, які були переконані в неспроможності навести порядок будь-якою владою, окрім «батюшки–царя» [80, с. 193–194].

Після оголошення ЦР відозви «До українського народу», якою закликали інтелігенцію, робітників та військових зберігати спокій, об'єднуватися в культурні, політичні та економічні союзи, українські офіцери, зокрема артилеристи, були одними з перших, хто відгукнувся на звернення влади. У той же день відбулися збори офіцерів та солдатів Київської міської залоги, на яких утворили Установчу українську військову раду під керівництвом М. Глинського. Під час зборів було прийнято ряд документів, серед яких найважливішим стало звернення до Тимчасового уряду: «...вчинить для України ще до скликання Установчих зборів такий самий правний акт, який вже видано для Фінляндії, і потвердить за Українським народом всі права і вільності» [155].

Однак не всі офіцери відразу визнали легітимність ЦР. У березні 1917 р. з'явилася група офіцерів, які утворили в Києві Всеросійський військовий союз, який у своєму заклику до вояків на початку квітня 1917 р. декларував: «Тимчасовий уряд є, до скликання Установчих зборів, єдиним правоздатним і відповідальним виконавцем волі Росії» [379, с. 102].

Та все ж переважна більшість офіцерського корпусу публічно визнали український уряд. Уже під час маніфестацій українських офіцерів (у березні–квітні 1917 р. у Києві) можна простежити їхнє ставлення до уряду. 25 березня на Хрещатику було проведено збори військових частин різних родів зброї, де офіцери привітали гучними оплесками та підтримали М. Грушевського. Газета «Нова Рада»

писала: «Настрій росте й шириться на юрбу, досягає найбільшої сили, коли підходить скромна валка, на чолі якої професор М. Грушевський... З юрби летять вигуки до балкону: покажіть нам його! Покажіть нам Грушевського!... Двоє офіцерів підхоплюють М. Грушевського на руки і несуть на гору на балкон. Члени військового Комітету розступаються і оплесками зустрічають славного українця. Перед М. Грушевським величезна привітна юрба... Місто Київ вітає його, як представника українського руху...» [379, с. 102–103].

Українські офіцери та солдати визнавали ЦР як єдиний представницький орган українського народу. Свідченням їхньої відданості були вітальні листи, які весною 1917 р. надходили із різних військових частин та фронту. Вояки Бессарабського полку надіслали вітання із текстом: «...од щирого серця і глибини душі вітаю Українську Центральну Раду, бажаю успіху...». Вояцтво 247 полку з м. Новоузенська надіслали лист М. Грушевському, в якому йшлося про визнання влади ЦР: «привітать рідну Україну в лиці Вас, як придсідателя Центральної Ради» [379, с. 103]. Очевидно, що інтереси українського офіцерства цілком збігалися з інтересами ЦР, адже обидві сторони мали за кінцеву мету – здобуття суб'єктності України [382, с. 65].

Стосунки погіршилися після антимілітаристських заяв М. Грушевського та В. Винниченка, які не вбачали у війську реальної військової сили, здатної стати опорою ЦР, і лише рішучість українських офіцерів змусила уряд організувати військові з'їзди [249, с. 108].

Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко заявляв: «Не своєї армії нам, соціал-демократам, треба, а знищення всяких постійних армій». Схожою була позиція М. Грушевського, який у праці «На порозі нової України» писав: «Нормальною формою охорони для демократичної держави являється всенародна міліція» [379, с. 105]. Тому закономірним є і той факт, що будівництвом українського війська опікувалися здебільшого не керівники ЦР, а офіцерський корпус [319, с. 63].

Під тиском зовнішніх воєнно-політичних обставин (наступ більшовицьких військ) у подальшому урядовці все ж таки пішли на певні поступки військовим та

розпочали кроки зі створення власної армії. Було утворено військову комісію для координації дій українського військового руху та призначено на 5 травня 1917 р. скликання Першого Всеукраїнського військового з'їзду, під час якого делегати публічно підтримали ЦР [313, с. 106].

Перший Всеукраїнський військовий з'їзд дав поштовх для формування різноманітних об'єднань офіцерів за родами зброї. Так, 11 травня 1917 р. на з'їзді українців–артилеристів Запасної армії в Казані утворено Український військовий комітет, який очолив полковник Савченко. Під час з'їзду прийнято резолюцію про формування українських гарматних частин та утворено військову делегацію, яку направили до Києва. Значно далі просунувся з'їзд українців–артилеристів Північного фронту, під час якого 642 учасники утворили Раду гарматників Сухопутного фронту та виступили зі зверненням до Командування артилерії і Головного артилерійського управління російської армії з принциповою вимогою утворити українські гарматні формації на всіх фронтах Російської імперії [378, с. 133].

Із числа фронтових частин російської армії найбільшу проукраїнську активність улітку 1917 р. проявляли гармаші Південно–Західного фронту. Вже під час Другого Всеукраїнського військового з'їзду зазначалося, що до 18 червня 1917 р. українізовано 17 піхотних дивізій, а в їх складі 17 легких гарматних бригад – 102 батареї, які мали 612 гармат [382, с. 65].

Із квітня 1917 р. розпочато процес українізації військових навчальних закладів артилерії, які дислокувались на Наддніпрянщині. Наприкінці квітня 1917 р. в Києві утворено Всеукраїнську юнкерську спілку, яка об'єднала 32 навчальні заклади артилерії. Спілка ухвалила на своєму з'їзді 16 липня 1917 р. резолюцію, у якій вимагала від Українського військового генерального комітету «негайно і найрішучіше взятися за формування українських частин» та направляти українців виключно на посади в українське військо [378, с. 133–134].

Активна українізація артилерії частково пояснювалася її віддаленням розміщенням від лінії фронту Першої світової війни. Однак більш значний вплив на темпи реорганізації імперської армії та перехід вояцтва на службу українському

народу мала патріотична свідомість офіцерів–артилеристів, які становили кістяк гарматних частин. Подекуди гармаші були більш ефективні за своїх колеги з інших родів зброї. Л. Шанковський відзначав: «Дуже часто українська артилерія випереджала піхоту в наступі, засипаючи супротивника картечним вогнем зі своїх гармат, а у відвороті часто відступала останньою, стримуючи надто вже сильний натиск ворога» [328, с. 45].

Українські артилеристи, як і їхні товариші з інших родів зброї, бажали стати опорою для українського уряду. Ось так згадував досвідчений артилерист, генерал–хорунжий Р. Дашкевич про полонених офіцерів, які пізніше утворили перший український гарматний підрозділ: «Революція збудила в цих людей надію на волю. Багато цих полонених українців старалося дістатися на Україну, звідки приходили вістки про Українську Центральну Раду, універсали УЦР, військові з'їзди, українське військо. Дістатися на Україну, там стати до праці... допомогти в будові української держави, затягнутися до українського війська, – це було їхньою мрією» [81, с. 5].

Великий вплив на формування проукраїнських суспільно–політичних поглядів офіцерів–артилеристів мала доба Козаччини та творчість Тараса Шевченка. «Козацька доба будила в нас думки, що козаки на Дніпрових порогах не були «руськими», що Шевченко, який у своїх віршах оспівував козацькі славні героїчні походи, не був «руським», ні «малорусським писателем», а українським», – згадував сотник А. Дідковський [82, с. 27].

Попри певне позитивне просування у взаємовідносинах урядовці ЦР не поспішали довіряти офіцерському корпусу. З одного боку, недовіра уряду до кадрових командирів була пов'язана з побоюванням, що офіцери, які виховані в дусі «єдиної, невідомої, монархічної Росії», в критичний момент не підтримають українську владу. А з іншого боку, як згадував генерал–хорунжий М. Капустянський, що після Лютневої революції 1917 р. «з'явилася сила авантюристів, часто повних анальфбетів у військових справах, людей без жадної моральної сталості, частенько і не старшин» [85, с. 40].

Ставлення лідерів ЦР до офіцерів змінилося після більшовицького перевороту в листопаді 1917 р. Уже почали формуватися регулярні військові частини: Гайдамацький Кіш Слобідської України та Галицько–Буковинський курінь СС [378, с. 136]. Змінилася й позиція М. Грушевського, який зазначав: «Нам на якийсь час буде доконче потрібна хоч невелика, але добра, тверда, дисциплінована армія» [152, с. 172–173].

За дорученням інспектора артилерії полковника Афанасієва в листопаді 1917 р. К. Смовський утворив гарматну батарею Гайдамацького кошу Слобідської України. Він зауважував, що на початку Першої українсько–більшовицької війни українізовані гарматні частини розвалювалися або разом із піхотними переходили до ворога, тоді як заново створені українські артилерійські формації зберігали свою боєздатність [378, с. 137].

Тоді ж Р. Дашкевич сформував гарматну батарею в складі Галицько–Буковинського куреня [378; с. 136]. Ось як пізніше згадував про батарею відомий командир СС – Є. Коновалець: «...перевірив перегляд усіх частин Січових Стрільців...признав, що в артилерії був таки найкращий порядок» [81, с. 126].

У той самий час у Києві О. Алмазов утворив кінно–гарматний дивізіон, який згодом був одним із найбільш боєздатних частин українських військ та іменувався «Алмазівським». У подальшому зазначені батареї і дивізіони виявилися найбільш життєздатними і єдиними, на кого опиралася українська влада в перших боях за державність [378, с. 136].

Нерішучість ЦР дуже дратувала українських офіцерів, які вимагали від влади чіткого плану дій. Полковник М. Чеботарів згадував: «Тут ведуться бої в суміжних вулицях, в Українській Центральній Раді, чи Генеральному Секретаріаті відбуваються чергові засідання, власне, балаканина нікому не потрібна, бо в цей час вже не розмовляти треба, а брати в руки рушниці і битися...». Лише після захоплення більшовиками влади в Києві уряд, усвідомлюючи трагічність ситуації, кардинально змінив свою політику та дозволив офіцерам формувати регулярне військо. Та все ж було згаяно багато часу і можливостей: лідери ЦР остаточно

втрапили довіру серед офіцерів, а політичну владу внаслідок перевороту захопив П. Скоропадський [379, с. 107].

Проголошений 16 жовтня 1918 р. маніфест імператора Карла I «До своїх вірних народів» пришвидшив процес розпаду Австро–Угорщини. Більшість народів колишньої монархії заявили про своє прагнення до утворення власних держав. Усі військово–політичні зміни добре відчували й українські офіцери. Так, старшина І. Боберський записав у своєму щоденнику спогади військового капелана о. Базилевського: «Вже літом відчували ми, що прийде якийсь переворот» [74, с. 107]. У той самий час М. Тарнавський згадував, що «... по настроях у війську й інформаціях, що приходила з краю, знати було, що Австрії кінець» [106, с. 68].

Крах монархії Габсбургів українські офіцери сприйняли по–різному. Частина офіцерів була занепокоєна власною подальшою долею і навіть бажала продовження війни, а інші не приховували своєї радості від цієї новини та виявляли свої національні прагнення [106, с. 68]. О. Клодницький згадував: «...вістка ця потрясла всіма. Більшість втішилася нею, але були й такі, головно серед старшин, що сумували» [87, с. 26]. Проте ніхто не знав, що принесе наступний день, що буде з армією та що буде з Галичиною [379, с. 83].

Революція в Австро–Угорській монархії активізувала питання українського державотворення. За споминами рідного брата хорунжого австро–угорської армії О. Хархаліса – М. Хархаліс описував ті події так: «... скоро нам прийдеться перебирати владу у свої руки і кожний військовик, а тим більше старшина буде потрібний тут, в Галичині» [111, с. 41].

Українські політичні еліти і офіцери напередодні Листопадового Чину розділилися на два протилежні табори. Представники старшого покоління Української Національної Ради тяжіли до компромісу з Австрією, а більш радикальні молодші прагнули рухатися шляхом революції. Серед українського офіцерського корпусу теж існували дві різні позиції. Група старшин, яка під час Першої світової війни знаходились у тилу та яким «служилося добре», відносились до військово–політичних подій, що мали місце в Австро–Угорщині доволі байдуже і навіть хотіли продовження війни.

В іншому таборі офіцери, які воювали на фронтах та зазнали поранень, бажали її завершення. Усвідомлюючи тодішнє положення монархії, вони хвилювалися за подальше майбутнє України та українців. Бойові галицькі офіцери прагнули знайти сприятливої розв'язки для себе на випадок розпаду монархії Габсбургів. Вони готувалися до очікуваного посягання поляків на Галичину та бажали продовжувати воювати насамперед за інтереси власного народу [379, с. 84].

Попри несприятливу геополітичну ситуацію, що склалася на українських землях після Першої світової війни, значна кількість українських офіцерів все ж взяла участь у Листопадовому Чині. За короткий проміжок часу українським старшинам вдалося утворити військові підрозділи, захопити ключові об'єкти у Львові та встановити там українську владу [379, с. 84].

Отже, наприкінці Першої світової війни, події розгорталися несприятливо для російської армії, тому офіцерський корпус відчував неминучі зміни. Новину про зречення імператора Миколи II та падіння самодержавства в Російській імперії українські офіцери, зокрема артилеристи, сприйняли здебільшого спокійно, тоді як російські зазнавали впливу анархії, яку спричинила революційна хвиля у війську та по всій країні [382, с. 68].

Унаслідок Лютневої революції 1917 р. російська армія була деморалізована та перебувала в стані розпаду, а офіцери, котрі втрачали владу, постали перед дилемою політичного вибору: підтримати ЦР чи залишитися в підпорядкуванні Тимчасового уряду Росії.

Наддніпрянський офіцерський корпус поділився на дві категорії. Переважну більшість склали некадрові офіцери, котрі заявили про підтримку демократичного ладу та формування нових українських державних інституцій. Друга категорія – кадрові офіцери, які сформували опозицію до нових порядків у війську, сприймаючи зміни як пониження власного соціального статусу. Перемогла продемократична течія, яка підтримувала розпад Російської імперії та утворення української держави. Вони заявляли про тверді наміри формувати військо для захисту українських земель від зовнішніх ворогів.

Неабиякий вплив на свідомість Наддніпрянських офіцерів–артилеристів мала культурна та історична спадщина українського народу (творчість Т. Шевченка, Козаччина), яка руйнувала усталену систему цінностей та переконань меншовартості українців, їхнього поступового переходу від парадигми «офіцери–малороси» до самоусвідомлення «офіцери–українці».

Однак непослідовна політика ЦР щодо питань війська сприяла формуванню недовіри офіцерів до українських політичних лідерів та сповільнювала будівничі процеси у війську. Та все ж політичні погляди офіцерського корпусу і лідерів ЦР збігалися. Більшість офіцерів бачили майбутній державний устрій України як автономну одиницю федеративної республіки колишньої Російської імперії.

Після розвалу монархії Габсбургів політичні погляди в українському офіцерському середовищі Галичини розділилися: одні демонстрували невпевненість та висловлювали побоювання щодо свого майбутнього, інші (бойові офіцери) шукали сприятливої розв'язки війни на користь власного народу. Переважна більшість галицьких офіцерів–гармашів відносилася до другої категорії. Із початком революції на українських землях здобутий ними бойовий досвід став у нагоді вже під час Листопадового Чину та польсько–української війни. Загалом понад 100 галицьких офіцерів–артилеристів воювали за українську самостійність.

РОЗДІЛ 3

СТАРШИНИ–АРТИЛЕРИСТИ В СКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ АРМІЙ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

3.1. Роль старшин–артилеристів у формуванні українських армій на початку Української революції 1917–1921 рр.

Артилерія українських армій доби Української революції 1917–1921 рр. на початковому етапі свого формування успадкувала організацію, тактику бойових дій, озброєння та чисельний офіцерський корпус від імперських армій, на службі в яких перебувала значна кількість українців. Саме старшинські кадри артилерійських бригад, полків та дивізіонів армій Російської імперії та Австро–Угорської монархії стали одним із головних надбань українських армій на етапі їхнього формування. Об'єктивно постала необхідність будівництва власного українського війська, а реалізувати це завдання без залучення підготовлених старшинських кадрів було неможливо. Особливо цінним був бойовий досвід офіцерів–артилеристів, отриманий під час Світової війни, та організаційні навички, здобуті під час військової служби [385, с. 53].

Низка причин (поранення, втома від Першої світової війни та бажання якнайшвидше дістатися до родини) ускладнила процес залучення до формування артилерії українських армій значного старшинського потенціалу. До того ж значна кількість старшин потрапила під певні ідеологічні антиукраїнські впливи, які активно культивувалися учасниками більшовицького та білого рухів у військовому середовищі. Це ставило під сумнів їхню надійність та доцільність використання їх будівничого потенціалу. Поряд із цим значна кількість старшин–артилеристів демонструвала щире бажання служити в українських арміях [385, с. 53].

Сукупність згаданих нами причин у поєднанні з динамічною зміною геополітичних умов вимагали від українських політичних лідерів швидких та рішучих дій щодо створення боєздатних збройних сил, які зможуть протистояти наростаючим загрозам із боку противників української державності. Незважаючи

на дещо повільніший порівняно з іншими родами військ темп, процес українізації та підпорядкування артилерійських частин і формування органів військового управління відбувся, і ліг він на плечі українців–артилеристів [385, с. 53].

Спогади військових і громадсько–політичних діячів тієї доби містять численні згадки про діяльність старшин–артилеристів. Ефективність їхньої діяльності значною мірою визначала не тільки бойову готовність артилерійських частин, але і боєздатність збройних сил у цілому [385, с. 53].

Лютнева революція 1917 р. в Росії і революційні процеси в імперії Габсбургів восени 1918 р. призвели до падіння Російської імперії та Австро–Угорської монархій. У результаті вище зазначених змін суспільно–політичне життя на українських землях активізувалося та трансформувалося в національно–визвольний рух, із якого розпочалися державотворчі процеси. З утворенням ЦР (у березні 1917 р.) та Державного Секретаріату (9 листопада 1918 р.) перед українськими політичними лідерами одразу постала серйозна військова загроза ззовні: від більшовицького і білого рухів, які через повалення монархічного устрою стрімко ширилися теренами колишньої Російської імперії, та від Польщі (відновленої в листопаді 1918 р.) [246, с. 441–442]. Серед внутрішніх проблем потрібно виділити серйозні розбіжності між політичною верхівкою стосовно поглядів щодо майбутнього українських держав. Незважаючи на складні умови, що склалися після Першої світової війни та нагальну потребу в захисті українських земель, єдиної солідарної позиції щодо створення власного війська серед лідерів українських держав не було [188, с. 165].

Отже, державотворчі процеси, зокрема формування та розбудова українських збройних сил на початку Української революції 1917–1921 рр., відбувалися під впливом внутрішньополітичної невизначеності та напруженої боротьби на декілька фронтів із зовнішніми ворогами [154, с. 73].

В умовах розбудови державних інституцій особливість формування українських армій полягала в тому, що цей процес розгортався і набирав силу знизу, а його широкомасштабність стала повною несподіванкою для політичної верхівки [183, с. 298–310]. Уже в лютому–березні 1917 р. в російській армії почали

створюватися перші українські ротні громади, а згодом українські корпусні ради та армійські комітети [194].

На жаль, чіткого бачення щодо напрямків формування власних збройних сил у керівників визвольного руху не було [235, с. 127]. М. Грушевський, характеризуючи тогочасну ситуацію, виснував: «Само собою, в тім, що організаційна українська хвиля найсильніше пішла у військових колах, не було нічого несподіваного – в війську взагалі зібрався самий цвіт, сама сила громадянства, і в російській революції взагалі військо виявило себе як найактивніше. Більше несподівано було, що цей рух виявився в домагання формувати нові українські військові частини... Привід для цього дало формування польських легіонів» [185, с. 16].

На відміну від Наддніпрянщини, де процес українізації війська проходив відносно поступово, ГА з перших днів свого існування формувалася в умовах війни із Польщею, яку активно підтримували країни Антанти [341, с. 183]. Скрутне становище Державного Секретаріату ЗУНР полягало ще й в тому, що він не володів значним мобілізаційним ресурсом, адже близько 100 тис. українців було призвано під час війни австрійським урядом та здебільшого направлено на далекі балканські фронти (за Л. Шанковським – понад 30 піхотних, гарматних, кінних полків) [332, с. 43]. Тому заклики уряду ЗУНР до галичан щодо захисту рідного краю виявилися спочатку безрезультатними. Однак (як і на Наддніпрянщині) процес будівництва та створення перших військових частин ГА (бойові групи «Сокаль», «Угнів», «Яворів», Старе село», «Наварія» та ін.) в основному характеризувався стихійністю і здебільшого з ініціативи енергійних українських старшин [259, с. 77].

Спільними аспектами для українських армій на початковому етапі свого становлення було те, що попри нерішучість політичної еліти будувати власне регулярне військо, провідну роль у формуванні збройних сил відіграли військові, серед яких визначальною була роль офіцерському корпусу [385, с. 55].

Організаційна структура українських збройних сил на початку визвольних змагань 1917–1921 рр. загалом відповідала структурі армій провідних країн–учасниць Першої світової війни, у складі яких воювало найбільше українців.

Військові формації Наддніпрянщини переважно запозичили досвід російської армії, а ГА – австро–угорської. У різних аспектах обидві українські армії мали свої особливості, але подібною була загальна структура сухопутних військ, яка переважно складалася з піхоти, кінноти, інженерних та броньових частин, а також одного із найбільш потужних за вогневим впливом на полі бою родів зброї – артилерії [385, с. 55].

Процес формування артилерії у військових формаціях Наддніпрянщини фактично розпочався зі з'їзду українців–артилеристів Запасної армії в Казані, який відбувся 11 травня 1917 р. Під час з'їзду делегати утворили Український військовий комітет, який очолив полковник Савченко, та ухвалили резолюцію про формування українських гарматних батарей, дивізіонів та бригад, надіславши до Києва військову делегацію [40, арк. 1–2; 157, с. 10–11]. Улітку–восени 1917 р. було українізовано в складі піхотних дивізій 17 легких гарматних бригад, 102 батареї, на озброєнні яких було 612 гармат [86, с. 5–9].

У ГА формування артилерії фактично розпочалося з підпорядкування українському військовому командуванню 33–го австрійського гарматного полку в Тернополі (з листопада 1918 р.), на базі якого пізніше була утворена перша українська гарматна батарея на чолі з четарем Ю. Полянським [231, с. 189–190]. Важливими для формування артилерії ГА стали накази Державного Секретаріату Військових Справ (далі ДСВС) від 13 листопада 1918 р., які фактично розпочинали процес мобілізації (з яким виникли труднощі на початку війни) та утворення двадцяти військових округів: Львів, Станиславів, Перемишль, Стрий, Тернопіль, Чернівці, Самбір, Золочів, Коломия, Чортків та інші. Було сформовано 12 окружних та 60 повітових військових команд, які відіграли важливу роль у становленні артилерії ГА, адже на них у подальшому покладалися мобілізаційні завдання, вишкіл новобранців та підготовка старшинських кадрів, зокрема для артилерії [113; 218, с. 115].

Загалом артилерія українських армій на початковому етапі свого формування успадкувала, окрім організаційної структури, тактику ведення бойових дій,

озброєння та чисельний офіцерський корпус українців, значна кількість яких перебувала на службі в колишніх імперських арміях [385, с. 55].

Беручи до уваги нагальну необхідність боронити власні землі, українська влада в питаннях будівництва регулярного війська покладалася на офіцерів, які без перебільшення стали «кадровим фундаментом» збройних сил. Старшини–артилеристи органів управління, гарматних бригад, полків та дивізіонів армій Російської імперії та Австро–Угорської монархії стали одним із головних надбань українського війська на етапі їхнього формування. Особливо цінним був бойовий досвід офіцерів–артилеристів, отриманий під час участі у Першій світовій війні, та управлінські навички, набуті під час військової служби. Мотивація та система цінностей, сформованих на прикладах видатних українських військових звитяг минулого, забезпечили старшинам найкраще усвідомлення унікальності шансу, який випав українському народу, щоб здобути незалежність [385, с. 55–56].

Вагомий внесок в українізацію перших гарматних частин Наддніпрянщини, які дислокувались у Білій Церкві, Бердичеві та Вінниці і увійшли в склад 1–го Українського корпусу (колишнього 34–го корпусу російської армії), зробив генерал–артилерист О. Акерман, який з 27 квітня 1917 р. був начальником артилерії корпусу. Восени 1917 р. О. Акерман у складі корпусу брав участь у роззброєнні про–більшовицького 2–го гвардійського корпусу Є. Бош, який мав за мету повалити ЦР у Києві [169, с. 78–79]. П. Скоропадський, який командував 1–м Українським корпусом, згадуючи, виснував: «Особливо багато праці у її розбудову вклав чудова особа, мій інспектор артилерії генерал Акерман» [290, с. 23]. Гарматні частини корпусу, були одними із найбільш організованих та боєздатних, щоправда вони формувались в тилу, а це сприяло результату українізації [378, с. 134].

Серед польової артилерії, яка пізніше увійшла в склад 2–го Запорізького корпусу військ ЦР, слід виокремити високий рівень мотивації та бажання служити українському народу генерала В. Кирея, який здійснив українізацію гарматних частин та схилив на службу понад 80% українців [224, с. 163]. Під керівництвом В. Кирея з квітня по осінь 1917 р. артилерія корпусу налічувала 27 гарматних

батареї (108 гармат). Пізніше, восени 1917 р., на цій посаді його замінив інший старшина–артилерист – полковник В. Афанасієв [378, с. 135].

Досить організовано пройшла українізація гарматних бригад 11-го корпусу під командуванням генерала П. Єрошевича: він приділяв велику увагу формуванню артилерії 12-ї дивізії, яка була повністю укомплектована українцями та посідала важливе місце в бойовій готовності військ ЦР. П. Єрошевич згадував, що після краху російської армії йому вдалося в листопаді 1917 р. вивести з фронту в розпорядження Українського генерального військового комітету шість батарей (36 гармат) у складі 12-ї дивізії [84, с. 9].

Важливу роль у формуванні української артилерії та підготовці старшинських кадрів для військових формувань Наддніпрянщини відіграла Одеська Сергіївська артилерійська школа, яка була українізована восени 1917 р., під керівництвом генерала А. Нілуса. Михайло Омелянович–Павленко, який командував піхотною школою в ті часи, згадував про А. Нілуса: «Був освіченою і високо авторитетною, поміж персоналом школи, людиною. Він зумів і в ці жахливі часи оборонити ту позицію для школи, яка дозволила нормально продовжувати вишкіл майбутніх старшин» [96, с. 52].

Окрім українізації колишніх артилерійських частин Російської імперії, з ініціативи старшин активно формувалися добровольчі гарматні підрозділи (окремі гарматні батареї та дивізіони), які неабияк посилили артилерію військ ЦР. Серед перших старшин, які очолили цей процес були О. Алмазов (1 січня 1918 р. очолив кінно–гарматний дивізіон), К. Смовський (в січні 1918 р. створив і очолив гарматну батарею Гайдамацького коша Слобідської України), Р. Дашкевич (на початку січня 1918 р. створив і очолив окрему гарматну батарею в Галицько–Буковинському курені) та ін. [241, с. 94–95].

Нерідко траплялися випадки, коли рішучі дії старшин дозволяли залучити значну кількість озброєння для української артилерії, про що детально описав у своїх спогадах К. Смовський. Полковник В. Афанасієв віддав наказ організувати одну батарею з кінною тягою. «Штаб кошу має відомости, що на станції Дарниця збирається багато ешелонів гарматних частин з різних фронтів, серед яких є й

українізовані...». Прибувши до залізничної станції, К. Смовський разом із командою юнаків–кадетів розпочав переговори із командуванням дивізіону. Оскільки старшини не підтримали вимогу штабу коша негайно зібратись і в повному складі вирушити на український фронт, а солдати почали розкрадати військове майно, Смовський віддав наказ вогневій команді відійти на 150 кроків та зайняти позиції для стрільби. «Мусите точно виконувати мої накази, бо інакше та наволоч може роздавити нас». Смовський звернувся до підлеглих: «Негайно розходьтеся, бо будемо стріляти!» Але тільки після відкриття вогню над головами «солдатня» розбіглася в різні боки, а К. Смовський скомандував своєму машиністу зачепити разом з ешелонами дивізіону ще три вагони з важкими гарматами, які перебували на сусідній платформі і вирушити до Гайдамацького коша [103, с. 141–144].

Подекуди майно, необхідне для гарматних батарей, вдавалося дістати лише завдяки особистим якостям старшин–артилеристів. Зі спогадів Р. Дашкевича: «Паровоз заїхав пізно ввечорі на станцію Коростень. На станції панував хаос. Сотні солдат, які покинули свої військові частини, чекали на потяги, якими хотіли від'їхати додів... Поміж солдатами крутилися большевицькі агітатори, які агітували проти українського уряду... На станції якісь батареї переводили демобілізацію...». Прибувши на станцію, Р. Дашкевич пішов до ешелонів, щоб перевірити артилерійське майно, яке там знаходилося. Переконавшись, що вивезти гармати та коней у тих умовах неможливо, Дашкевич вирішив уночі, коли всі заснуть, за допомогою коменданта станції викрасти хоча б замки до гармат, прицільні панорами та телефонні апарати (яких бракувало в коші), щоб доставити до Житомира, де перебувала батарея Галицько–Буковинському куреня [81, с. 13–15].

На жаль, більш активному залученню старшин на службу в українську артилерію перешкоджала антиукраїнська пропаганда. Згодом окремі підрозділи під керівництвом українських старшин–артилеристів брали участь у Жовтневому перевороті в Петрограді та Москві на боці більшовиків (Українська важка батарея з московської залоги «встановлювала» радянську владу в Тулі). Подекуди залученню старшин–артилеристів на службу в гарматні військові формування армії УНР

завадив політичний популізм урядовців. Як засвідчує подальший розвиток подій, одним із найбільш руйнівних було рішення ЦР про обов'язкову приналежність старшин, які служили в українських військових частинах станом на 1917 р., до якоїсь соціалістичної партії [303, с. 89].

Зазначені факти здебільшого негативно вплинули на настрої старшинського корпусу та завадили Українському генеральному військовому комітету ефективніше здійснювати кадрову політику на початковому етапі формування українських армій, зокрема в артилерії [385, с. 57].

В умовах війни з Другою Річчю Посполитою (відновлена в листопаді 1918 р.) перші гарматні підрозділи ГА, як і на Наддніпрянщині, головно формувалися з ініціативи старшин. Подальші реорганізаційні заходи, які були проведені після Листопадового Чину в армії ЗУНР у січні 1919 р. під керівництвом начальника штабу Є. Мішковського, призвели до утворення трьох корпусів по чотири бригади в кожному та одному гарматному полку в кожній із них [271, с. 78]. Надаючи велику увагу розвитку артилерії, командування спиралося на досвідчених українських старшин–артилеристів, яких вдалося залучити на службу головним чином із армії Австро–Угорської монархії. С. Мацькевич, командир одного із гарматних полків, зауважував: «Свою дуже добру організацію завдячувала ця одна з найважливіших стягів ГА не лише добре вишколеним гармашам, але у великій мірі визначним старшинам–артилеристам, командантам батарей і полків з їх великим боєвим досвідом та організаційним хистом. Зі скромних залишків по австрійській армії ці команданти в дуже скорому часі сформували поодинокі батареї та гарматні полки так добре, що артилерія ГА перевищала польську артилерію і артилерію Наддніпрянщини» [92, с. 177].

Важливу роль у бойовій готовності ГА відігравали створені в грудні 1918 р. під керівництвом старшин–артилеристів гарматні коші (в Коломії, Станислові, Стрию, Самборі, Чорткові, Тернополі і Золочеві) при Окружних Військових Командах (далі ОВК). Вони займалися організуванням гарматних батарей та відправкою їх на фронт. Одним із найбільш зорганізованих був гарматний кіш у Золочеві, яким командував сотник С. Лещій. Завзятість та енергійність С. Лещія,

найкраще описував командир гарматного полку С. Мацькевич: «Як тільки появиться на станції новий транспорт покинутих гармат, чи привезених із-за Збруча, негайно перевозили їх до гарматного кошу, там розбирали, чистили, мастили й ладнали так, щоб стали справні до бою. Далше вишколювали призначену на те обслугу, пристаралися коней, упряж і весь виряд і до кількох тижнів виростала готова нова батарея до бою» [92, с. 179–180].

За даними історика Л. Шанковського, загалом ОВК підготували й відправили на фронт: Золочів – 20 гарматних батарей (командири батарей С. Лещій, В. Галан, А. Козак, О. Царевич, І. Балешта, А. Бучак, О. Мельникович, О. Винничук та ін.), Стрий – 8 (Т. Мацьків, І. Михайлів, Р. Олексій, С. Когут, Г. Пушкар та ін.), Коломия – 8 (В. Тотоєкул, Я. Курилюк, Т. Поліха, В. Стафіняк та ін.), Станиславів – 7 (І. Балтро, В. Зубрицький, І. Медвідь, А. Вайдакевич та ін.). П'ять батарей підготували коші в Тернополі, Чорткові, Самборі [332, с. 285–286].

Попри динамічний процес переходу українських старшин–артилеристів на службу в гарматні підрозділи ГА військове командування ЗУНР зіштовхнулося з проблемами та викликами, які ускладнювали процес залучення значної кількості офіцерів на службу. Передусім це було пов'язано з браком часу, спричиненого наступом польських військ. Велика кількість старшин–українців, які потенційно могли поповнити ряди гарматних частин, ще не повернулася з Італійського фронту (в складі австро–угорської армії проходило службу багато українців) або перебувала в полоні противника [332, с. 43]. Порівняно з Наддніпрянщиною, яка перебувала в складі Російської імперії, де військова служба відкривала широкі кар'єрні перспективи для українців, в Галичині, яка була частиною Австро–Угорщини, служба у війську не була популярною серед населення. Андрій Чайковський, який обіймав посаду самбірського повітового комісара в часи ЗУНР, влучно описав ставлення галичан до служби: «Наш загаль ненавидів військового однострою, як арештантської сірячини... Антимілітаризм на цілій лінії серед українського громадянства. Пропагувала його українська інтелігенція... І ця пропаганда так дуже подобалася нашій молоді, яка навіть намагалася манірно ходити, щоб це не нагадувало прямий військовий хід» [181, с. 182].

Отже, політичні лідери як ЦР, так і ЗУНР ухвалювали важливі рішення щодо будівництва війська в умовах серйозних викликів, пов'язаних із наслідками Першої світової війни. Надійною опорою української влади на Наддніпрянщині, як і в ЗУНР, стали офіцери, серед яких була значна кількість старшин–артилеристів. Вони знаходилися в авангарді будівництва боєздатного війська. Ефективність їхньої діяльності значною мірою визначала не тільки бойову готовність гарматних частин, але й боєздатність збройних сил у цілому [385, с. 59].

Тож прагнення українського народу здобути державність було напряму пов'язано зі здатністю політичних лідерів УНР та ЗУНР збудувати боєздатні збройні сили. Артилерія в ті часи була однією із найбільш боєздатних родів зброї. Основу української артилерії становили старшини, які відіграли ключову роль у формуванні українських армій на початку Української революції 1917–1921 рр. Проте ряд причин, які були зумовлені наслідками Першої світової війни, ускладнювали залучення на службу в українську артилерію значного старшинського потенціалу. Серед них потрібно виділити:

- зовнішню військову загрозу з боку Росії (як більшовицької, так і антибільшовицької) та Польщі;
- брак управлінського досвіду української влади та політичні розбіжності щодо майбутнього держави (зокрема різні погляди на структуру та чисельність збройних сил);
- активна ідеологічна діяльність більшовицьких та білих агітаторів у військовому середовищі;
- наслідки Першої світової війни (загиблі, поранені, втомлені від війни старшини, бажання якнайшвидше повернутися додому);
- перебування значної кількості старшин на далеких фронтах Світової війни та в полоні [385, с. 59].

Сукупність наведених вище причин у поєднанні з динамічною зміною геополітичних умов вимагали від українських політичних лідерів швидких, рішучих дій щодо створення боєздатних збройних сил, які змогли би протистояти наростаючим загрозам із боку противників української державності. Проте

незважаючи на дещо повільніший у порівнянні з іншими родами зброї процес українізації та формування української артилерії відбувся найбільше завдяки офіцерам–артилеристам, значна кількість яких демонструвала щире бажання служити українському народу. Сприяло цьому й наступне:

- наявність значної кількості ініціативних та високо вмотивованих офіцерів–артилеристів;
- бойовий та управлінський досвід старшин–артилеристів, набутий під час Першої світової війни та військової служби [385, с. 59].

3.2. Особливості військово–організаційної діяльності

Очолюваний В. Леніним Раднарком спрямував значні зусилля на підпорядкування 6–мільйонної армії колишньої Російської імперії шляхом її більшовизації. Більшовицькі вожді планували особливе місце в їхній майбутній імперії відвести Україні з її багатими природними ресурсами, а щоб контролювати українські землі більшовики намагалися взяти під контроль війська Румунського та Південно–Західного фронтів, особливо ті військових частин, які вже були українізовані. Сприяла цьому більшовицька пропаганда з її соціально–популістичним забарвленням, яка стрімко ширилася серед вояцтва. Відомий український старшина–гармаш К. Смовський згадував: «... в листопаді й грудні 1917 р. українізовані частини почали розкладатися під впливом більшовицьких гасел... Генеральний секретар військових справ – С. Петлюра переконався, що на зукраїнізовані частини не можна покладати надій, що вони стримають московську навалу, і почав переводити їх реорганізацію» [103, с. 137].

Згодом до подібних висновків дійшов М. Грушевський, який усвідомив, що у подальшій боротьбі з більшовиками не обійтися без професійного боєздатного війська. Тому в лютому 1918 р. М. Грушевський виголосив думку, що ЦР на деякий час потребуватиме власну, невелику, дисципліновану армію. Він висловлював сподівання, що український народ направить до війська своїх найкращих представників: «... все щонайкраще, найбільше перейняте щирим, серйозним

відношенням до держави, її демократичних, соціальних і національних завдань» [76, с. 172–173].

Керівники ЦР та Генерального Військового Комітету зробили висновки щодо питань військового будівництва шляхом українізації, яка не зовсім себе виправдала. Вже у вересні 1917 р. українська політична еліта розпочала формування регулярних військові частини: гарматних батарей і дивізіонів, які згодом стали фундаментом української артилерії. Значну роль у цьому процесі відіграли досвідчені українські старшини–артилеристи – цінний кадровий потенціал, який вдалося зберегти після розвалу російської армії [377, с. 36–37].

Вагомий внесок у процес реорганізації української артилерії зробив генерал–лейтенант С. Дельвіг, який народився у дворянській родині в Москві. Він закінчив Московський кадетський корпус, артилерійське училище, Михайлівську артилерійську академію та Офіцерську артилерійську школу [282, с. 29]. Враховуючи рівень освіти, бойовий досвід (участь у Першій світовій війні на посаді інспектора артилерії 9–го армійського корпусу), організаторські навички та щире бажання служити українському народу, генерал справедливо став головним інспектором артилерії Генерального військового штабу ЦР. «Перед Сергієм Дельвігом стояло завдання зібрати навколо себе хоча б кілька десятків артилерійських старшин, які б стали засновниками та керівниками українських гарматних формацій. Певною мірою це вдалося Дельвігові, бо вже в січні 1918 року в Києві опинилися такі гармаші, як полковник Алмазів, Сварика, Афанасіїв, ротмістр Смовський – палкі українські патріоти, троє з яких стали генералами армії УНР» – відзначає історик Я. Тинченко [300, с. 41].

Із перших днів своєї служби в українській армії старшини–артилеристи взялися розбудовувати новостворені українські гарматні частини. Показовим у цьому процесі був приклад формування артилерії Гайдамацького Кошу Слобідської України під керівництвом К. Смовського. Він згадував, що в період Першої більшовицько–української війни більшість українізованих гарматних частин розвалилася або перейшла на бік ворога. У той непростий час К. Смовському вдалося дістати 38 гармат (калібру 76–мм) та утворити гарматну батарею, яка

згодом була реорганізована до 1-го Гайдамацького гарматного дивізіону військ ЦР [292, с. 144].

Одним із перших організаторів української артилерії був сотник Р. Дашкевич. 19 листопада 1917 р. він розпочав набір добровольців зі складу полонених галичан Дарницького табору, які виявили бажання вступити на службу в першу гарматну батарею УСС [386, с. 141]. Завдяки організаторському хисту та наполегливій праці Р. Дашкевича артилерія Окремого корпусу СС згодом нараховувала близько 600 гармашів [211, с. 387; 386, с. 141]. «Цих двадцять гармашів і кіннотників стало початком великої артилерії Січових Стрільців, – згадував Р. Дашкевич, – пізнішої Гарматної Бригади СС у складі шістьох гарматних полків» [81, с. 10].

Досвід боїв з більшовицькими загонами за Київ змусив командування української армії по-новому оцінити ситуацію та більш комплексно зайнятися будівництвом власного війська. Тому після повернення до Києва в березні 1918 р. С. Дельвіг розробив план розбудови артилерії, проєкт якого передбачав формування у восьми армійських корпусах 16 важких та 16 легких артилерійських бригад, а також 8 полків гірської і 8 армійської важкої артилерії. Також планувалося утворити протиповітряний і Сердюцький полки. Було відновлено навчання в Київській та Одеській артилерійських школах, які займалися підготовкою командирів для української артилерії [377, с. 39].

У березні 1918 р. було затверджено план формування регулярної армії за принципом військової повинності. Збройні сили мали складатися з восьми армійських корпусів, що дислокувалися в різних губерніях України. Щодо гарматних частин, то над їхньою реорганізацією та розбудовою продовжував працювати інспектор артилерії генерал С. Дельвіг. Так, на початку квітня 1918 р. вже перших змін зазнала артилерія Запорізького корпусу, яка була розширена до двох штатних гарматних бригад (48 легких і 8 важких гармат) [314, с. 36].

Згідно планів реорганізації армії УНР, які було оприлюднено Військовим міністром 15 квітня 1918 р., передбачалося формування 40 піхотних, 7 кінних та 8 стрілецьких полків. Окрім того, планувалося розширення 14 дивізій, які вже були сформовані. Дня 17 квітня 1918 р. наказом Військового міністра було затверджено

рішення щодо формування у складі піхотних корпусів і дивізій штатних гарматних бригад. Однак гетьманський переворот та прихід до влади П. Скоропадського завадив практичному втіленню цих планів у життя [377, с. 41].

Розбудова української артилерії в період ЦР характеризується стихійним утворенням батарей і дивізіонів на початку Української революції та більш організованого формування гарматних частин і органів військового управління з осені 1917 р по весну 1918 р. Восени 1917 р. на території українських земель знаходилися тисячі офіцерів і генералів колишньої Російської імперії. Переважно це були старшини, які поверталися з Південно–Західного та Румунського фронтів або проходили службу у Київському військовому окрузі. Через терор більшовиків вони не поспішали повертатись в Росію. За підрахунками С. Волкова, восени 1917 р. в Україні перебувало близько 90 тис. осіб офіцерського складу. Однак значний кадровий ресурс офіцерів–артилеристів російської армії не вдалося використати в інтересах ЦР через політичну недовіру влади до військових [163, с. 1].

Проте навесні 1918 р. на службі в Наддніпрянських військових формаціях нараховувалося 78 генералів, із яких 47 були українцями. На вищих командних посадах у військових частинах перебувало 22 особи, а в органах військового управління та на адміністративно–дипломатичних посадах було 37 осіб, до 20 офіцерів вищого рангу служили в резерві армії УНР [264, с. 220]. До розбудови української артилерії залучили генералів С. Дельвіга, А. Нілуса, О. Акермана, В. Кирея та ін. Завдяки ефективному управлінню зазначених старшин–артилеристів удалося залучити потужний технічний ресурс, адже на території українських земель залишалось багато складів і арсеналів з боєприпасами, майном та бойовою артилерійською технікою. Загалом формування гарматних батарей та дивізіонів (згодом реорганізовані в полки та бригади) української армії в період ЦР характеризується їх утворенням з ініціативи окремих старшин, відданих патріотів та прихильників української державності [377, с. 44].

«Від початку свого виходу на політичну арену в Україні, Скоропадський усвідомлював, що для успішного функціонування УД необхідно сформувати збройні сили, які б захищали її від ворожого нападу», – зауважив історик

Я. Пеленський [289, с. 31]. Проте майже з перших днів свого керівництва П. Скоропадський зіткнувся з проблемою, яка суттєво обмежувала практичні дії щодо формування війська. Так, відповідно до Угоди 24 квітня 1918 р. передбачалося: «В часи перебування австро–угорських і німецьких військ на Україні ніяка українська армія не може формуватися. Може тримати винятково лише поліцейські відділи за порозумінням з обома командуваннями» [280, с. 88].

Згодом П. Скоропадський згадував слова німецької адміністрації: «Нащо вам армія? Ми знаходимось тут, нічого противного Вашому урядові в країні ми не дозволимо, а щодо Ваших північних кордонів Ви теж можете бути спокійними: ми не допустимо більшовиків. Сформуєте невеликий загін в дві тисячі вояків для підтримки порядку в Києві та особистої хорони» [102, с. 179].

Попри обмеження німців П. Скоропадський все ж розпочав будівництво української армії. За наказом гетьмана в травні 1918 р. було сформовано новий склад Військового міністерства, на яке покладалося завдання – формування війська УД. У структуру міністерства входило ГАУ, яке очолив генерал–хорунжий І. Значко–Яворський. До складу ГАУ увійшли такі відділи: загальний відділ, який очолив полковник Гоголь–Яновський, гарматний відділ – полковник Християнович, відділ ручної зброї – полковник Вакар, хімічний – полковник Сінклер та відділ амуніції і набоїв – полковник Лукашевич [377, с. 50–51].

Для реформування системи підготовки офіцерів–гармашів було утворено Головну Шкільну Управу (далі ГШУ), якій підпорядковувалися військові навчальні заклади усіх рівнів та родів зброї. До складу Управи входив Навчальний відділ з підвідділом гарматних шкіл, який у липні 1918 р. очолив генерал І. Значко–Яворський. Окрім того, при ГШУ було створено Комісію щодо формування військових шкіл. До її складу увійшли генерали–гармаші: М. Юнаків, О. Попов, А. Нілус, В. Кирей, С. Дельвіг та Д. Промтов. Завдяки досвіду та організаторським здібностям цих генералів удалося відновити навчання у Київському, Одеському, Сумському, Миколаївському та Полтавському кадетських корпусах. Було налагоджено освітній процес у Київській і Одеській юнацьких гарматних школах, а

також продовжено підготовку офіцерів у Старшинській артилерійській школі в Дарниці [261, с. 77–78].

Для відпрацювання організаційної структури артилерійських частин УД, за наказом П. Скоропадського в травні 1918 р. було утворено комісію з розробки штатів гарматних частин і підрозділів, до яких увійшли генерали С. Дельвіг, О. Акерман, В. Сінклер, Ф. Колодій та Д. Альтфатер [22, арк. 37].

Під час роботи над організаційною структурою комісія значною мірою опиралася на власний досвід служби в російській армії та участі в Першій світовій війні. Згідно проєкту розроблених штатів артилерія за видами поділялася на польову, кінну та гірську. Польова артилерія складалася з легкої, важкої та мортирної, а в її структуру входило 84 гарматні полки. За організаційним підпорядкуванням артилерія поділялася на три рівні: дивізійну, корпусну та армійську [228, с. 132].

Головний інспектор артилерії генерал С. Дельвіг зумів об'єднати навколо себе високоосвічених, бойових офіцерів–гармашів, які взялися за розбудову української артилерії. Усі начальники артилерії армійських корпусів отримали освіту в кадетському корпусі, артилерійському училищі та академії, а шестеро з них були генералами. Окрім того, кожен пройшов командні ланки в російській артилерії під час Першої світової війни, а І. Пащенко, С. Лукашевич, І. Жуків, М. Данилов, М. Синєоков, П. Деревиський та В. Добровольський на фронтах Світової війни командували гарматними полками [377, с. 52].

Досвідченими старшинами–артилеристами з ґрунтовною профільною освітою були всі 24 командири новостворених гарматних бригад. Із них 15 комбригів послідовно здобули військову освіту в кадетському корпусі, артилерійському училищі та академії, а шестеро закінчили Офіцерську школу артилерії. Загалом 21 комбриг або 87% мали вищу військову освіту. На решту посад командирів гарматних бригад було відібрано досвідчених старшин не нижче рангу – полковник. Варто відзначити, що більшість із них були активними учасниками Українського військового руху [377, с. 53].

Наприклад, генерал М. Іванів мав якісну освіту, командував артилерійською бригадою російської армії під час Першої світової війни, із 1917 р. відповідав за артилерію Київського військового округу, а згодом долучився до Військових з'їздів, де був обраним членом Українського центрального військового комітету. Наказом П. Скоропадського він був затверджений на посаді командира 6-ї артилерійської бригади армії УД [224, с. 160]. Генерал В. Лохтіонов, який навчався у кадетському корпусі, закінчив артилерійське училище та академію, під час Першої світової війни командував гарматною бригадою, а в період УД був призначений на посаду командира важкої гарматної бригади в Харківському армійському корпусі [165, с. 291].

24 липня 1918 р. уряд П. Скоропадського затвердив генеральний план організації українського війська, який зазнав незначних змін унаслідок візиту гетьмана 6 вересня 1918 р. до кайзера Вільгельма у Берлін. Варто відзначити, що активну участь у розробці плану організації української артилерії брали офіцери-гармаші С. Дельвіг, М. Юнаків, В. Петрів, В. Сінклер, Є. Мішковський, О. Сливинський та М. Какурін. Українське військо мало відповідати наступним вимогам: загальна чисельність – 300 тис. осіб; кількість корпусів – вісім; кількість дивізій – по дві піхотні і одній кінній дивізії у кожному корпусі. Окрім того, створювалися три гарматні бригади і один окремий гарматний полк у складі кожного корпусу. Всього на службу в армію УД залучили 175 генералів та майже 45 тис. старшин [211, с. 426; 261, с. 109].

Упродовж літа 1918 р. розгорнулася масштабна організаційна робота над створенням регулярної армії, зокрема артилерії. Активну участь у цьому процесі брали старшини-гармаші під керівництвом Головного інспектора артилерії генерала С. Дельвіга. До речі, формуванням 1-ї гарматної бригади армійської артилерії займався генерал-хорунжий Г. Шелль [224, с. 266]. Випускник Михайлівського артилерійського училища та учасник трьох воєн (російсько-китайської, російсько-японської та Першої світової війни) сформував у складі бригади 1, 2, 3 та 4-й гарматні полки, якими командували старшини-артилеристи:

підполковники С. Мінченко, М. Русіян, полковники П. Василенко та Л. Білий [21, арк. 408].

Значних зусиль у формуванні 2-ї бригади армійської артилерії доклав генерал-хорунжий О. Колачевський. Досвідчений артилерист, випускник кадетського корпусу, Олександрівського училища та Офіцерської артилерійської школи зумів утворити в структурі бригади 5-й, 6-й, 7-й та 8-й гарматні полки, якими командували підполковники М. Жандром, В. Колпаков, В. Первозванський і В. Мельницький [377, с. 57].

Оскільки німецька військова адміністрація не надавала дозвіл на формування розгорнутих частин та їхнє комплектування старшинським складом згідно штатів, українська влада вирішила утворити корпуси за територіальним принципом, сформувавши 108 повітових комендатур [211, с. 426].

Зусиллями ГАУ та діяльністю ініціативних старшин-артилеристів протягом літа 1918 р. було укомплектовано кадрами ряд гарматних батареї, дивізіонів та бригад. 2 червня 1918 р. Військовим міністерством ухвалено рішення про порядок прийому на військову службу та призначення на командні посади старшин гарматних підрозділів. Так, щоб вступити на службу в українську армію, офіцери колишньої Російської імперії подавали рапорт та документи, які розглядав начальник корпусної артилерії. Він ухвалював рішення про призначення на посади старшин і підстаршин до командира батареї включно. Кандидатів на вищі посади розглядав та затверджував особисто Головний інспектор артилерії С. Дельвіг [21, арк. 458].

Формуванням артилерії 1-го Волинського армійського корпусу армії УД зі штабом у Житомирі займався генерал-значковий В. Пащенко. Випускник Полтавського кадетського корпусу, артилерійського училища та академії мав великий досвід служби в російській армії на різних командних посадах. Він особисто відбирав старшин на посади в гарматні підрозділи корпусу. Так, після відмови Військового міністра О. Сливинського прийняти на службу прапорщика Моніна, В. Пащенко у листі відповів: «Я підбираю із великого списку старшин визначних фахівців, кадрових старшин, старих служак в артилерії, на котрих можна

покластися в їх праці і службі й надіятися, що фахове гарматне діло буде розвиватися, а не гинути... Слід скористатися тим, що велика кількість старшин «полізли в Україну» й відібрати кращих фахівців. Таке призначення, яке ми бачили у більшовиків, де ветеринарні лікарі призначалися на посади командирів корпусів і армій, нам не потрібно» [21, арк. 309].

До складу артилерії корпусу входила 1-ша легка гарматна бригада полковника С. Тихоневича. Під керівництвом комбрига в її структурі було утворено три легкі гарматні полки (полковників С. Савицького, В. Богомольного, С. Перевалова) та три полкові парки [377, с. 60]. Друга легка гарматна бригада корпусу була сформована під командуванням генерала М. Орловського. До складу бригади входили три полки під керівництвом полковників Я. Бегма, О. Годилю-Годлевського та О. Бірюкова [224, с. 138]. Формуванням 1-ї важкої артилерійської бригади корпусу займався генерал Д. Альфатер. Завдяки його досвіду та організаційним навичкам досить швидко вдалося укомплектувати бригаду особовим складом і артилерійським озброєнням. В структурі бригади було утворено два важкі гарматні полки під командуванням полковників М. Куделинського та С. Карпова [23, арк. 38].

Розбудовою артилерії 2-го Подільського армійського корпусу військ УД займався її начальник генерал-хорунжий І. Пащенко. У складі корпусу, штаб якого знаходився у Вінниці, було утворено 2-гу важку гарматну бригаду під командуванням досвідченого артилериста полковника С. Рахмина. Завдячуючи самовідданості комбрига, за короткий час у складі бригади вдалося сформувати два гарматні полки під керівництвом полковників М. П'яточенка та П. Савицького. Також було утворено кінно-гірський дивізіон у Могилеві-Подільському, розбудовою якого займався полковник В. Матвіїв [377, с. 61].

До складу дивізійної артилерії корпусу входила 3-тя легка гарматна бригада, яку очолював генерал М. Лунський, а формуванням полків у її складі займалися полковники А. Русанов, О. Вікентіїв та І. Ідзковський. Окрім того, у корпусну артилерію входила 4-та гарматна бригада, якою командував генерал П. Мещеринов.

Також у складі бригади було утворено гарматні полки під керівництвом досвідчених старшин: О. Казанцева, В. Сварики та Д. Андріїва [21, арк. 409].

Неабиякий вклад у розгортання артилерії 3-го Одеського армійського корпусу армії УД зробив генерал М. Данилович, який мав значний управлінський досвід, здобутий у роки Першої світової війни на посаді артилерійського інспектора 39-го корпусу російської армії [224, с. 143]. Зовсім скоро в складі корпусу в Одесі було утворено 5-ту легку гарматну бригаду, формуванням якої займався полковник Г. Зольднера. Командирами гарматних полків у структурі бригади було призначено полковників Р. Столбовського, Г. Суткового та В. Добровольського. Формуванням 6-ї легкої гарматної бригади займався генерал Є. Іванів, а гарматні полки в складі бригади очолили підполковник М. Чернобаїв, полковники В. Сухотін, та М. Родович. Значних зусиль у створенні 3-ї одеської важкої гарматної бригади доклав її командир полковник П. Динників. Полками командували підполковник О. Лейбін та підполковник Є. Ільєвич. Окрім того, командир бригади подбав про якісну підготовку своїх гармашів, тому заснував артилерійський полігон неподалік Одеси. Начальником полігону було призначено підполковника Є. Шайтанова [21, арк. 382, 409].

Під керівництвом генерала С. Лукашевича формувалася артилерія 4-го Київського армійського корпусу. Начальник артилерії зумів за короткий проміжок часу вирішити питання комплектування частин корпусу кадрами та безпеки артилерійським озброєнням. Однією із перших корпусних частин було утворено 4-ту важку гарматну бригаду, яку очолив генерал-значковий М. Романовський, а полками командували полковники Є. Болховський та В. Модзелевський. У Святошино на Київщині полковник Б. Дем'янович утворив 7-му легку гарматну бригаду. До складу бригади увійшли гарматні полки під командуванням полковників В. Савицького, П. Григоровича та І. Сиром'ятникова. Вагомий внесок у формування 8-ї легкої гарматної бригади зробив генерал Л. Островський, випускник Київського кадетського корпусу, 1-го Павлівського військового училища та Офіцерської артилерійської школи [224, с. 206].

У підпорядкуванні генерала Л. Островського були досвідчені і талановиті командири. Так, генерал М. Дмитріїв, командир 1-го гарматного полку, закінчив кадетський корпус та Михайлівське артилерійське училище. Про усвідомленість вибору служити в українській армії свідчить текст із його звернення до Військового міністра: «Бажаючи служити в Українській армії, яка формується, прошу зарахувати мене в списки кандидатів й надати посаду відповідну моєму рангові. Зобов'язуюся чесно служити Україні» [224, с. 145].

У праці «Нариси російської смуті» її автор генерал А. Денікін зазначав, що основним мотивом служби офіцерів російської армії в українському війську періоду Гетьманату були безпринципність одних – «все рівно кому служити, лише б платили» – та патріотичність інших, які сподівалися згодом стати «готовим кадром для армії російської» [284, с. 145–146].

Проте численні джерела спростовують таку думку і засвідчують, що серед офіцерів–артилеристів армії УД українці займали значну частку. Списки командирів гарматних бригад і полків, які зберігаються в архівних фондах Військового міністерства Персональної управи, підтверджують їхнє українське походження. Окрім того, значна кількість російських офіцерів–гармашів, незважаючи на різні обставини, продовжували служити в українській артилерії до кінця її існування. Серед них був і командир полку 8-ї гарматної бригади київської корпусної артилерії (росіянин за походженням) полковник В. Абаза. Він закінчив кадетський корпус, Костянтинівське артилерійське училище та брав участь у Світовій війні на посаді командира дивізіону. Із початком Української революції 1917–1921 рр. вступив на службу до військ ЦР, командував куренем Сірої дивізії. За часів Директорії очолював Сіру дивізію в боях проти більшовицьких військ. Згодом В. Абаза був інтернований у складі армії УНР в Польщі. У 1931 р. генерал помер і був похований у Варшаві [193, с. 21].

Формування артилерії 5-го Чернігівського армійського корпусу відбувалося під керівництвом генерала П. Деревницького. Випускник артилерійського училища та академії, а також Офіцерської артшколи мав великий організаційний та бойовий досвід, який здобув під час служби на різних посадах в російській армії. Під його

командуванням у Ніжині було утворено 9-ту легку гарматну бригаду генерала Ф. Снесаріва, а в її складі гарматні полки, які очолили полковники К. Голіков, К. Ахматов та Є. Сакович. Згодом було сформовано 10-ту гарматну бригаду, на чолі якої був полковник С. Базаліський, а її полками командували полковники О. Поляков, М. Чернівецький та П. Здоренко. Також у структурі корпусу утворили 5-ту важку гарматну бригаду М. Зайцева (командири полків полковники П. Дергач, М. Батурський і Н. Зайцев) і кінно-гірський гарматний полк під керівництвом М. Харкевича [21, арк. 407].

Будівництво артилерії 6-го Полтавського армійського корпусу очолив генерал Є. Пащенко. Українець за походженням, полтавчанин Є. Пащенко проявив себе як здібний організатор та відданий справі офіцер-артилерист. Відомий український генерал М. Омелянович-Павлено, який тоді перебував у Полтаві, згодом у споминах виснував: «Я все ж таки мав час кілька разів відвідати наші гарматні кадри. Інтелектуально й фахово вони стояли дуже високо. Що ж до свідомості національної, то треба було бажати більшого. Але як люди культурні, вони хутко надолужували й цю хибу. В особі начальника артилерії корпусу полковника Пащенка, наші гарматчики мали доброго національного провідника й досвідченого інструктора. Гарматчики були розташовані в касарнях, де ще в часі війни містилася піша військова старшинська школа... Можна з повною відповідальністю сказати, що вищі керівники військової справи зібрали у Полтаві серйозні інструкторські сили, які без сумніву виконали б з часом поставлені перед ними завдання. А присутність певного кадру національно свідомого елемента серед старшин, на тлі лояльності до українського визвольно-державницького руху, відкривала перед нами сприятливу можливість для вціплювання їхнім частинам певних національних ідеалів» [96, с. 67–68].

У складі артилерії Полтавського корпусу було утворено 11-ту легку гарматну бригаду, очолювану полковником В. Навроцьким, який утворив в її складі гарматні полки під командуванням полковників П. Кривенка, Ф. Свешнікова та І. Данилевського. Місцем дислокації бригади було обрано Полтаву. Формуванням 12-ї легкої бригади корпусу в Кременчузі займався генерал І. Лукін, а її полками

командували полковники І. Кирей, Є. Горленко та Б. Василенко. Корпусну важку гарматну бригаду в Ромнах було сформовано під керівництвом генерала Л. Богаєвського. На чолі її полків було призначено полковників М. Тальвінського та С. Толкушкина. Кінно-гірським гарматним полком кінної дивізії командував полковник Б. Палій-Неїло [377, с. 69].

Артилерію 7-го Харківського армійського корпусу очолив генерал М. Добровольський. Завдяки відданості та професійності генерала в складі корпусу у Харкові було сформовано 7-му важку гарматну бригаду під керівництвом генерала В. Лахтіонова. На посади командирів гарматних полків було призначено полковників М. Тимофіїва та О. Моровича [377, с. 69].

Також у складі корпусної артилерії сформували 13-ту легку гарматну бригаду в Ізюмі (командир генерал О. Бенуа) та 14-ту легку гарматну бригаду (генерал І. Телешов) у Білгороді [224, с. 114].

Значних зусиль у розбудові артилерії 8-го Катеринославського армійського корпусу доклав генерал І. Жуків. Випускник Київського кадетського корпусу та Костянтинівського артилерійського училища за короткий проміжок часу утворив у структурі корпусу 8-му важку гарматну бригаду під командуванням полковника В. Попова і гарматні полки, які очолили полковники О. Ціцерон та Л. Андріїв. Кінно-гірським гарматним полком корпусу командував полковник О. Рогоза. Розгортанням у складі корпусу 15-ї легкої гарматної бригади займався генерал Т. Бенескула (командири полків – полковники В. Лебединський, М. Гончарів та П. Пантелєєв), а розбудову 16-ї гарматної бригади проводив полковник В. Левковця (командири полків – полковники В. Грейц, Л. Кованько та В. Біляєв) [21, арк. 408].

Будівництво української артилерії доби Гетьманату відбувалося під значним впливом більшовицької підривної діяльності, окупації німецьких військ та загальної політичної і соціальної нестабільності УД, що вплинуло на військо. П. Скоропадський згадував: «З утворенням армії у мене не йшло гладко. Німці нічого не мали проти сформування восьми корпусів, але нічого не мали проти у той час, коли все, що потрібно було до сформування армії, знаходилося в руках німців, мені було недостатньо. Мені потрібно було якнайскоріше сформувати ці корпуси,

для цього мені потрібні були казарми, а їх німці не давали... З усіх корпусних штабів йшли дуже тривожні повідомлення» [289, с. 268–269].

Під час наради 6 жовтня 1918 р. у Києві, яку проводив Військовий міністр О. Рогоза, Головний інспектор артилерії генерал С. Дельвіг доповідав, що майже повністю завершено комплектування особовим складом у гарматних частинах 3, 4 і 6-го корпусів. Однак становище інших артилерійських частин залишалося складним, особливо незадовільна ситуація з укомплектованістю кінно-гірських полків, де на службі перебувала лише третина старшин від загальної потреби. Окрім того, начальники артилерії корпусів постійно доповідали про нестачу казарм для розміщення призовників. Так, генерал В. Зелінський скаржився, що деякі бригади корпусу можуть розмістити лише половину особового складу. Гострою була проблема нестачі артилерійського озброєння. Начальники корпусної артилерії нарікали на недостатню кількість 122-мм гаубиць, 76-мм гірських гармат та 107-мм далекобійних гармат важкої артилерії. Неодноразово критикували кадрову політику Військового міністерства генерали С. Лукашевич, В. Пашенко та В. Зелінський, адже за його розпорядженням було звільнено зі служби значну кількість молодих старшин-гармашів, випускників артилерійських училищ та учасників Першої світової війни [24, арк. 61].

Маневруючи політично та обходячи накладені німецькою адміністрацією обмеження, П. Скоропадський все ж активно займався будівництвом загальної структури війська, особливо формуванням військових частин, органів військового управління, зокрема артилерії. Проте більшість планів так і залишилися на папері. Влучно зазначив історик Василь Верига: «Гетьман намагався організувати спочатку невелику, але цілком певну армію. Як основа її мав бути сформований надійний офіцерський корпус з тодішніх, дуже старанно вибраних, українських і російських офіцерів. Але на перешкоді стали німці... Єдине, чого вдалося добитися Гетьманові – це дозвіл на формування однієї пішої т. зв. Сердюцької дивізії із добровольців» [153, с. 335].

Розвиток артилерії в добу Директорії УНР припав на складні зовнішньо-політичні та внутрішньо-нестабільні умови, збройну боротьбу за незалежність.

Характерною особливістю розбудови артилерійських частин армії УНР є формування її підрозділів навколо єдиної регулярної військової формації – Окремого загону УСС (командир – полковник Є. Коновалець) [377, с. 77].

Варто відзначити, що у спадок від УД артилерія армії УНР отримала великий кадровий потенціал: генерали і старшини восьми армійських корпусів, 16-ти дивізій, 26-ти гарматних бригад, значний відсоток яких прагнув продовжити службу в українській армії. Але військове керівництво та урядовці відхилили більшість звернень старшинського корпусу з проханням про прийом на службу. Генерал М. Капустянський про ті події згадував: «На жаль, новий військовий міністр, він же Начальник Генерального Штабу генерал Осецький, як і уряд, з недовірою поставилися до старшин Генерального Штабу і витиснули цю інтелігентну військову силу з України» [215, с. 20].

Через зазначені причини українське військо покинули всі начальники корпусної артилерії, 22 комбриги і 62 командири гарматних полків (86% командирів вищої ланки), проте на службі залишилися В. Сварика, Е. Башинський, С. Тихонович, Є. Іванів, В. Кирей, М. Русіян, І. Лукін, С. Дельвіг, Б. Палій–Неїло та ін. Завдяки їхнім зусиллям у непростих умовах формувалися нові артилерійські структури: гарматні полки і бригади, а у їх складі батареї та дивізіони. Сучасний український дослідник А. Наumenко стверджував: «Все ж необхідно зазначити, що в армії УНР залишалися старшини – як кадрові так і молоді, що чесно і професійно виконували свої обов'язки. Їм в складних умовах доводилося і воювати, і підтримувати дисципліну і правопорядок у війську» [263, с. 95].

Під час антигетьманського повстання формування гарматних частин відбувалося хаотично та стихійно, переважно з ініціативи окремих старшин, які озброювали їх здобутою трофейною технікою різноманітних систем та вели бойові дії у складі повстанських селянських загонів і груп [377, с. 79].

На прикладі Окремого загону УСС можна прослідкувати процес творення українських гарматних підрозділів доби Директорії УНР. По суті, підрозділи січового стрілецтва були єдиною регулярною військовою формацією українського уряду, який тільки прийшов до влади. Справу будівництва січової артилерії очолив

колишній офіцер австро–угорської армії сотник Р. Дашкевич, який сформував окрему гарматну батарею 76–мм польових гармат, а згодом реорганізувати її до дивізіону. Він зумів забезпечити свій підрозділ артилерійським озброєнням, реквізувавши гармати, коней і зброю в мадярського полку, який повертався додому [209, с. 138].

21 листопада 1918 р. було утворено дивізію СС. Щодо її артилерії, то у книзі «Історія Січових Стрільців» зазначалося: «Організація стрілецької артилерії, переведена Романом Дашкевичем була ще більшим чудом... Стрілецька легка батарея за один тиждень від 21 листопада розвинулася в гарматний полк чотирьох легких батарей і однієї тяжкої» [209, с. 149].

Згодом уже полковник Р. Дашкевич формував нові гарматні батареї під час бойових дій за Київ. Так, у листопаді 1918 р. він утворив батареї 122–мм і 152–мм гаубиць, а також п'ять легких гарматних батарей 76–мм калібру, що становили артилерію СС. Підпорядкована йому артилерія загалом становила 25 гарматних батарей (приблизно 100 гармат) [377, с. 80].

Р. Дашкевич доклав значних зусиль і до створення кінно–гірської 76–мм батареї Сердюцького полку, формування чотирьох 76–мм гарматних батарей на базі Артилерійської школи, а також розгортання батарей гаубиць і 107–мм далекобійних гармат. Сам Р. Дашкевич про ті події згадував: «У другій половині січня 1919 р. у складі гарматної бригади СС, входили 13 легких 3–дюймових батарей, дві гавбичні 48–лінійні батареї, одна важка 6–дюймова батарея, одна далекобійна 42–лінійна батарея і одна кінно–гірська батарея. Разом було 18 батарей» [81, с. 135].

Подальші реорганізаційні заходи артилерії корпусу СС під керівництвом полковника Р. Дашкевича привели до утворення з вісімнадцяти гарматних батарей шість полків (по три батареї у кожному з них). Розбудовою гарматних полків займалися досвідчені старшини–артилеристи, яким беззаперечно довіряв Р. Дашкевич. Так, командиром 1–го гарматного полку було призначено підполковника М. Кураха (склад полку: дві батареї 76–мм польових гармат та одна кінно–гірська), 2–й полк очолив сотник В. Зарицький (склад полку: дві батареї 76–мм польових гармат і одна 122–мм гаубиць), командувати 3–м полком було

призначено підполковника О. Голубаїва (склад полку: три батареї 76–мм польових гармат), на чолі 4–го полку був сотник Д. Інків (склад полку: дві батареї 76–мм польових гармат і одна 122–мм гаубиць), 5–й гарматний полк очолив полковник Д. Михайлів (склад полку: дві батареї 76–мм польових гармат та батарею 107–мм далекобійних гармат), а 6–м важко–гарматним полком командував сотник Я. Бутрин (склад полку: дві батареї 152–мм гаубиці та дві батареї 107–мм далекобійних гармат) [81, с. 135–137]. Таким чином, корпусна артилерія січового стрілецтва становила половину від загального складу гарматних частин військ Директорії УНР і складала: старшин – 90 ос., рядових гармашів – 4600 ос., гармат – 70 од., коней – 2000 гол. [227, с. 413].

Аналогічно до моделі формування артилерії корпусу СС творилися й гарматні підрозділи Волинської групи, Запорізького корпусу та інших військових формацій армії УНР. Їхня різноманітна організація та озброєння створювали значні труднощі з управлінням на полі бою, а особливо з постачанням боєприпасів та іншого військового майна. Командування намагалося вирішити проблему шляхом упорядкування організації артилерії армії УНР. Головне Управління Генерального штабу та в його структурі Гарматна управа (далі ГУ), очолювана полковником М. Русіяном, створили спеціальний комітет для розробки штатів української артилерії. До складу комітету увійшли відомі генерали–гармаші В. Сінклер, О. Шабле, Б. Гернгрос, О. Кислов та С. Дельвіг [38, арк. 32].

Варто відзначити, що більшість ініціатив і планів щодо впорядкування української артилерії так і не вдалося втілити в життя. Існувала все та ж проблема недовіри політичного керівництва Директорії до «старих кадрів», яка завадила призначити на керівні посади в артилерію Дієвої армії генералів В. Сінлера, С. Дельвіга, О. Галкіна, В. Сальського та М. Юнаківа. Щоб закріпити власну провідну роль в українському війську, урядовці надавали перевагу представникам своїх партійних структур і часто не зважали на професійні якості старшин. Відомий український генерал М. Безручко з іронією згадував: «Українська армія організується і формується без усякого плану і без усяких підстав» [73, с. 81]. Так, на високі посади Генерального штабу з «причин національно–політичних» було

призначено підполковників А. Мельника і В. Тютюнника, офіцерів без серйозної військової освіти та досвіду [215, с. 45].

Розроблений ГУ план реорганізації артилерії Дієвої армії УНР був затверджений Військовим міністром О. Осецьким у січні 1919 р. Згодом Головний інспектор генерал С. Дельвіг представив штати гарматних частин і підрозділів. Згідно нових штатів передбачалося розгорнути в складі пішої дивізії гарматну бригаду (три гарматні полки), а кінна дивізія мала утворити кінно–гарматний полк. Через недостатню безпеку гарматами кожен полк повинен був сформувати у своєму складі лише по три гарматні батареї [37, арк. 10–17]. Легка гарматна батарея комплектувалася – 5–ма старшинами, 12–ма підстаршинами і 91 козаком, а важка мала на 5 козаків менше [38, арк. 35].

Станом на січень 1919 р. в українській армії було сформовано шість гарматних бригад, хоча не всі були повністю укомплектовані особовим складом та артилерійським озброєнням. Розгортанням 1–ї легкої гарматної бригади (на озброєнні 76–мм польові гармати і 122–мм гаубиці) Волинської групи в Рівному займався досвідчений артилерист полковник М. Годлевський. Розбудову 2–ї легкої гарматної бригади (на озброєнні 76–мм польові гармати) в Ізяславі очолив підполковник Е. Башинський. Формування 3–ї легкої гарматної бригади (на озброєнні 76–мм польові гармати) в Проскуріві відбувалося під командуванням полковника М. Омелюсіка. У Вінниці було сформовано 4–ту легку гарматну бригаду (на озброєнні 76–мм польові гармати і 122–мм гаубиці) з кадрового складу гарматних підрозділів 2–го Подільського армійського корпусу. Однак найбільш боєздатними артилерійськими формаціями української армії залишалися гарматні частини корпусу СС під керівництвом полковника Р. Дашкевича, які навіть після передачі двох полків в ГА мали чотири гарматні полки (48 гармат). Слід відзначити й Окремий кінно–гірський дивізіон полковника О. Алмазова в складі Запорізького корпусу, який налічував декілька окремих батарей. Загалом, у січні 1919 р. в артилерії армії УНР перебувало на озброєнні 152 гармати [377, с. 84–85].

Суттєво посилило Наддніпрянську артилерію об'єднання в липні 1919 р. з ГА. Вишколені і зорганізовані галицькі кадри швидко адаптувалися до нових умов у

складі армії УНР [211, с. 548]. Однак значні втрати особового складу та озброєння в боях із переважаючими більшовицькими військами змусили українське військове керівництво продовжувати реорганізаційні заходи в армії УНР, зокрема в артилерії. Протягом серпня 1919 р. під керівництвом Головного інспектора артилерії генерала С. Дельвіга було розроблено нову схему організації пішої дивізії. Так, гарматний полк планувалося реорганізувати в бригаду: три полки по три батареї в кожному (одна батарея 107–мм далекобійних гармат і дві – 152–мм важких гаубиць) [35, арк. 49, 92]. Щоправда, втілити в життя задумані плани С. Дельвігу не вдалося, адже рішенням військово–політичного проводу УНР він був направлений до Варшави, де очолив військово–дипломатичну місію [27, арк. 1].

Під час розбудови артилерії в добу Директорії УНР українські старшини–гармаші стикнулися з численними проблемами: нестача артилерійського озброєння та боєприпасів, недовіра політичного проводу УНР до командних кадрів часів гетьманату і – як наслідок – усунення їх з військової служби та руйнування організаційної структури, сформованої в період УД. Дещо краще вдалося старшинам організувати гарматні частини артилерії корпусу СС під керівництвом полковника Р. Дашкевича та Окремого дивізіону Запорізького корпусу полковника О. Алмазова. Розбудова української артилерії в добу Директорії УНР характеризується стихійним творенням гарматних частин, відсутністю планового, централізованого керівництва, а також надмірною політизацією регулярних частин та численних новостворених повстанських формацій [377, с. 94].

Формування гарматних частин ГА, як і Наддніпрянської артилерії, на початку Української революції відбувалося переважно стихійно і несистемно, головню з ініціативи окремих старшин. Командир гарматного полку ГА С. Мацькевич зазначав у своїх спогадах: «З–поміж усіх родів зброї галицьких військ найкраще представлялася артилерія. Свою дуже добру організацію завдячувала ця одна з найважливіших стягів ГА не лише добре вишколеним гармашам, але у великій мірі визначним старшинам–артилеристам, командантам батарей і полків з їх великим боєвим досвідом та організаційним хистом. Зі скромних залишків по австрійській армії ці команданти в дуже скорому часі зформували поодинокі батареї та гарматні

полки так добре, що артилерія ГА перевищала польську артилерію і артилерію Дієвої армії» [254, с. 177].

Розбудова галицької артилерії розпочалася з утворення першої гарматної батареї на базі колишнього австрійського 33-го полку в Тернополі. Формуванням батареї займався досвідчений гармаш поручник І. Сітницький, який за короткий період укомплектував штат підрозділу українськими добровольцями австрійського полку та дістав для неї австрійські 104-мм польові легкі гаубиці. Саме гармаші І. Сітницького підтримували вогнем дії українських підрозділів під час Листопадового Чину у Львові. Згодом командиром батареї було призначено четаря Ю. Полянського [377, с. 119].

Важливими для розбудови артилерії ГА стали накази ДСВС від 9 листопада 1918 р., якими було утворено 12 окружних та 60 повітових військових команд. Для підготовки новобранців вишколу старшинського корпусу в складі окружних команд було сформовано гарматні коші на базі колишніх австрійських запасних полків. Високим рівнем організованості відзначився запасний артилерійський полк сотника Р. Щипайла, який підготував для війська декілька бойових гарматних батарей [238, с. 121–122].

У грудні 1918 р. в складі ДСВС було утворено відділ артилерії, який очолив сотник Т. Гоза, а у січні 1919 р. його замінив С. Лещій. До складу відділу увійшли талановиті старшини-гармаші Р. Якверт, О. Найверт, І. Слезак, І. Коліушко, які займалися організацією гарматних частин, розробкою штатів батарей і дивізіонів української артилерії [238, с. 128]. Так, у грудні 1918 р. було видано ряд наказів ДСВС, направлених упорядкувати облік усіх старшин артилерії, беручи до уваги їхню фахову освіту і звання в австрійському війську [115, с. 2–4].

Розбудова української артилерії відбувалася в непростих умовах війни з поляками. Оскільки основною оперативно-тактичною одиницею ГА були бойові групи, саме в їхньому складі переважно зусиллями старшин-артилеристів формувалися перші артилерійські групи, гарматні полки та окремі дивізіони. За наказом отамана О. Микитки у грудні 1918 р. сотник Я. Воевідка розгорнув гарматний полк на базі батарей, які було сформовано в Станиславові, Коломиї та

Золочеві. Згодом до полку було приєднано ще дві гарматні батареї зі складу артилерії Осадного корпусу СС, які прислав полковник Р. Дашкевич. Загалом полк сотника Я. Воєвідки нараховував вісім гарматних батарей [234, с. 181–182].

У січні 1919 р. за наказом полковника І. Омеляновича–Павленка було сформовано артилерійську групу «Басівка». Формуванням гарматних батарей групи займалися старшини–артилеристи поручники Ю. Шепарович, Т. Зубрицький і Т. Мацьків. Офіцерам вдалося швидко дістати легкі 105–мм гармати і озброїти ними підпорядковані батареї. Тоді ж було утворено артилерійську групу «Південь» під керівництвом німця Е. Кнейфеля, який об'єднав окремі гарматні батареї, сформовані в Станиславові та Стрию. Батареї очолили поручники М. Кречківський, Р. Олексій та І. Михайлов [267, с. 193]. У невеликі артилерійські групи було об'єднано окремі батареї Стрийського гарматного кошу, якими командували старшини О. Тишовницький, Г. Пушкар та П. Гнатківський [305, с. 202].

Процес об'єднання артилерії бойової групи «Угнів», яка формувалася в районі Сокаля тривав до кінця лютого 1919 р. Так, у склад групи увійшли дві гарматні батареї О. Мельниковича та Г. Давида, а згодом до них було приєднано батарею важких гаубиць поручника В. Клодницького [352, с. 13–14].

Зусиллями старшин–артилеристів та командування ГА об'єднання окремих гарматних батарей і дивізіонів та формування артилерійських груп набирало системний характер. До кінця січня 1919 р. було майже повністю завершено процес зведення артилерії в бригадні полки, які набули єдиної структури та організації [377, с. 129].

Через реорганізаційні заходи командування було утворено три корпуси по чотири бригади у кожному, а у складі кожної бригади було сформовано три стрілецькі курені та один гарматний полк. Таким чином, замість окремих неупорядкованих за структурою бойових груп, були розгорнуті однорідні, гнучкі в управлінні стрілецькі частини, загальна кількість яких становила 12 бригад. Окрім того, у складі штабів корпусу було запроваджено референтури артилерії, які тепер не втручалися в управління бойовими діями гарматних частин, а займалися

питаннями їхнього комплектування, вишколу та безпеки усім необхідним для бою [377, с. 135].

До кінця лютого 1919 р. було повністю завершено процес формування трьох корпусів ГА. Перший корпус під керівництвом підполковника О. Микитки у своєму складі мав 5-ту Сокальську, 6-ту Равську, 9-ту Угнівську та 10-ту Янівську бригаду. Командувачем 2-го корпусу ГА було призначено полковника М. Тарнавського, а до його складу входили 1-ша бригада УСС, 2-га Коломийська, 3-тя Бережанська та 4-та Золочівська бригади. Третій корпус складався з 1-ї Гірської, 7-ї Львівської, 8-ї Самбірської та 11-ї Стрийської бригад, а очолив його полковник Г. Коссак [332, с. 55–56].

У складі кожної бригади під керівництвом ініціативних старшин-артилеристів було утворено гарматні полки, які йменувалися номером своєї бригади і мали типову організаційну структуру з чотирьох батарей (усього 600 вояків). На озброєнні гарматного полку здебільшого перебували 76-мм гармати російського зразка (по 4 гармати в кожній батареї) та 525 коней [377, с. 135].

Формуванням 1-го гарматного полку бригади УСС займався отаман Я. Воевідка, який зумів до кінця грудня 1918 р. об'єднати навколо артилерійської групи сотника Я. Курилюка гарматні батареї бойової групи «Схід» сотника Т. Поліхи та батареї бойової групи «Старе Село» сотника В. Тотоескула. Окрім того, у склад полку ввійшли дві батареї із Золочева поручників Б. Грабовецького та І. Балешти, а також батареї із Станіславова сотника І. Балтра та поручника А. Вайдакевича [90, с. 181–182].

Розбудову 2-го гарматного полку в складі Коломийської бригади очолив сотник С. Мацькевич. Він об'єднав навколо свого підпорядкованого артилерійського підрозділу гарматні батареї поручника Б. Власенка та І. Тригуба, а вже в травні 1919 р. до них було приєднано батарею сотника В. Канюка [251, с. 184–186].

Значних зусиль до творення 3-го гарматного полку доклав отаман Ю. Шепарович, який у лютому–березні 1919 р. об'єднав чотири батареї бойової

групи «Басівка». Командирами батарей було призначено Ф. Скалеця, Б. Поповича, І. Матешіча та В. Зубрицького [252, с. 186].

Зав'язком 4-го гарматного полку стала гарматна батарея поручника Ю. Полянського. Згодом до неї було приєднано батареї поручників В. Галана, А. Бурчака та В. Сокоревича, які прибули із Золочева. Серед молодих командирів батарей працьовитістю та організаційним хистом помітно виділявся поручник В. Галан. Відомий старшина галицької артилерії С. Мацькевич про нього так згадував: «З початком березня 1919 р. командант полку сотник Лясковський призначив поручника Володимира Галана командантом 5-ї батареї, а ад'ютантом став четар Ткачук. Поручник Володимир Галан своєю працею і організаційним хистом зробив з цієї батареї найкращу бойову одиницю в цілїм полку» [253, с. 187].

Формуванням 5-го гарматного полку ГА займався сотник А. Циганик. Командир полку об'єднав у січні 1919 р. навколо гарматної батареї поручника Г. Давида і четаря О. Мельниковича батарею важких 152-мм гаубиць поручника В. Клодницького, а влітку 1919 р. в склад полку було включено батарею польових гармат сотника І. Цап'яка [257, с. 189].

Командиром 6-го гарматного полку було призначено сотника Р. Фріша, який за короткий проміжок часу зумів утворити з окремої батареї сотника І. Околота, батареї 105-мм гаубиць поручника І. Ванчука, а також батареї поручників К. Годованця, В. Проціва та четаря І. Яросевича одну з найбільш боєздатних артилерійських частин ГА. «Команданти батерій були досконалими мистцями в стрілянні, а піхотні курені мали фанатичне довір'я до своїх побратимів-гармашів і це скріплювало їх морально під час боїв. Ідучи назустріч тодішнім тактичним вимогам, командир полку дбав про тісну співпрацю піхоти і артилерії, приділяючи в часи боїв кожному куреневі по одній батареї, а батарею гаубиць держав як готову до бою резерву» [318, с. 191].

7-й гарматний полк ГА було утворено під керівництвом сотника Е. Кнейфеля, який у ході реорганізації в січні 1919 р. об'єднав під своїм командуванням дві Стрийські батареї поручників М. Кречківського та І. Михайліва. А згодом до складу полку було приєднано батарею 105-мм гаубиць поручників І. Медведя та Р. Олексія.

Усього полк мав п'ять гарматних батарей: дві гаубичні і три гарматні. Командир гарматного полку Е. Кнейфель, німець за походженням, приділяв велику увагу розбудові підпорядкованої частини. Зі спогадів одного із командирів батареї Р. Олексія відомо: «Завдяки невсипущій праці та організаційному хисту сотника Кнейфеля, 7-й гарматний полк скоро став одним з кращих гарматних полків ГА» [17, с. 194].

Розгортання 8-го гарматного полку Самбірської стрілецької бригади проходило під командуванням сотника О. Бранднера на базі артилерійської групи «Глибока». Командир полку утворив з окремих гарматних батарей поручника І. Попеля, сотника О. Царевича та батареї далекострільних 107-мм гармат четаря Костинчука артилерійську частину, яка брала участь у всіх боях ГА [258, с. 196].

Значних зусиль до розбудови 9-го гарматного полку Белзької стрілецької бригади доклав сотник Бірнекава, який утворив з окремих гарматних батарей Золочівського кошу хорунжих П. Юлійчука, Я. Грицкевича та поручників К. Сіви і В. Бабія озброєну 76-мм гарматами боєздатну артилерійську частину. Всього на озброєнні полку було 16 гармат, 300 гармашів та 370 коней [144, с. 197].

10-й гарматний полк формувався в травні 1919 р. під керівництвом отамана К. Карася. Досвідчений старшина-артилерист, який прибув у ГА із Наддніпрянщини, восени 1918 р. утворив із батарей 76-мм польових гармат зі складу Золочівського кошу артилерійський полк. Полк мав чотири гарматні батареї, які сформували сотник В. Галан, поручник І. Балешта, четарі І. Ліщинський та А. Козак. Згодом командиром 10-го гарматного полку було призначено сотника В. Галана [77, с. 91].

11-й гарматний полк Стрийської стрілецької бригади творився навесні 1919 р. під командуванням сотника К. Бранднера, а формуванням батарей полку займалися четар Г. Пушкар, поручники В. Стафіняк, І. Лазор та П. Гнатківський. Усі чотири батареї полку мали на озброєнні 76-мм польові гармати російського виробництва [377, с. 147–148]. У ході реорганізації взимку–восени 1920 р. батареї 10-го гарматного полку було підпорядковано командуванню 3-го полку легкої артилерії, який вів бойові дії проти поляків [108, с. 202–203].

Формуванням 12-го гарматного полку Тернопільської стрілецької бригади в червні–липні 1919 р. займався сотник І. Слезак, який об'єднав три батареї 76-мм польових гармат. Одним із командирів батарей полку був сотник О. Баб'юк [108, с. 203–205].

Окрім формування гарматних полків, старшини–артилеристи займалися розгортанням частин армійської артилерії, яка складалася з двох полків 152-мм гаубиць та трьох 107-мм далекобійних гармат у кожній стрілецькій бригаді [377, с. 152–153].

Отже, протягом існування ГА (1918–1920 рр.) її організація артилерії змінювалася від стихійного утворення окремих гарматних батарей, які були розкидані по всьому фронту, до формування понад 60-ти батарей корпусних гарматних полків і бригад із чітким підпорядкуванням і структурою [377, с. 121].

Окремо можна відзначити талановитих галицьких старшин–гармашів, завдяки яким будівництво артилерії відбувалося хоч у непростих умовах війни проти Польщі, та все ж швидко і організовано. Найбільш помітною була діяльність К. Карася, Я. Воевідки, С. Мацькевича, В. Галана, Ю. Шепаровича, Р. Фріша та ін. Ці старшини добре проявили себе як на фронті, так і в запіллі. Тож за короткий проміжок часу вони виростили від командирів окремих гарматних батарей та дивізіонів до командувачів полків, начальників артилерії корпусу, а також очолили органи військового управління артилерії ГА.

Таким чином, військово–організаційна діяльність старшин–артилеристів українських армій у революційний період 1917–1921 рр. проходила за керівництва чотирьох урядів: у часи ЦР під головуванням М. Грушевського, у добу гетьманату П. Скоропадського, у період Директорії УНР С. Петлюри та в часи ЗУНР під керівництвом Є. Петрушевича. Старшини–артилеристи українських армій брали активну участь у розбудові української артилерії в складі органів військового управління, а також на посадах командирів гарматних бригад, полків, дивізіонів та батарей.

Будівництво української артилерії в період ЦР відбувалося в складних зовнішніх і внутрішньополітичних умовах під впливом поглядів М. Грушевського

та В. Винниченка про недоцільність формування регулярної армії, які поступового трансформувалися в усвідомлення необхідності власного боєздатного війська. Важливе значення для розбудови української артилерії мав здобутий в роки Першої світової війни старшинський досвід. Слід відзначити діяльність артилерійського інспектора генерал-лейтенанта С. Дельвіга, який розробив план будівництва української артилерії та залучив на службу цінний кадровий потенціал: досвідчених старшин-гармашів Алмазова, Афанасієва, Акермана, Дашкевича, Кирея, Нілуса, Сварику, Смовського та ін.. Саме під їх керівництвом у подальшому формувалися військові органи управління і творилися найбільш боєздатні артилерійські формації військ ЦР.

Проте на заваді більш масовому використанню кадрового потенціалу для артилерії стала політична недовіра українського уряду до офіцерів – представників колишньої російської армії. Потрібно відмітити, що розбудова артилерії ЦР під керівництвом старшин-гармашів пройшла трансформацію від стихійного формування гарматних підрозділів з осені 1917 р. до набуття більш виразних та організаційно-впорядкованих форм у кінці весни 1918 р.

Попри чітке усвідомлення гетьманом П. Скоропадським важливості розбудови власних збройних сил практична робота старшин-гармашів щодо організації української артилерії в період УД переважно проходила під згубним впливом більшовицької агітаційно-підривної діяльності, впливу німецької окупації, а також загальної політичної та соціально-економічної кризи. Зусиллями генералів-артилеристів у структурі Військового міністерства було сформовано та укомплектовано кваліфікованими кадрами ГАУ (очолював генерал-хорунжий І. Значко-Яворський) та утворено ГШУ (у складі генералів М. Юнаківа, О. Попова, А. Нілуса, В. Кирея, С. Дельвіга, Д. Промтова та ін.).

Задля підготовки власних старшинських кадрів діяльністю генералів-артилеристів було відновлено навчальний процес у кадетських корпусах та гарматних школах. Під керівництвом досвідчених старшин-артилеристів було відпрацьовано план розбудови артилерії УД, затверджено штати гарматних частин дивізійного, корпусного та армійського рівнів, а також відібрано і призначено на

посади командирів усіх частин. Та через ряд причин, зокрема брак ресурсів, супротив німецької військової адміністрації та антигетьманський переворот Директорії УНР, більшість планів щодо будівництва артилерії в період УД не вдалося реалізувати на практиці.

Дієва армія УНР успадкувала значний офіцерський потенціал від армії УД. Проте через недовіру уряду Директорії УНР до старшин гетьманської армії 86% вищої командної ланки (8 начальників корпусної артилерії, 22 комбриги та 62 командири гарматних полків) залишили українське військо. Найбільш боєздатні артилерійські частини Дієвої армії здебільшого формувалися навколо гарматних частин СС, якими опікувався Р. Дашкевич. Окрім стрілецької артилерії, полковник Дашкевич формував нові гарматні частини, які згодом проявили себе в боях із білими та більшовиками.

Безперервні бойові дії з противниками української державності ускладнювали планову розбудовувати артилерії Дієвої армії. Старшини–артилеристи постійно зустрічалися з проблемами, які ускладнювали їх організаційну діяльність, зокрема відсутність єдиної організаційної структури підрозділів та уніфікації артилерійського озброєння, погане забезпечення боєприпасами та іншим військовим майном, фактор недовіри політиків УНР до старшинських кадрів часів Гетьманату. Поодинокі спроби Військового міністерства і ГУ реорганізувати артилерію Дієвої армії зазнавали невдач, а основний тягар війни за незалежність несли на собі командири артилерійських дивізіонів і батарей, яким самотійно доводилося займатися пошуком ресурсів, підбором кадрів та вишколом підлеглих.

Таким чином, організаційна діяльність старшин–артилеристів у період Директорії УНР характеризується стихійним формуванням гарматних частин без єдиного плану, централізованого управління та в умовах політизації численних новоутворених і регулярних артилерійських військових формацій.

Характерною особливістю розбудови галицької артилерії під керівництвом старшин–гармашів в часи ЗУНР була її трансформація від неорганізованого утворення окремих гарматних батарей по всій лінії фронту до системного формування в складі гарматних полків і бригад – близько 60–ти батарей з виразною

організаційно–штатною структурою та чітким підпорядкуванням. Також значним є вклад старшин–гармашів у розвиток галицької артилерії: вони в непростих умовах війни з поляками все ж швидко і організовано формували гарматні частини ГА. Помітно серед інших професійними діями вирізнялися К. Карась, Я. Восвідка, С. Мацькевич, В. Галан та ін. Саме тому вони за короткий період зросли від командирів батарей і дивізіонів до командувачів бригад, начальників корпусної артилерії, а також очолювали органи військового управління ГА.

3.3. Службово–бойова діяльність старшин–артилеристів на фронтах Української революції 1917–1921 рр.

Організований більшовиками Жовтневий переворот 1917 р. в Петрограді та подальша визвольна боротьба українців за самостійність поставили українське військо в епіцентр суспільно–політичного життя молодої держави. Подальший хід Української революції вже визначався не стільки революційними методами, скільки збройною боротьбою, спроможністю захистити її попередні досягнення насамперед від російської більшовицької агресії [377, с. 36–37].

Попри низьку ефективність і безперспективність процесу формування української армії шляхом українізації російської – це все ж забезпечило на деякий час ЦР власним, цілком боєздатним військом [211, с. 370]. Як зазначає відомий військовий історик А. Харук, що українізація, яка розгорнулася в 1917 р. в російській армії, була «... виявом могутнього національного піднесення, яке було стихійним на початках, але поступово набувало організаційних форм... Український військовий рух став складовою частиною загальнонаціональної визвольної боротьби» [320, с. 19].

Аналізуючи стан організації, озброєння та чисельність гарматних частин Наддніпрянської армії наприкінці грудня 1917 р. – на початку січня 1918 р., помітно, що напередодні більшовицького вторгнення українська артилерія перебувала на етапі формування. Її очолили такі досвідчені старшини–артилеристи: начальник гарматного відділу Українського генерального військового штабу

полковник І. Пащенко та артилерійський інспектор генерал–лейтенант С. Дельвіг [224, с. 28–29, 212]. На командні посади тактичної ланки було призначено талановитих командирів, які за роки визвольних змагань стали генералами. Серед них слід відзначити О. Алмазова, Е. Башинського, К. Смовського, Р. Дашкевича, В. Сварику, С. Мальченка, В. Ольшевського, В. Вишневського та ін. [377, с. 31].

Уже навесні 1918 р. в лавах військ ЦР перебувало 78 генералів та адміралів, із яких 47 мали українське походження. Щоправда, лише 22 з них займали високі командні посади, ще 37 проходило службу в адміністративно–дипломатичних відомствах і штабах, а 19 осіб знаходились у резерві [264, с. 220].

Варто відзначити, що порівняно з українською політичною владою більшовицьке керівництво займало більш лояльну позицію в питаннях прийому на службу колишніх старшин російської імперської армії: «Червона армія будувалася виключно розумом і досвідом старих царських генералів... Всі органи центрального управління очолювалися генералами–спеціалістами... Особливо широко представлено Генеральний штаб» – згадував А. Денікін [190, с. 144]. Так, станом на 1918 р. в складі ЧА служило понад 20,5 тис. офіцерів колишньої Російської імперії, а вже у 1919 р. їхня кількість зросла до 31,5 тис. осіб [213, с. 171–173].

Період активного процесу українізації артилерії припав на літо–осінь 1917 р. Було українізовано три гарматні бригади 1–го Українського корпусу під керівництвом О. Акермана, артилерію 2–го Запорізького корпусу, яку очолив генерал В. Кирей та дивізійну артилерію під командуванням генерала П. Єрошевича. Менш організовано, та все ж було проведено українізацію артилерійських частин 41, 32, 26, 21, 10 і 5–го армійських корпусів російської армії. Процес українізації також частково відбувся в Сердюцькій гарматній бригаді ім. М. Грушевського (12–18 гармат), 3–му важкому гарматному дивізіоні (12 гармат) та Запасному мортирному дивізіоні (12 гармат). Серед військових навчальних закладів однією з перших було українізовано Сергієвську артилерійську школу в Одесі під керівництвом генерала А. Нілуса [96, с. 52].

Однак найбільші сподівання керівництво ЦР покладало на новоутворені українські військові частини, сформовані з ініціативи старшин–артилеристів окремі

гарматні батареї та дивізії, які виявилися найбільш боєздатними в ході перших боїв за незалежність [377, с. 33–35]. Так, Р. Дашкевич утворив 19 листопада 1917 р. із полонених дарницького табору гарматну батарею, яка згодом стала зав'язком артилерії Окремого корпусу СС [211, с. 387]. Сам Р. Дашкевич називав підпорядковану батарею першим гарматним підрозділом Української революції: «Цих дванадцять гармашів і кіннотників стало початком великої артилерії СС, пізнішої Гарматної Бригади Січових Стрільців у складі шістьох гарматних полків. Вони надали настрій і військового духа першій батареї, який перенісся потім на всю стрілецьку артилерію» [81, с. 9]. У складних умовах війни проти більшовиків гарматна батарея під командуванням Р. Дашкевича забезпечила своїм вогнем дії частин ЦР, які визволяли від ворога Фролівський монастир та житлові квартали Київського Подолу [306, с. 14].

Наприкінці січні 1918 р. під час вуличних боїв у Києві гарматний дивізіон К. Смовського ефективно підтримував українські стрілецькі частини, які придушували більшовицьке повстання. Артилерійський вогонь дивізіону під командуванням К. Смовського забезпечував підтримку штурму заводу Арсенал, де знаходився осередок заколотників. Один із учасників того бою сотник О. Шпилинський відзначав ключову роль гармашів К. Смовського в руйнуванні оборонних позицій більшовиків: «Через проламані гарматним вогнем мури «Арсеналу» на завод увірвалися гайдамаки та січовики і до наступу темряви встигнули очистити більшу його частину. На чолі військ на завод увірвався Симон Васильович Петлюра» [287, с. 144].

Українська артилерія неабияк проявила себе 25 лютого 1918 р. в боях за Бердичів. Під час наступу української піхоти їхні дії підтримували три гарматні бригади. Українському війську протистояла група більшовицьких військ під командуванням В. Кіквідзе, яка мала 1300 багнетів, 200 шабель та 6 гармат. Під час визволення міста найбільше відзначилася гарматна батарея під командуванням сотника В. Савицького, яка своїм вогнем знищила велику кількість ворожої піхоти і техніки, і, на жаль, вся загинула в тому бою. Згодом за наказом Військового

міністра батарею В. Савицького було перейменовано на честь її командира, який трагічно загинув у тому бою [29, арк. 32].

Утворена наприкінці грудня 1917 р. з ініціативи О. Алмазова кінно–гірська батарея Гайдамацького Коша Слобідської України брала активну участь у складі військ ЦР у боях проти більшовиків під Гребінкою, Харковом, Полтавою та в Криму [93, с. 158]. Уже 1 січня 1918 р. в боях за Київ гарматний підрозділ О. Алмазова, взаємодіючи із батареями сотників Смовського, Одинцева та Лощенка, відіграв вирішальну роль у контрбатареїнній боротьбі, ефективно придушивши вогневі позиції більшовицьких військ, які наступали. Гарматна батарея О. Алмазова відзначилася в боях під час оборони Києва з 28 січня по 9 лютого 1918 р. Попри відступ українських військ зі столиці більшовики тоді зазнали втрат понад 1000 осіб вбитими і пораненими, а полковнику О. Алмазову вдалося організовано відвести до Житомира підпорядковану артилерію [278].

Результат зимової кампанії 1917–1918 рр. довів, що протистояти російським більшовицьким військам силами стихійно створених наполовину регулярних військових формацій було неможливо. За різними підрахунками чисельність ворожих сил вторгнення в Україну становила понад 150 тис. осіб [283, с. 45]. Так, під час походу на Київ лише командувач В. Антонів–Овсієнко мав у підпорядкуванні 18,7 тис. багнетів, 3 панцерні поїзди, 5 броньовиків та 25 гармат [301, с. 141]. А в розпорядженні ЦР на початку бойових дій перебувало 16,7 осіб, а реально задіяти у війні можна було лише 6,5 тис. вояків та 25 гармат [301, с. 138].

У боях із більшовиками фактично брали участь гарматні полки Синьої і Сірої дивізії, артилерійський полк під командуванням В. Сварики, легка гарматна бригада Запорізької дивізії генерала О. Натіїва, гарматний дивізіон 1–го полку СС під командуванням Р. Дашкевича, дивізіон Гайдамацького Кошу К. Смовського та новоутворений кінно–гірський дивізіон під керівництвом О. Алмазова. Окрім того, більшовицьким військам протистояли окремі гарматні батареї різних стрілецьких загонів української армії [377, с. 40]. Навіть попри поразку в першій більшовицько–українській війні ЦР все ж змогла повернутися до Києва та визволити значні

території Наддніпрянщини, щоправда лише за підтримки німецько–австрійської армії [377, с. 40].

На Хліборобському Конгресі 29 квітня 1918 р. у Києві його учасники, які були репрезентовані з усіх губерній України, одногolosно висловили невдоволення політикою ЦР. Під час з'їзду П. Скоропадського було обрано гетьманом України та водночас легітимізовано державний переворот, який підтримало німецьке військове командування. Оскільки на захист ЦР наважився виступити лише нечисельний полк СС під командуванням Є. Коновальця, то влада в Україні перейшла до гетьмана легко і безкровно. Запорізька дивізія під керівництвом генерала О. Натієва одразу перейшла на сторону гетьманату, а Синя дивізія, яку очолював генерал В. Зелінський, за наказом міністра Жуковського від 25 квітня 1918 р. підлягала розформуванню. Сам генерал В. Зелінський прочитане в «письмі–наказі» військового міністра описував так: «На підставі згоди між Урядом Української Народної Республіки й Германським Вищим Командуванням Українська дивізія має бути розформована... Всі полки дивізії можуть бути розпущені з пунктів їх теперішнього розташування без концентровання їх у Києві» [206, с. 70].

27 квітня 1918 р. німецькі війська роззброїли дивізію Синьожупанників. Про ті події В. Зелінський згадував: «По дорозі заїхав до будинку штабу дивізії, щоб попрощатися з його персоналом. Приїхав до будинку і побачив картину: Цілий будинок оточений німцями з багнетами і кулеметами. До будинку вступити я не міг. Появився старший писар штабу і я його спитав: – Начальник штабу тут? – Так. Прошу його закликати до мене. Появився Янів, блідий, схвилюваний. На моє запитання, що скоїлося, він, гірко всміхнувся, сказав: – Ось бачите, нас прийшли німці роззброїти» [206, с. 72–73]. Збереглися лише окремі дивізійні підрозділи, які були направлені для охорони північно–східних кордонів УД від більшовицької Росії [206, с. 70–73].

Здобувши політичну владу, гетьман П. Скоропадський розпочав процес підпорядкування українських військових частин, зокрема надіслав представників до гарматної батареї СС, якою командував сотник Р. Дашкевич. Попри невдоволення більшості старшин на загальних зборах було прийнято рішення скласти зброю,

адже гетьмана П. Скоропадського підтримували німецькі війська [386, с. 143]. Р. Дашкевич пізніше згадував: «Батерія склала зброю. Було це, здається, у Страсний Четвер 1918 року». Він також виснував, що «...батерія могла б розігнати ціле те зібрання (гетьманських посильних – авт.)..., але це не змінило б ситуації. За гетьманом Скоропадським стояло німецьке командування. У Києві було зібрано біля 30000 німецького війська, з яких тих 3000 Січових Стрільців не могли міряться» [187, с. 46].

Щоб зберегти підпорядковану гарматну формацію в бойовому стані, Р. Дашкевич вирішив тимчасово передислокуватися на Південь та приєднатися до Запорізького легкого гарматного полку полковника Парфеніва. За якийсь час артилерійський підрозділ сотника Р. Дашкевича став штатною 4-ю батареєю Запорізького гарматного полку [187, с. 62–64]. Восени 1918 р. в результаті тривалих переговорів Є. Коновалець отримав дозвіл П. Скоропадського на відновлення корпусу СС. Такі обставини дозволили Р. Дашкевичу прибути в Білу Церкву, щоб розпочати процес озброєння січової артилерії [386, с. 144]. Зовсім скоро батарея Р. Дашкевича відновила свою боєздатність і (як не парадоксально) саме в боях із гетьманцями під час повстання Директорії УНР якнайкраще продемонструвала свій високий рівень підготовки. Під командуванням Р. Дашкевича гарматна батарея підтримувала своїм вогнем дії стрілецьких підрозділів. «Але головною нашою силою, на яку я принаймні найбільше рахував, – згадував один із лідерів Директорії – В. Винниченко, – був полк Січових Стрільців, галичан, що стояв у Білій Церкві. Він мав півтори тисячі багнетів, був зразково дисциплінований і складався з національно свідомого елемента» [158, с. 90].

Особливості службово-бойової діяльності українських старшин-артилеристів можна простежити також на прикладі дивізіону О. Алмазова, який у період гетьманату брав участь в охороні українсько-російського кордону на Слобожанщині. Оскільки полковник О. Алмазов негативно ставився до участі українського вояцтва у політичних справах, то з приходом до влади П. Скоропадського (який був професійним військовим) не став змінювати професії, а продовжив військову службу та охороняв кордон в районі Сватове–Білокуракіне–

Старобільськ [278]. Професійні та організаторські здібності О. Алмазова у своїх спогадах влучно охарактеризував старшина Б. Монкевич: «Кінно–гірський дивізіон, яким командував полковник Алмазов, був лялькою у порівнянні з рештою частин корпусу. Найкраще організований, найкраще виєкіпований і на славу вишколений, він був окрасою запорожців» [93, с. 158]. Дивізіон мав у своєму складі три гарматні батареї які були озброєні гірськими 76–мм гарматами (16 одиниць) російського зразка. Командирами батарей були сотники О. Пилипчук, В. Костенко та О. Чубенко [377, с. 73].

На відміну від періоду УД гетьмана П. Скоропадського, коли військова служба старшин–артилеристів проходила у відносно мирних умовах, службово–бойова діяльність в добу Директорії УНР виявилася чи не найдраматичнішою для всього офіцерського корпусу українського війська. Із перших днів вони були змушені діяти в надзвичайно складних внутрішніх і зовнішньо–політичних умовах, найперше – у збройній боротьбі за державність. Так, у ході антигетьманського повстання в складі військ Директорії УНР успішно діяла гарматна батарея Р. Дашкевича, яка в бою за Мотовилівку 18 листопада 1918 р. підтримувала артилерійським вогнем наступ СС. Полковник В. Кучабський, один із учасників того бою, відзначав: «Перемога під Мотовилівкою була перемогою стрілецької артилерії» [209, с. 138].

Навесні 1919 р., коли українська армія розпадалася на очах, полковнику О. Алмазову вдалося зберегти свій гарматний дивізіон від руїни та успішно виконувати поставлені бойові завдання в ході повстання Директорії УНР. Командант штабу Запорізького корпусу Дієвої армії УНР Никифор Авраменко згадував: «Кінно–гірський дивізіон – зразкова частина в групі, а може, і у всій Повстанчій армії. Командував ним полковник Алмазов, од початку зорганізування в початку 1918 р. був це досвідчений кінногарматник, організатор, людина високої моралі та одваги. Дивізіон складався з двох півбатарей, кулеметної команди та доброї сотні кінноти. Був тут гарний духовний оркестр коло 20 інструментів, єдиний на всі групи. Старшини за прикладом свого командира підібрались один в одного; те саме можна сказати і про козаків. Найменшої плями не впало на історію цієї частини» [71, с. 325]. Окрім уже зазначених боїв, підпорядкований О. Алмазову

дивізіон, брав участь у бойових діях за Вапнярку, Шатаву, Проскурів, Кам'янець–Подільський, Вінницю, Летичів та Київ. Він був серед тих стійких старшин–артилеристів, які в грудні 1919 р. вирушили в Зимовий похід тилами Червоної та Добровольчої армії, про що свідчать згадки учасників, накази, рапорти і численні мемуари [278].

Друга більшовицько–українська війна 1919 р. характеризувалася маневреністю та переважно велася за залізничні вузли і станції, які мали важливе значення для проведення бойових операцій [377, с. 79]. Дефіцит ґрунтовно освічених артилерійських командирів змушував гарматні підрозділи застосовувати досить примітивну тактику: переважно вони займали місце в бойових порядках піхоти і відкривали вогонь шрапнеллю та картеччю з відкритих вогневих позицій. «Дуже часто українська артилерія, – виснував Л. Шанковський, – випереджала піхоту в наступі, засипаючи супротивника вогнем зі своїх гармат, а у відвороті часто відступала останньою, стримуючи надто вже сильний натиск ворогів» [328, с. 45].

Щоб підвищити мобільність артилерії, українським артилеристам регулярно доводилось розміщувати гармати на залізничних платформах і використовувати їх в якості імпровізованих бронепотягів [377, с. 79]. Уперше успішно застосував такий спосіб у листопаді 1918 р. в бою під Мотовилівкою Р. Дашкевич, згодом він описував: «Гармаші втягнули гармату до вантажного вагону. У передній стінці вирубали отвір на гирло гармати, під кінець ляфети підрубали підлогу, щоб при вистрілі був опір для гармати. Стіни вагону обложили тюками соломи, щоб було безпечніше від куль і тепліше. Нанесли набоїв. Гармата була готова до стрілу» [81, с. 22–23]. В умовах маневреної війни зазначена тактика дій гарматних підрозділів знайшла широкий застосунок серед інших українських старшин–артилеристів.

Розгорнутий на початку січня 1919 р. більшовицькими військами наступ на українських землях продемонстрував наміри ворога оволодіти усім Лівобережжям і Донбасом. За даними О. Удовиченка, загальна чисельність червоноармійських частин і з'єднань, які діяли на українському північно–східному кордоні, складала близько 86 тис. вояків [314, с. 50]. Попри складні геополітичні обставини, завдяки

зусиллям Головного Отамана С. Петлюри, Військового міністерства, Генерального штабу і наполегливості командирів–артилеристів, у складі армії УНР швидкими темпами творилися гарматні частини: полки, дивізії та окремі батареї. Нові артилерійські формації з'явилися в Запорізькому корпусі на Лівобережжі, Волинській групі, корпусі СС поблизу Києва, Сірій та повстанській Дніпропетровській, Чорноморській, Подільській і Селянській або Київській дивізії. Спільно вони мали на озброєнні 120 гармат. Очолювали новосформовані українські артилерійські частини молоді старшини–артилеристи, які добре зарекомендували себе в попередніх боях за українську державність [215, с. 50–52].

Через брак часу новоутвореним гарматним частинам Дієвої армії УНР дуже часто доводилося вступати в напружені бої без належного вишколу. Завдяки перевазі в живій силі та озброєнні більшовики змогли відкинути до кінця січня 1919 р. Запорізький корпус та інші формації українського війська за р. Дніпро, повністю окупувати Лівобережжя України та до 5 лютого зайняти столицю – Київ. Протягом лютого 1919 р. Дієва армія УНР вела оборонні бої по всій лінії фронту, проте під натиском більшовицької армії змушена була відступити на лінію Коростень–Бердичів–Козятин, а згодом у березні 1919 р. відійти до рубежу Сарни–Проскурів–Могилів–Подільський–Броди [314, с. 53].

Важливу роль у військових операціях української армії відігравала артилерія. Щоправда щільність української артилерії на лінії фронту (довжиною близько 900 км) була далекою від норми і складала лише 0,2 гармати на кілометр. Та все ж українським старшинам–артилеристам завдяки використанню маневру силами і формуванню нових батарей вдавалося досягати успіху в стримуванні переважаючих ворожих сил. Головний Отаман С. Петлюра та Головний інспектор артилерії генерал С. Дельвіг особисто вели облік кожної гарматної батареї Дієвої армії. Так, полковник Р. Дашкевич 14 січня 1919 р. отримав наказ від Головного Отамана щодо перекидання залізницею однієї кінно–гірської батареї зі складу гарматного полку СС з Києва до Полтави в підпорядкування начальника артилерії Запорізького корпусу [39, арк. 219]. Вже 11 лютого 1919 р. С. Петлюра наказав перекинути дві гарматні батареї важкого дивізіону зі складу Запорізької корпусної артилерії, а

згодом видав розпорядження про передислокацію Республіканського гарматного полку поблизу Деражні. Тим же наказом було передано одну легку 76–мм гарматну батарею до Підволочиськ в розпорядження полковника М. Шаповала [34, арк. 158, 160]. За наказом Головного інспектора артилерії генерала С. Дельвіга 11 лютого 1919 р. командувач Подільського корпусу генерал Ф. Колодій перекинув залізницею важку гарматну батарею в район Волочиська, а кінно–гірський дивізіон передав у Вапнярку в підпорядкування В. Сальського [377, с. 86].

Варто зазначити, що половину української артилерії становили гарматні формації корпусу СС під командуванням Р. Дашкевича, які були добре вишколені і злагоджені. Саме тому січова артилерія досить часто передавалася на підсилення іншим частинам Дієвої армії УНР. Тож підпорядкована Р. Дашкевичу артилерія була оперативним резервом українського військового командування. Так, за наказом Головного інспектора артилерії С. Дельвіга в ГА було передано (воювала під Львовом) 2–й гарматний полк, яким командував сотник В. Зарицький та 6–й важкий полк під керівництвом сотника Я. Бутрима. Щодо інших артилерійських підрозділів корпусу СС, то 5–ту гарматну батарею, яку очолював сотник І. Грудзінський було перекинуто під Одесу в розпорядження командувача повстанської дивізії М. Григорієва; 4–ту батарею під керівництвом поручника О. Пилькевича відрядили в Запорізький корпус на Лівобережжя; 10–ту батарею сотника М. Сипка підпорядкували командувачу Волинської групи В. Оскілка, а 12–ту батарею під командуванням С. Білодуба направили в Запорізьку Січ отамана О. Божка [81, с. 130–131]. Дві важкі 152–мм батареї Р. Дашкевича 4 лютого 1919 р. за розпорядженням начальника Генерального штабу було передано в тимчасове підпорядкування командувачу Запорізької дивізії, а ще дві гарматні 107–мм батареї у Волочиськ полковнику М. Шаповалу [377, с. 87].

Роль гарматних частин у бойових діях Дієвої армії узимку 1919 р., які очолювали досвідчені українські старшини–артилеристи, засвідчує розмова, яка відбулася 25 лютого 1919 р. між начальником штабу фронту полковником Є. Мішковським та начальником оперативного відділу Генерального штабу полковником М. Капустянським: «Зараз настрій частин добрий, – наголошував

Є. Мішковський, – і як Ви дасте артилерію, то ми цими силами Київ, може, й не візьмемо, але евакуюватися Вам більше нікуди не прийдеться». Він також звернув увагу командування, що в разі своєчасної артилерійської підтримки дій Південної групи «...ми змогли би зайняти Фастів і Білу Церкву» [32, арк. 324].

28 лютого 1919 р. полковник Є. Мішковський доповідав командуванню: «Ми маємо на фронті одну гарматну батарею проти чотирьох ворожих. Зараз перекидаємо залізницею із Жмеринки гарматні частини». Уже наступного дня він рапортував, що обіцяна командуванням 4-та батарея Подільського полку прибула з несправними гарматами, тому відправлена на Попільний ремонтний завод, а до фронту прямує лише одна батарея 76-мм гармат зі складу 59-го артполку [33, арк. 11]. А 4 березня 1919 р. Є. Мішковський звітував М. Капустянському: «Ми приступили до формування двох легких гарматних полків і одного 122-мм гаубиць. Гаубиці отримуємо з Умані. За тиждень будемо мати нарешті свою гарматну бригаду. Адже без артилерії наступати Південна група не зможе» [32, арк. 341].

Проте у квітні 1919 р. внаслідок сильного удару більшовицьких військ українська артилерія зазнала серйозних втрат. Більшовицька армія змогла відрізати Запорізький корпус О. Волоха від головних сил Дієвої армії поблизу Умані. Згодом Запорізький корпус відступив в Румунію, де був роззброєний. Загальні втрати українського війська в артилерійському озброєнні склали 80 гармат та 34 тис. снарядів, що становило 50% артилерії Дієвої армії УНР [314, с. 56; 342, с. 333].

Слід зазначити, що в ході бойових дій кількість гармат в артилерійських частинах суттєво скоротилася: до кінця квітня 1919 р. в 1-й гарматній бригаді М. Омелюсика та в 17-й бригаді О. Годлевского на озброєнні залишилось шість гармат, а 18-та бригада під командуванням Е. Башинського мала лише чотири гармати. У той же час тільки по дві гармати було в кожній батареї Холмської групи генерала О. Осецького. У складі січової артилерії Р. Дашкевича залишились три з шести гарматних полків: підполковника О. Голубаїва і полковників Д. Михайліва та М. Кураха. Значних втрат зазнав 4-й гарматний полк Д. Іванківа в Південно-Східній групі Т. Яніва (12 гармат). Щодо інших фронтів, то на них діяли

підпорядкований полковнику Алмазову кінно–гірський гарматний дивізіон (12 гірських 76–мм гармат) та гарматна бригада, яку очолював сотник О. Білокриницький (76–мм гармати – 8 од., 122–мм гаубиць – 4 од.). Таким чином, станом на початок травня 1919 р. артилерія Дієвої армії загалом складала 27 батарей, мала на озброєнні 108 гармат, що становило 4,3 ствола на 1000 гармашів. Така кількість української артилерії була значно меншою від загальноприйнятих норм воєнного часу [377, с. 88].

Бойова обстановка на фронті ставала дедалі катастрофічнішою. Під натиском радянських військ українська армія була змушена відійти до Збруча та на Волинь. На початку травня 1919 р. ЧА зосередила близько 70 тис. військ в районі Дубно–Броди, тому стримувати значне вороже угруповання ставало дедалі важче. Велику вогневу підтримку українським стрілецьким формаціям в ті дні надавали гарматні частини під командуванням досвідчених старшин–артилеристів. Так, із донесення Житомирської групи Дієвої армії стає відомо, що в ході запеклих боїв під Коднею і Троянівим відзначилися гармаші 1–го гарматного дивізіону та артилерійської Юнацької школи. «Артилеристи завжди в потрібній хвилі були на місцях, зазначалося в документі, – і своїм вогнем підтримували дух і становище піхоти» [31, арк. 505].

У цей складний час професійними та впевненими діями відзначився начальник артилерії Правобережного фронту полковник І. Василенко. Він особисто сформував артилерійську групу в складі трьох дивізіонів легкої артилерії та збірну гарматну формацію з батареї 107–мм гаубиць, гірської та легкої 76–мм батареї, які він швидко перекинув під Броди [31, арк. 317]. Утім у результаті польського наступу в липні 1919 р. ГА відступила на р. Збруч, де об'єдналася з Дієвою армією УНР. М. Капустянський згадував: «Загалом Українська Наддніпрянська армія, – порівнював він, – була менш організована й упорядкована, ніж Галицька, карність мала теж слабшу, запілля і постачання кепсько налагоджені» [215, с. 28].

Численні архівні документи, мемуарні та історичні праці засвідчують, що в боях за українську державність виросла значна кількість талановитих і відважних командирів–артилеристів. Помітно вирізнявся серед інших командир кінно–

гірського дивізіону полковник О. Алмазов, який улітку 1919 р. безперервно воював у складі Запорізького корпусу та неодноразово відзначався сміливими і професійними діями. Так, під час боїв 23–25 червня 1919 р. неподалік Базалії підпорядкований полковнику Алмазову кінно–гірський дивізіон впевнено розгромив артилерійським вогнем ворожий 2-й полк Таращанської бригади В. Боженка. У нагородному листі О. Алмазова зазначено, що в тому бою він командував вогнем підпорядкованого дивізіону з відкритих позицій і виявив особисту відвагу [26, арк. 111].

Проявив мужність в боях за українську самостійність командир гарматної батареї сотник С. Білодуб, який відзначився в боях 22 липня 1919 р. поблизу Смотрича. Командувач артилерії корпусу СС полковник Р. Дашкевич характеризував сотника С. Білодуба вдалим гармашем, зразковим командиром і відважним воїном [26, арк. 123].

Ще одного командира–артилериста – поручника М. Малинівського – полковник Р. Дашкевич підвищив у званні до сотника за бездоганне командування, високий рівень особистої дисциплінованості та вишколеності. Один із учасників тих подій Б. Гнаткевич про епізод бою в селищі Ігнатівка під Києвом пізніше писав, що коли більшовицькі війська наступали, перед ними раптово з'явилася гарматна батарея поручника В. Ярославича і миттєво відкрила артилерійський вогонь шрапнеллю. Сміливими, своєчасними діями командир–артилерист зупинив ворога і забезпечив контрнаступ українських стрілецьких частин [377, с. 101].

Восени 1919 р. з появою в Україні, крім більшовицької, ще й денікінської армії ситуація на фронті різко погіршилася. Важкі бої на два фронти в поєднанні з поширенням епідемії тифу сильно послабили українське військо. «Політики поставили стратегії непосильне завдання, – згадував М. Капустянський, – одночасно вести боротьбу з двома ворогами, з яких кожний зокрема сильніший за українську армію» [215, с. 39]. 6 грудня 1919 р. Дієва армія УНР була притиснута більшовицькими і білими військами до межі зайнятих польськими військами земель, тому була змушена прориватися в тил ворога. Таким чином українська армія під командуванням генерала М. Омеляновича–Павленка перейшла до

рейдових дій, які пізніше увійшли в історію як Перший Зимовий похід. Але суттєві втрати особового складу і техніки не надто сприяли ефективному веденню бойових дій. Значні втрати понесла й українська артилерія, яка із 177 гармат у серпні 1919 р. в грудні мала тільки 16 одиниць. У розпорядженні українського військового командування з артилерії залишався кінно–гірський дивізіон полковника О. Алмазова та батарея польових 76–мм гармат сотника Г. Чижевського. Інші гарматні частини були розбиті в боях або роззброєні польськими військами [377, с. 102].

Попри свою незначну чисельність українська артилерія відіграла помітну роль у Першому Зимовому поході, подолавши в ході рейду понад тисячу кілометрів. У боях з ворогом неодноразово відзначалася батарея під командуванням Г. Чижевського зі складу Запорізької збірної групи та дивізіон О. Алмазова, який діяв разом із полком Чорних Запорожців. Відзначаючи їхню роль, генерал М. Омелянович–Павленко згадував: «Друга частина – кінно–гірський дивізіон на чолі з популярним своїм командиром полковником Алмазовим, майже не знала поразок. Найбільшою заслугою полковника і старшин було вміння лишитися регулярною частиною в умовах партизанської війни». В особливий спосіб відзначилися старшини–артилеристи Башинський, Алмазов, Чижевський, Лощенко [96, с. 420, 424].

У результаті переговорів у грудні 1919 р. між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським було підписано угоду про створення українсько–польського військового союзу проти більшовиків. Під час кампанії 1920 р. союзна польсько–українська армія спромоглася досягти значних успіхів, звільнивши від більшовиків Київ та майже все Правобережжя. Та завдяки вступу в бойові дії Першої кінної армії С. Будьоного ворог переламав хід війни та зумів просунутися до Варшави і Львова [45, арк. 18].

У ході боїв 10–21 листопада Дієва армія УНР зазнала поразки і згодом була інтернована на території Польщі. 23 листопада у своєму зверненні до політичного проводу УНР Головний Отаман С. Петлюра наполягав: «Армія одступила, щоб зберегти свою єдність, а в майбутньому боєздатність». Тоді ж він віддав наказ

Військовому міністру М. Юнаківу: «Ні одної частини, підлеглої Військовому міністерству, не розпускати. Вони повинні розташовуватися на загальних умовах інтернування в цілях організації підготовчої праці для повернення на Україну». Під час варшавських домовленостей було вирішено, що шість українських дивізій, гарматні бригади та полки будуть тимчасово дислокуватися в польських таборах Александрів Куявський, Вадовиці, Каліш, Пикуличі, Ланцут, Стшалково, Щипйорно. Військове командування і Головний артилерійський інспектор полковник В. Гоголь–Яновський розмістилися в Каліші, де розпочали роботу з упорядкування військових частин, організації діяльності українського війська в нових обставинах та на випадок повернення в Україну [377, с. 112–113].

Воєнно–політичне керівництво УНР не відмовлялося від подальшої збройної боротьби за державність, однак розглядало звільнення українських земель ззовні як далеку перспективу. Саме тому військове командування української армії продовжувало організовано утримувати армію в таборах на території Польщі [225, с. 45].

Із перших днів свого існування ЗУНР змушена була захищати свою державність від агресії з боку сусідньої Польщі. Серед офіцерського корпусу ГА одними із перших на захист молодої української держави стали старшини–артилеристи. Уже у ході Листопадового Чину 1918 р. командир першої гарматної батареї ГА четар Ю. Полянський брав участь у боях за Львів. Разом зі своїми гармашами він зайняв позицію на Високому Замку, з якої прицільним гарматним вогнем подавляв ворожу польську артилерію, що розташовувалися на площі св. Юра та в районі Гицлівої гори у Львові. Гарматна батарея Ю. Полянського мала на озброєнні польові 104–мм легкі гаубиці з дальністю стрільби до шести кілометрів [46, арк. 178–179].

Розглядаючи службово–бойову діяльність галицьких старшин–артилеристів, слід зазначити, що їм доводилося діяти в умовах польсько–української війни 1918–1919 рр., яка була в основному позиційною та більшовицько–української 1919–1920 рр. що мала маневровий характер бойових дій. У ході реорганізаційних заходів, які були проведені українським військовим командуванням, зусиллями

ініціативних старшин–артилеристів було утворено 12 гарматних полків, які становили артилерію ГА [377, с. 136]. Щоб прослідкувати особливості бойової діяльності галицьких старшин–артилеристів доцільно розглянути бойовий шлях гарматних полків ГА в період Української революції 1917–1921 рр.

Під час облоги Львова батареї Першого гарматного полку Я. Воевідки оборонялися в районі Зубри, Сихова та Сокільників, із закритих вогневих позицій обстрілювали ворожі війська і важливі об'єкти в місті. На озброєнні в полку були важкі 152–мм гаубиці. Уже під час польської офензиви в травні 1919 р. гарматний полк під командуванням Я. Воевідки вдало прикривав відступ українських стрілецьких частин, а згодом у червні 1919 р. забезпечував організований відхід у ході Чортківської операції. Улітку 1919 р. після переходу ГА за Збруч отаман Воевідка командував підпорядкованим гарматним полком у боях об'єднаної української армії проти більшовицьких і денікінських військ неподалік Христинівки, Жмеринки, Умані. Після приєднання в лютому 1920 р. ГА до ЧА 1–й гарматний полк було реорганізовано в дивізіон, який після загибелі Я. Воевідки очолив сотник Ю. Шепарович [377, с. 137–138].

Другий гарматний полк під командуванням сотника С. Мацькевича навесні 1919 р. певний час перебував у резерві в Роздолі. 16 травня 1919 р. полк було передислоковано в склад III галицького корпусу генерала В. Генбачова. Під командуванням сотника Мацькевича полк брав участь у боях із польськими військами, підтримував артилерійським вогнем дії Коломийської бригади в районі Журавно і у наступі в ході Чортківської офензиви. Завдяки вдалим діям командира полку і гармаші було захоплено польську гарматну батарею поблизу Бурштина, яку згодом застосували проти піхоти противника. Улітку 1919 р. гарматні батареї 2–го полку забезпечували наступальні дії своєї бригади та були серед перших підрозділів українських військ, які вступили в Київ. Згодом С. Мацькевич перекинув свій гарматний полк на денікінський фронт, де брав участь у боях з ворогом під Монастирищем і Козятином. У березні 1920 р. внаслідок приєднання ГА до ЧА 2–й гарматний полк розформували [251, с. 184–186].

Третій гарматний полк під командуванням отамана Ю. Шепаревича брав активну участь у наступальній Чортківській та Вовчухівській операціях у складі 3-ї Бережанської бригади галицького війська. Літом 1919 р. отаман Шепаревич командував підлеглими в боях під Старокостянтиновом та Житомиром, а в кінці серпня 1919 р. його гармаші відбивали атаки більшовицької 44-ї дивізії М. Щорса. У боях із денікінськими загонами командир полку своєчасно наказав відкрити вогонь картеччю, що дозволило знищити велику кількість ворожої піхоти. Утім після отриманих бойових втрат Ю. Шепаревичу довелося провести реорганізацію залишків 3-го гарматного полку та приєднати їх до дивізіону важких гаубиць армії УНР [377, с. 139].

Четвертий гарматний полк під керівництвом сотника Ляковського розпочав свій бойовий шлях 6 листопада 1918 р. в районі Львова, де обороняв позиції під Високим Замком. Через деякий час командир полку отримав наказ зайняти позиції на підльвівському фронті в районі Дублян, Прусах, Лягках Мурованих. На озброєнні у всіх батареях полку, окрім гаубичної батареї Б. Ліщинського, перебували польові 76-мм гармати [253, с. 187]. Командирами гарматних батарей були досвідчені та ініціативні старшини-артилеристи. Одним із найкращих був командир 5-ї гарматної батареї поручник В. Галан. Саме він під час реорганізації 4-го гарматного полку, коли виникла потреба в додатковому озброєнні, особисто організував і доставив із Золочева польові гармати та вагон боєприпасів до них. Гарматна батарея, яку очолював поручник Галан, мала три вогневі чоти (по дві гармати в кожній) і чоту розвідки та неодноразово відзначалася в боях із поляками. Згодом батарея стала ядром артилерійської групи «Південь», а її комбата було призначено командантом групи [77, с. 40–44].

У травні 1919 р. після відходу від Львова 4-ї Золочівської бригади гарматний полк сотника Ляковського прикривав відступ своїх військ. Командування ГА неодноразово відзначало вдалі дії гармашів Ляковського в ході Чортківської операції та під час звільнення Києва. У березні 1920 р. полк було розформовано [377, с. 140].

П'ятим гарматним полком командував сотник А. Циганик, який у травні 1919 р. під час наступу польських військ в складі 1-го корпусу О. Микитки відбивав ворожі атаки та прикривав відступ стрілецьких бригади. У боях під Зборовом, Тернополем і Золочевом гармаші сотника А. Циганика прицільним артилерійським вогнем зупиняли сили противника, які переважали. Під час Чортківської операції завдяки професійним і впевненим діями сотника А. Циганика вдалося розчистити шлях стрілецьким підрозділам ГА в напрямку Зборова–Тернополя–Золочева [377, с. 142].

Особовий склад полку неабияк проявив себе в ході наступу на Київ. Під час бою за казарми Київського кадетського корпусу відзначився один із старшин–артилеристів полку четар О. Мельникович, який зі своїми гармашами знищив велику кількість ворожої піхоти та захопив більшовицьку батарею важких 107–мм гармат. Навесні 1920 р. об'єднали галицьке військо з ЧА, а тому 5–й гарматний полк розформували, приєднавши його батареї до важкого гарматного дивізіону, який очолив четар О. Мельникович [257, с. 190].

Бойовий шлях Шостого гарматного полку під командуванням сотника Р. Фріша розпочався восени 1919 р. зі стримування польського наступу поблизу Крехівського монастиря на Жовківщині. Згодом артилеристи Р. Фріша підтримували вогнем дії українських стрілецьких частин у критичні моменти боїв під Кам'янкою Струмиловою. З ініціативи командира полку підпорядковані гарматні батареї організовано переозброїлися, замінивши австрійські гармати, до яких вже не залишилося боєприпасів, на польові 76–мм гармати з практично необмеженою кількістю боєприпасів. Завдяки такому кроку гарматні батареї полку в червні 1919 р. успішно діяли під час наступу Сокальської бригади в напрямку Буська [377, с. 143].

Р. Фріш неабияк проявив себе як талановитий і хоробрий командир–артилерист у серпні 1919 р. під час участі 6–го полку в бойових діях за визволення Бердичева, Вінниці, Києва, а пізніше в боях під Житомиром та Літином. Сам він пізніше виснував: «Ворог, підтягнувши великі підкріплення, готувався до вирішального наступу на нашу уступаючу піхоту, і напевно був би проломив наші

позиції, якби не допомога батерій 6-го полку. В тій дуже грізній хвилі над'їхала нагло кінна батерія поручника Яросевича, заїхала в скаженім розгоні перед уступаючою піхотою, створила живий мур між нашою піхотою та большевиками і з чортівською відвагою отворила страшний барабанний вогонь. Нечайна поява нашої кінної батареї, її бравурний наступ, закритий непроглядною курявою, заскочила так ненадійно большевиків, що вони попали в страшенну паніку і в дикій безтямі втекли назад, переслідувані нашою піхотою і вогнем наших батерій» [317, с. 149].

Сотник Е. Кнейфель став командиром штатної артилерії, очоливши Сьомий гарматний полк, узимку 1919 р. в ході формування 7-ї Львівської бригади. Він був талановитим старшиною–артилеристом, завжди вмів та ефективно застосовував підпорядковану гарматну частину в бойових діях із ворогом. Характеризуючи діяльність Е. Кнейфеля, один із його підлеглих командирів (поручник Р. Олексій) відзначав, що гарматні батареї полку мали хорошу взаємодію з піхотними підрозділами. Він також наголошував, що гарматні розрахунки висувалися на позиції в бойовому порядку з куреннями і відкривали вогонь прямою наводкою, особливо в оборонному бою. Слід відмітити, що сотник Е. Кнейфель під час бойових дій завжди знаходився з командиром бригади, що дозволяло підтримувати стійке управління військами. «Командант бригади сотник Бізанц разом з командантом гарматного полку, сотником Кнейфелем, – виснував командир полкової батареї Р. Олексій, – часто і особисто були на передніх бойових становищах. Цього явища, щоб частинами бригади і командант гарматного полку командували своїми частинами у передніх лініях, в часі 1-ї світової війни, не часто можна було бачити» [17, арк. 194].

Під командуванням сотника Кнейфеля особовий склад 7-го гарматного полку не раз відзначався українським військовим командуванням за успішні дії на полі бою. Так, 28 червня 1919 р. за проявлену відвагу в бою було підвищено у званні до сотника командира однієї із полкових батарей С. Когута. Улітку 1919 р. гармаші Е. Кнейфеля брали участь у боях із більшовиками під Житомиром, Старокостянтиновом, Любаром, а пізніше воювали з денікінськими військами. Унаслідок приєднання галицького війська до ЧА 7-й гарматний полк був

реорганізований в окремий важкий гаубичний дивізіон, який очолив Р. Олексій. У 1920 р. гармаші сотника Е. Кнейфеля потрапили в польський полон та були розміщені в таборі для інтернованих у Польщі [377, с. 145].

Восьмий гарматний полк сформовано із залишків артилерійської групи «Глибока», яка була розбита ворогом у травні 1919 р. під час офензиви польських військ. Три батареї сотника О. Царевича (польові 76–мм гармати), поручника І. Попеля (польові 76–мм гармати) та четаря Костинчука (107–мм гармати), які змогли уникнути розгрому на фронті, утворили 8–й гарматний полк. Командиром полку було призначено сотника О. Царевича, якого пізніше замінив на посаді сотник О. Бранднер. За період визвольної війни полк брав участь в усіх боях ГА і був розформований навесні 1920 р. [258, с. 196].

Бойовий шлях дев'ятого гарматного полку під командуванням сотника В. Бабія проходив через найзапекліші бої українського війська, особливо під час наступу на Правобережжі та за визволення Вінниці, Жмеринки, Бару, Києва і Бердичева. Через значні втрати від епідемії тифу, у ході боїв із денікінцями та подальшим приєднання до ЧА сотник В. Бабій реорганізував полк у 2–й легкий артдивізіон. Під командуванням сотника Бабія в 1920 р. дивізіон брав участь у бойових діях проти більшовиків, проте був затиснутий із двох напрямків поляками та кіннотою Котовського, через що частково склав зброю. Та все ж частину підрозділу сотник В. Бабій зумів вивести до Кам'янця–Подільського, щоб приєднатися до армії УНР [144, с. 198].

Десятий гарматний полк під керівництвом отамана К. Карася неодноразово відзначався у війні за українську державність, особливо під час Чортківської офензиви і Київської наступальної операції, де підтримував дії Янівської бригади. Під командуванням отамана Карася галицькі гармаші натхненно воювали як за рідну Галичину, так і за Велику Україну. Неабияке враження на особовий склад полку справив Головний Отаман Симон Петлюра під час зустрічі у Вінниці. «Була це наша перша зустріч з людиною, на якій лежить відповідальність за долю українського народу. І ця зустріч ще більше скріпила нашу надію на те, що під його проводом ми здобудемо Київ і підемо на Львів» [77, с. 91].

У результаті важких кровопролитних боїв улітку–восени 1919 р. з більшовиками і денікінцями командування ГА було змушено піти на переговори з ворогом. Залишки полку було направлено в різні артилерійські підрозділи ЧУГА, а його командир отаману К. Карасю вдалося приєднатися до армії УНР та очолити гарматний полк. У липні 1920 р. в бою з більшовицькими загонами він героїчно загинув поблизу Чорного Острова [175, с. 201].

Одинадцятий гарматний полк під командуванням сотника К. Бранднера брав участь в усіх боях ГА, а під Жмеринкою підтримував наступальну операцію 3-ї Залізної дивізії армії УНР, яку очолював полковник О. Удовиченко. Один із старшин полку четар О. Тишовницький, характеризуючи професійні і сміливі дії у тому бою комбата В. Стафіняка, згадував, що коли українські стрілецькі підрозділи зупинилися на відкритій місцевості під вогнем ворожих гармат і кулеметів, «ціла його батарея виїздить із–за горбка, в шаленім розгоні займає серед чистого поля зовсім відкрите бойове становище і прямим вогнем (картачами) б'є по ворожій піхоті». Перемогу в бою тоді здобули українці [305, с. 202–203].

Дванадцятий гарматний полк було утворено влітку 1919 р. в складі Тернопільської бригади. Полк очолив досвідчений старшина сотник І. Слезак, а однією із полкових гарматних батарей командував відомий галицький офіцер–артилерист сотник О. Баб'юк. Хоча існування полку було недовготривалим, командир разом зі своїми гармашами встигли взяти участь майже у всіх важливих боях ГА. У 1920 р. полк припинив своє існування [305, с. 203–205].

«Всі полки артилерії Галицької армії перейшли Збруч, – писав колишній сотник ГА історик Л. Шанковський, – не втративши ні однієї гармати» [144, с. 169]. Організований відступ дозволив галицьким старшинам–артилеристам зберегти боєздатність своїх гарматних частин, об'єднатися із армією УНР і продовжити визвольну боротьбу за державність на Правобережжі, а згодом знову повернутися в Галичину, щоб провести останню операцію ГА – Чортківську офензиву. «Чортківська офензива, – писав історик М. Литвин, – була останньою відчайдушною спробою ГА визволити окуповані землі і врятувати незалежність

ЗУНР. Вона засвідчила перед світом незламну волю українського народу обороняти свою Батьківщину» [238, с. 385].

Отже, щоб закріпити досягнення Української революції та утвердити задекларовану на папері українську політичну самостійність, необхідно було сильне, боєздатне військо, яке збройною боротьбою змогло б захистити попередні здобутки українського народу. Серед тогочасної української еліти, офіцери, зокрема артилеристи, одними із перших усвідомили унікальність історичного шансу здобути власну державність, а також роль і значення своєї історичної місії у цьому процесі. Тому з перших днів визвольної боротьби вони очолили процес реорганізації та будівництва української армії.

У період врядування ЦР службово–бойова діяльність старшин–артилеристів відбувалася в умовах хаотичної українізації частин російської артилерії, формування і комплектування нових органів військового управління, гарматних бригад, полків, дивізіонів та батареї українського війська. Активними учасниками процесу українізації колишньої імперської артилерії були генерали О. Акерман, В. Кирей, П. Єрошевич та А. Нілус.

Найбільш боєздатними гарматними частинами в цей період виявилися утворені з ініціативи старшин–артилеристів окремі гарматні формування. Серед них найбільш відомими були артилерійські підрозділи Р. Дашкевича, К. Смовського, О. Шпилинського, В. Савицького, О. Алмазова, С. Лощенка та ін. Зазначені командири добре проявили себе в боях із більшовиками за Київ, Харків, Полтаву, Бердичів, під Гребінкою та в Криму. Однак зимові бойові дії 1917–1918 рр. продемонстрували неможливість тривалого протистояння чисельній більшовицькій армії наполовину меншими за чисельністю регулярними військовими частинами, і це стало однією із причин поразки ЦР у першій більшовицько–українській війні.

Із перших днів своєї політичної кар'єри П. Скоропадський намагався розпочати процес будівництва професійної армії, яка б мала захищати кордони УД від зовнішніх ворогів. Старшинський корпус української артилерії тоді розділювався на два табори: одних поступово призначали на посади в новоутворене військо УД, а інші намагалися зберегти свої гарматні підрозділи в бойовому стані та

відмовлялися інтегруватися в гетьманську армію. Тому військову службу старшин–артилеристів у період Гетьманату можна охарактеризувати на прикладі гарматної батареї СС під командуванням Р. Дашкевича, яка з дозволу П. Скоропадського приєдналася до Запорізького легкого гарматного полку, а також за діяльністю кінно–гірського дивізіону О. Алмазова, який за наказом гетьмана відправився охороняти північно–східні кордони УД.

Порівняно з відносно спокійним періодом гетьманату П. Скоропадського службово–бойова діяльність старшин–гармашів в часи Директорії УНР виявилася чи не найскладнішою за всі роки Української революції 1917–1921 рр. Вони брали участь в антигетьманському повстанні Директорії УНР, очолювали гарматні частини у війні за державність проти більшовицької і білогвардійської армій, забезпечували артилерійську підтримку рейдових частин Зимового походу армії УНР. Численні архівні документи свідчать про вагомую роль старшин–артилеристів під час бойових дій за Вапнярку, Шатаву, Проскурів, Кам'янець–Подільський, Вінницю, Летичів, Київ, а також під Мотовилівкою. У цих боях помітно вирізняється бойова діяльність Р. Дашкевича, О. Алмазова, О. Пилипчука, В. Костенка, О. Чубенка, І. Грудзінського, О. Пилькевича, С. Білодуба та ін. Однак через безперервні бої на декілька фронтів, загальний брак ресурсів та в умовах несприятливої зовнішньої і внутрішньополітичної обстановки українські старшини–артилеристи змушені були відступити в складі Дієвої армії УНР на територію Польщі для того, щоб зберегти свою організаційну структуру для подальшої збройної боротьби за незалежність.

Галицьким офіцерам–гармашам так само, як і старшинам артилерії Дієвої армії УНР, довелося з перших днів війни за незалежність ЗУНР протистояти польським військам. Так, із початком Листопадового Чину 1918 р. четар Ю. Полянський сформував і очолив у боях за Львів першу гарматну батарею ГА. Подальші реорганізаційні заходи військового командування призвели до появи в складі ГА 12 гарматних полків, на чолі яких були досвідчені старшини–артилеристи. Помітною була діяльність Я. Воєвідки, С. Мацькевича, Ю. Шепаровича, В. Галана, Р. Фріша, Е. Кнайфеля, В. Бабія, К. Карся,

К. Бранднера та О. Баб'юка, які відзначилися в боях за Львів, Тернопіль, Золочів, Журавно, Монастирище, Вовчухів, Козятин, Київ, Житомир, Бердичів, Вінницю, Бар, Жмеринку, Старокостянтинів, Умань, а також під час Чортківської офензиви.

Слід зазначити, що майже весь період службово–бойової діяльності галицьких старшин–артилеристів припав на польсько–українську війну 1918–1919 рр., яка характеризувалася позиційними бойовими діями та більшовицько–українську війну 1919–1920 рр., у якій переважали маневрені бої.

3.4. Матеріальне забезпечення і організація побуту

Важливими складовими матеріального забезпечення старшин–артилеристів українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр. було фінансове утримання, забезпечення одностроєм і додаткових речей до нього, а також надходження продуктів харчування. Відразу після Петроградського Лютневого перевороту 1917 р. матеріальне становище старшинського корпусу, який перейшов на службу до військ ЦР з лав російської армії, залишалося стабільним. Діяли закони та розпорядження російського військового командування, згідно з якими в армії залишався чинним розрахунок фінансового утримання, забезпечення одягом та харчами згідно військового рангу. Грошове забезпечення українського вояцтва в 1917 р. було таким: рядовий армії отримував – 6 руб., рядовий гвардії – 12 руб., єфрейтор армії – 7 руб., 20 коп., єфрейтор гвардії – 13 руб., 20 коп.; молодший унтер–офіцер армії – 12 руб., молодший унтер–офіцер гвардії – 18 руб., старший унтер–офіцер армії – 48 руб., старший унтер–офіцер гвардії – 54 руб., фельдфебель армії – 72 руб., фельдфебель гвардії – 78 руб. [379, с. 128].

Однак у листопаді–грудні 1917 р. урядом ЦР було запроваджено нову структуру платні військовим: молодший старшинський склад отримував від 333 крб. на місяць та забезпечувався харчами і одягом. Командири частин отримували на 15% більше ніж підлеглі [260, с. 81]. Також у грудні 1917 р. для матеріальної підтримки старшин і вояків за розпорядженням М. Грушевського було додатково виділено з бюджету 1 млн. крб. [195, с. 155–156].

З ініціативи генерального секретаря військових справ М. Порша рядовим Гайдамацького Кошу Слобідської України хотіли виплатити по 300 крб., а старшинам по 1000 крб. додаткової винагороди. Гайдамаки відхилили пропозицію влади, адже сприйняли її як спосіб підкупу своєї лояльності до чиновницького апарату, та відповіли, що свідомо обрали шлях боротьби за права українського народу. Тому було видано лише ту частину коштів, яка призначалася на грошове утримання особового складу Гайдамацького Кошу [276, с. 301].

Щоб простежити розмір рангового фінансового забезпечення старшин військ ЦР, зокрема артилеристів, розглянемо грошове утримання офіцерів різних військових частин. Так, у Сердюцькому Георгіївському полку в 1917 р. прапорщик Корж отримував – 25 руб. грошового забезпечення на місяць, капітан Секрет – 333 руб., підпоручик Дубновський – 100 руб. У Першому Українському запасному полку полковник Копельчук отримував – 1536 руб. на місяць, штабс-капітан Загородський – 948 руб., прапорщик Колумбет – 732 руб., а поручник Денисенко – 720 руб. Для всіх виділялася однакова сума грошей на придбання зимового одягу, яка становила – 200 руб. [379, с. 129].

Із приходом до влади гетьмана П. Скоропадського військове міністерство взялося розробляти нові норми фінансового забезпечення української армії. Розглядалося питання збільшення платні старшинського складу та виплати матеріальної допомоги сім'ям військових, які перебували в полоні. Рада Міністрів УД ухвалила рішення виділити 500 тис. крб. на підтримку вояків, які поверталися додому з полону німецьких і австро-угорських військ. Улітку 1918 р. був прийнятий закон, згідно якого ухвалено рішення виділити 20 млн. крб. на збільшення грошового забезпечення 8-ми корпусам гетьманської армії [277, с. 96–97].

Якщо порівняти зі старшинами армії УНР, то офіцери періоду УД мали краще фінансове забезпечення. Але варто зазначити, що мова йде про номінальне збільшення платні без урахування інфляції. Найбільшу суму коштів отримували офіцери командного і начальницького складу вищого штабу, а також офіцери з близького оточення П. Скоропадського та елітних військових частин армії УД.

Наприклад, офіцерам із Власної Канцелярії Гетьмана на рік виплачували в середньому – 13 200 крб. [156, с. 52–53]. Велике грошове забезпечення мав Власний конвой ясновельможного гетьмана, де в середньому платили 9 600 крб. на рік [168, с. 86]. Досить добре фінансувалися офіцери із Особистої охоронної команди гетьмана, які в середньому отримували 9 400 крб. на рік [379, с. 130]. При тому ціни на продукти харчування не були високими. Наприклад, фунт хліба тоді коштував лише 60 копійок (1 фунт – 0,45 кг) [214].

Проте регулярні військові частини армії УД часто відчували брак належного фінансування для утримання вояків і коней. Витрати на них були мінімальні. Так, у Лубенському курені козаку виплачували незалежно від рангу лише 40 крб. Подекуди господарській частині куреню приходилося навіть продавати деякі засоби із санітарного майна, яке було отримано від розформованих шпиталів [379, с. 130–131]. Для того, щоб зупинити незаконний продаж військового майна, 8 травня 1918 р. Військове міністерство під керівництвом отамана Сливинського підготувало і видало наказ, який зобов'язав командирів ретельно слідкувати за збереженням матеріальних засобів [127].

Уже в листопаді 1918 р. уряд Директорії УНР виділив на фінансування Дієвої армії одноразову допомогу та відсоткові надбавки. Проте проблему зі стабільним грошовим утриманням військових повністю вирішити не вдалося. Наказом Військового міністерства від 1 січня 1919 р. у всіх корпусах Дієвої армії запроваджено посаду корпусних інтендантів, які поступово налагодили фінансову систему та бухгалтерський облік військових частин. А вже 7 січня 1919 р. Директорія УНР затвердила Закон «Про поліпшення стану військових», відповідно до якого встановлено нові норми грошових виплат у фронтових та запасних частинах. Таким чином, платня командира корпусу під час перебування на фронті становила – 1600 крб., командира дивізії – 1400 крб., отамана бригади – 1300 крб., командира полку – 1200 крб., командира батареї 750 крб., а командира чоти – 650 крб. За перебування в поході додатково виплачували 15 крб. на добу, а за участь в бою – 20 крб. на добу [379, с. 131].

1 березня 1919 р. законом «Про встановлення нормальних складів утримання військових служачих» було скасовано попередні акти щодо військових витрат та повністю змінено посадові оклади старшинського складу. Тепер розмір грошового забезпечення залежав від вислуги років і становив мінімум 445 крб. на місяць, а найбільше отримував командир корпусу – 1220 крб. Фінансове утримання військового міністра та командувача армії виплачувалася за особовим призначенням. Усім старшинам, термін служби яких був більше 2-х років, доплачували по 5 крб. на місяць, а офіцери з вислугою від 5-ти до 10-ти років отримували щомісячну надбавку 10 крб. Додаткову грошову винагороду в розмірі по 100 крб. отримували також вищий командний склад штабів, командири окремих бригад (після 10 р. вислуги) і командувачі корпусів (після 14 р. вислуги), а також командири окремих куренів та дивізіонів [379, с. 131–132].

Для задоволення потреб Дієвої армії вже 4 березня 1919 р. Кабінет народних міністрів виділив 100 млн. гривень, а 1 червня 1920 р. було прийнято новий закон, який встановлював тимчасове підняття грошового утримання офіцерів фронтових та запасних частин. Так, командир дивізії тепер отримував 14 000 грн. на місяць, командир стрілецької бригади і начальник штабу – 13 000 грн., а командир гарматної бригади – 12 500 грн. [379, с. 132]. На нашу думку, грошове забезпечення артилеристів було дещо нижчим порівняно зі стрілецькими частинами через меншу чисельність особового складу гарматної бригади.

Простежити рівень фінансового утримання старшин за 1920 р. можна за вимоговою відомістю офіцерів Стрілецької бригади імені І. Сірка. Так, 11 офіцерів 1-ї сотні в липні 1920 р. загалом отримали 116 460 грн. [63, арк. 100–112; 64, арк. 259, 264]. У той же час 12 офіцерів 4-ї сотні зазначеної бригади отримали за липень–серпень 153 910 грн. [64, арк. 264]. А грошове забезпечення 22 старшин гарматної бригади Херсонської дивізії за липень–серпень 1920 р. становило 228 280 грн. [63, арк. 100–112].

У 1921 р. під час інтернування на території Польщі було утворено перші відділи повстанської армії УНР. 23 жовтня 1921 р. було сформовано фінансово–закупівельну комісію, яка працювала над забезпеченням фінансових потреб

української армії. Очолив комісію – Євген Архипенко. 15 листопада 1921 р. для потреб українського війська було виділено 150 тис. польських марок та 1800 польських марок на штабні канцелярські витрати [67, с. 572].

13 листопада 1918 р. Українською Національною Радою було визначено рівень грошового забезпечення галицьких офіцерів. Так, ДСВС своїм розпорядженням визначив старшинську рангову платню на рівні: хорунжий – 200 крон на місяць, четар – 250 крон, поручник – 300 крон, сотник – 350 крон, отаман – 420 крон, осавул – 490 крон, полковник – 560 крон. Грошове утримання старшин–артилеристів було на тому самому рівні, що і в піхоті [134].

Старшинський склад армії ЗУНР отримував фінансове забезпечення щомісячно 1-го числа, а виплату на військову форму здійснювали 1 січня і 1 липня. Проте старшини, які вступали на службу до 15 числа, отримували платню від наступного дня з моменту зарахування у списки своєї частини. Окрім того, у разі службового відрядження старшини отримували 15 крон добових та 5 крон на дрібні витрати. Також оплачувалися видатки старшин на доїзди до залізничних станцій у розмірі 5 крон, а у Львові платили – 10 крон. Зазначені норми вступили в дію аж після 5 грудня 1918 р., а до того діяли старі фінансові безпеки Австро–Угорської монархії [379, с. 133].

У той же час гостро відчувався брак коштів на фінансування армії, а старшини здебільшого отримували платню із захоплених скарбниць. Про це свідчать численні звернення командирів, які надходили до ДСВС і Начальної Команди Галицької Армії (далі НКГА): «Військові хорунжі і підхорунжі жадають авансів чуючи ся покривдженими, що від двох до трьох літ позістають без авансів» [379, с. 133]. Із таких самих міркувань 11 грудня 1918 р. начальник штабу ГА полковник Є. Мішковський, доповідаючи, нарікав, що грошей не вистачає, прибутки до бюджету не надходять, а міністерство фінансів займається бездіяльністю, витрачаючи лише захоплені зі скарбниць кошти [42, арк. 46].

У 1919 р. ситуація з фінансовим забезпеченням дещо стабілізувалася. Система фінансування ГА зазнала кардинальних змін. Офіцерські «грошові належності» забезпечував фінансовий відділ Начальної Інтендантури ГА (далі

НІГА). Організаційно відділ НІГА входив у штат Команди Етапу ГА (далі КЕГА), яка фінансувалася Військовим міністерством УНР. Кошти, що надходили до НІГА, розподілялися серед інтендантур корпусів та інтендантур окремих військових формацій, які не належали до жодного з корпусів ГА [65, арк. 2].

1 березня 1919 р. ДСВС видав розпорядження, яким утвердив нові щомісячні оклади для старшинського складу. Наприклад, хорунжий тепер отримував 230 крон, четар – 340 крон, сотник – 400 крон, отаман – 450 крон, осавул – 550 крон, полковник – 750 крон, генерал–четар – 950 крон. Також офіцерам на фронті оплачувалася обслуга, на яку виділяли 50 крон [376, с. 113–114].

Фінансування офіцерів ГА погіршилося з початком бойових дій проти польської армії, а згодом і добровольчої армії А. Денікіна. Найбільше висловлювали невдоволення фронтові офіцери. Наприклад, хорунжий М. Опока в листі до Р. Заклинського згадував: «Обчислено, що старшини у полі беруть менше платні від тих, що сидять поза фронтом. Нарікання, нарікання, нарікання» [20, арк. 2].

У липні 1919 р. для старшин ГА, які перебували на Наддніпрянщині, постановою Є. Петрушевича було призначено бойові і польові надбавки. Сума бойових для хорунжого і вище становила від 45 грн., а для генерала–поручника додавалося 5 грн. від попередньої щомісячної суми. За схожою схемою проводилися і польові виплати, сума яких становила від 35 грн. [25, арк. 4].

Однак ситуація із фінансуванням військових ставала дедалі складнішою. Уже 26 липня 1919 р. отаман О. Штробель у телеграмі до відділу Головного постачання зазначав: «Запотребування грошей перекладається з просьбою о як найскорше приділення грошей, бо у скарбниці НКГА нема вже ніяких грошей». Тому 1 серпня 1919 р. на платню старшинському складу галицького війська було додатково виділено 6 млн. 500 тис. грн. [379, с. 134–135].

Під час боїв із білогвардійцями відбувалися перебої з грошовим забезпеченням. Восени 1919 р. інтендант П. Хомич рапортував щодо проблеми з виплатами коштів офіцерам: «Брак грошей був такий, що в останніх часах навіть і

через один місяць не виплачувалося льону. Диктатура це знала. Придніпрянська армія – о скільки мені відомо – діставала більше...» [66, арк. 7].

Невід'ємним елементом матеріального забезпечення старшин–артилеристів був однострій і додаткові речі до нього. За нормами станом на 1917 р. офіцерам російської армії видавали мундир та шинель – на два роки, кашкет – на три, шапку – на чотири і башлик – на шість років. Один раз на рік офіцери отримували по одній парі шароварів і дві сорочки [61, арк. 5]. Також щорічно кожен офіцер отримував три пари штанів, чоботи, білизну, два рушники, три носові хустки і три пари онуч. Усі військовослужбовці забезпечувалися однією ковдрою, подушкою, трьома верхніми подушковими пошивками і простирадлами [61, арк. 55].

На початку Української революції велика увага приділялася однострою, адже майже всі частини вважали обов'язком підкреслити власну приналежність саме до українського війська, замінивши російський мундир. Згідно з наказом Генерального секретаря військових справ М. Порша від 28 грудня 1917 р. для позначення приналежності до певного роду зброї впроваджувалися знаки розрізнення в різках коміра відповідного кольору. Наддніпрянські артилеристи використовували червоний колір. Окрім того, для усіх вояків було запроваджено блакитні погони з жовтим кантом та знак на головному уборі [217, с. 1].

10 січня 1918 р. наказом Генерального секретаря військових справ М. Порша було встановлено, що тимчасово одягом для українських старшин залишається стара уніформа російської армії. Офіцери носили гімнастерки декількох варіантів: літній – із бавовняної і зимовий – із вовняної матерії. На передній частині гімнастерки розташовувалися нагрудні кишені, а система застібання була двох типів: вертикально від центру комірів або зі зміщенням в один бік. Верхній одяг складався з шинелі (сіро–коричневого кольору) із вовни або пальта (сіро–синього кольору) та сукна. Старшинський кітель виглядав на зразок британських мундирів із широким покромом та мав дві великі набедрені нагрудні кишені зі складкою. Важливим елементом екіпіровки офіцерів були протигаз та сумка для боєприпасів [379, с. 136].

Якщо порівняти з російським одностроєм, то українські старшини носили на комірці позначки роду зброї та номер військової частини. Особливою нашивкою на рукаві було позначено посаду офіцера. На комір нашивали сині чотирикутники із сукна, щоб позначити на них трафаретом рід зброї, число та назву військової частини. Перехрещені рушниці на емблемі позначали піхоту, перехрещені шаблі – кінноту, перехрещені гармати – артилерію, а позначки спеціальних військ залишалися такими ж, як і у російській армії [192, с. 374].

У березні 1918 р. наказами Військового міністерства було встановлено новий зразок однострою, в склад якого входили: кашкет англійського взірця, шинель старого взірця, френч, шаровари–галифе та тужурка [131]. Для усіх обов'язковим ставало носіння на лівому рукаві блакитної пов'язки, а офіцери повинні були нашити на неї срібний галун [129].

Найбільш національно забарвленого вигляду набула старшинська військова форма в період Гетьманату. Повертався ряд атрибутів, які використовувалися в одностроях часів Гетьманщини початку XVIII ст. Так, старшини в армії УД використовували жупани, шаровари, шапки–мазепинки. П. Скоропадський та його найближче оточення залюбки використовували уніформу Терського та Кубанського козацьких військ [129].

Наказ С. Петлюри від 8 січня 1919 р. «Про уніформу для старшин, урядовців і козаків Армії Української Народної Республіки з їх штабами, управліннями та інституціями» визначав військову форму для старшин і вояцтва часів Директорії УНР. Цим наказом запроваджувалися два типи уніформи: похідна і парадна. У перелік елементів повсякденного однострою входили чорні чоботи, сірі шаровари, сірий жупан із відзнаками на комірці, кольорові петлиці та шапка з каракулю і кокардою. Комплект парадної форми складався з чорних чобіт, червоних шароварів, синього жупану з поясом кольору роду зброї і срібного обшиття позументом, шапки з чорного каракулю і тканинної вставки кольору роду зброї, до якого належав старшина. Також офіцери–гармаші позначали свою приналежність до артилерії червоним кольором на уніформі [281].

Уже 24 квітня 1919 р. наказом ГУ армії УНР до похідної уніформи внесли доповнення. Так, старшинська форма тепер складалася зі штанів покрою напів-галіфе, шинелі із сукна сірого кольору та з петлицями на комірі відповідного кольору роду зброї, френчу з двома грудними та боковими кишнями і п'ятьма гудзиками, каскетки із сукна захисного кольору, шкіряним ремінцем та кокардою [379, с. 138].

Однак ситуація на фронті ускладнювала стабільне забезпечення уніформою старшин-артилеристів армії УНР, тому досить часто командирам частин доводилося власноруч вирішувати цю проблему. Так, улітку 1919 р. полковник Р. Дашкевич організував в Тернополі пошиття 4000 комплектів обмундирування із сукна, яке було прихоплено ще під час відступу з Києва. Він згадував: «Гармаші всіх 20 батарей та кінної розвідки вбиралися в гарні однострої з червоними випустами, артилерійськими відзнаками на комірі: «СС» і гирла гармат навхрест. У такі однострої була убрана і кіннота СС, де з жовтими кавалерійськими відзнаками і «СС» та шаблі навхрест. Гармаші і кіннотники СС були найкраще і найпарадніше убрані з усіх частин української армії» [81, с. 163].

Забезпеченням старшин армії УНР необхідними речами з 1921 р. займалася фінансово-закупівельна комісія з-за кордону. У листопаді 1921 р. на закупівлю білизни для військовиків комісія виділила 3 тис. польських марок, а на грудень 1921 р. видала 24 пари штанів і 24 сорочки [379, с. 138].

У період Першої світової війни вояки Легіону УСС забезпечувалися уніформою армії Австро-Угорщини. У комплект обмундирування входили ковдра і фляга, рушник, шарф, рукавиці, шинель, чоботи та щітка і лопатка до них [58, арк. 115; 60, арк. 73–74].

Під час Листопадового Чину галицькі старшини-артилеристи використовували ще австро-угорський однострій. Але для позначення своєї приналежності до українського війська, зокрема в період листопадових революційних подій, офіцери носили стрічки синьо-жовтого кольору та кокарди на шапках. У Легіоні УСС використовували шапки-мазепинки. Уже під час польсько-української війни дався в знаки брак постачання одягу, не вистачало змінних

мундирів замість старої, порваної форми. З доповіді начальника штабу ГА полковника Є. Мішковського: «... фабрик немає, складів не було, користуються тільки тим, що знімуть з разоружених в Підволочиськах австро–угорських військ, які йдуть з України. Взагалі брак шапок, рукавиць, козушків, шинелів, чобіт, білизни, що робить активні вчинки майже неможливо» [42, арк. 47].

Командування ГА добре знало про проблему із забезпеченням армії формою, адже отримувало численні доповіді від різних штабів і командирів. Доходило до поодиноких випадків крадіжок серед старшин: «Викрито більшу крадіж на фіри боксових шкір, коців, шпитальних дек трома українськими офіцерами. Слідство ведеться» [379, с. 138–139].

Щоб якось вирішити проблему з уніформою, уряд ЗУНР звернувся за допомогою до керівництва УНР. Так, в січня 1919 р. налагодились поставки форми російського зразка з Наддніпрянщини в Галичину: валянки, ватяні штани, фуфайки, шинелі та шапки [339]. Таким чином вдалося забезпечити старшин–гармашів уніформою, хоча це і призвело до надмірного розмаїття одностроїв у ГА. Згодом, щоб привести форму до єдиного зразка, було розроблено проект форми над яким працювали старшини: М. Бринський, Ю. Буцманюк, О. Курилас, І. Боберський та І. Лепкий [325, с. 197]. 28 березня 1919 р. було затверджено опис однострою з нарукавними нашивками та шапкою–мазепинкою, ідентично як в Легіону УСС [74, с. 172].

Розпорядженням ДСВС від 5 квітня 1919 р. було встановлено такі норми речового забезпечення старшин: шапка – 1 шт., блюза – 1 шт., штани – 2 пари, черевики/чоботи – 1 пара, білизна – 3 комплекти (сорочка, ногавиці, хустинка, рушник, шкарпетки або онуч). Шанель видавалась на два роки, а кожні три місяці старшини отримували одну пару підпідшв. Однострої видавались виключно за готівку, згідно з набірним листом офіцера [379, с. 139].

22 квітня 1919 р. ДСВС затвердив остаточну форму старшини ГА, яка включала: чоботи, черевики, шинель, доколінні штани, «блюзу» з чотирма кишеннями і шістьма гудзиками (зверху і знизу), а також шапкою–мазепинкою. Старшинське обмундирування було зелено–землистого кольору. В позаслужбовий

час офіцери використовували штани і шинель чорного кольору. Окрім перерахованого майна, офіцери додатково отримували сорочку з металевими гудзиками, бавовняні шкарпетки, полотняні ногавиці, онучі, пояс та шарф під колір форми [135].

Через дефіцит матерії для пошиття однострою, регулярне забезпечення офіцерів формою відбувалося із затримками. До того ж закордонна закупівля тканин була неможливою, адже «антанта замкнула увесь довіз» [127]. Пошиття мундиру проводилося лише невеликими партіями або на особисте замовлення офіцерів [339]. Після об'єднання в липні 1919 р. армії ЗУНР з Дієвою армією УНР забезпечення уніформою галицьких старшин–гармашів покладалось уже на службу постачання Наддніпрянського війська. Так, у липні 1919 р. офіцерам ГА було передано 700 кашкетів, 500 підштаників та 1000 сорочок. Із липня по жовтень 1919 р. галицькі старшини отримали 2800 пар штанів, 600 комплектів білизни, 900 гімнастерок, 2300 кашкетів та матеріал для пошиття форми [326, с. 43].

Забезпечення одностроєм суттєво погіршилося під час воєнних дій осені 1919 р. проти білогвардійців. Усі видатки тепер йшли насамперед на закупівлю озброєння, медичних препаратів, продовольства та інших важливих елементів забезпечення бойових дій. На судовому процесі М. Тарнавського і полковника Шаманека в листопаді 1919 р. офіцери–інтенданти згадували про жахливе становище із забезпеченням формою вояків. Поручник ГА П. Хомич говорив: «В Галицькій армії є 75% фронту без одностроїв, 50% без обуви, грошей загальний брак. 75% не має по більшій частині плащів ані біля. Число черевиків є трохи більше, але те їх рід дуже злий. Матеріальних довозів армія від нікого не діставала і мусіла оператися зовсім на те, що собі здобувала в бою або закупила» [379, с. 140–141].

Про катастрофічне становище з мундирами в ГА повідомляв також сотник–інтендант Першого Галицького корпусу М. Гарасевич: «Одностроїв одержали ми тільки раз по переході Збруча в Мінківцях, однак це була мінімальна кількість... не кождий чоловік має плащ. Щодо одностроїв в останніх днях жовтня, то їх стан в 1–ім корпусі був дуже злий. Зимового охоронного виряду нема. Ані одного коца в корпусі не було. Біля ми не мали і не діставали». Ще один інтендант, сотник

Другого Галицького корпусу В. Павлусевич виснував: «50% є цілком без біля; раз одержали ми 3000 ватованих штанів, однак це були напевно остатки якогось шпиталю, бо були ще закривавлені, а напевно з бакцилями і багато причинилися до хворіб. У вишколах маємо 50% людей без черевиків; ще до черевиків на фронті, то треба сказати, що – наколи люде будуть машерувати, то половина опиниться без черевиків» [379, с. 141].

Вагоме місце у матеріальному забезпеченні старшин–артилеристів українських армій займало медичне забезпечення. Так, великий внесок у формуванні медичної системи зробив військовий лікар, контр–адмірал флоту Австро–Угорської монархії Я. Окуневський. Очоливши відділ санітарних справ ДСВС та медичну місію уряду ЗУНР у Відні, він налагодив закупівлю необхідних для українського вояцтва медичних препаратів із Чехо–Словаччини, Угорщини та Австрії [375, с. 72].

Неабиякий вклад у формування санітарної системи і організації військових шпиталів зробив санітарний шеф НКГА, доктор К. Танячкевич. Проте найбільша заслуга у функціонуванні медичної системи ГА належить докторові І. Куровцю. Він зумів налагодити санітарну службу ГА в складний період польсько–української війни, а згодом очолив секретаріат народного здоров'я ЗУНР та став членом Державної Ради Здоров'я ДСВС. Зусиллями доктора І. Куровця було утворено службу повітових лікарів, а за підтримки Українського Червоного Хреста відкрито мережу шпиталів ЗУНР [337, с. 272; 338, с. 132–150; 375, с. 73–74].

Обов'язковою складовою матеріального забезпечення українських старшин–артилеристів було харчування. Згідно з керівними документами, які діяли від 18 грудня 1916 р., в армії Південно–Західного фронту Російської імперії було визначено норми забезпечення харчами офіцерів. Право на харчове утримання мали старшини і їхні сім'ї, а також родичі, котрі були під опікою офіцера. Видача продуктів проводилася щомісячно з 1 по 10 число. Варто зазначити, що на початку Української революції військові формації Наддніпрянщини використовували харчові розрахунки, які діяли ще з часів Російської імперії. Харчові норми російської імперської армії наведені в таблиці 3.1. [379, с. 142].

Таблиця 3.1.

Харчові норми військовим Російської імператорської армії

з/п	Найменування продуктів	На одну людину в місяць	На одну сім'ю в місяць
1.	Мука	2 пуди 15 фунтів	6 пудів
2.	Крупа різна	7 фунтів	35 фунтів
3.	М'ясо	6 фунтів	30 фунтів
4.	Риба солена/сушена	6/2 фунти	30/10 фунтів
5.	Яйця	48 штук	240 штук
6.	Сіль	3 фунти	15 фунтів
7.	Масло	5 фунтів	25 фунтів
8.	Цукор	4 фунти	20 фунтів
9.	Чай	48 золотників	2 фунти

Джерело: [379, с. 142].

Через активні бойові дії постачання старшинам продовольства часто відбувалося із затримками. У фронтових звітках 37-ї сотні армії УНР 5 лютого 1918 р. повідомлялося: «Від якогось часу даються відчувати браки муки, мяса і иньших... Причиною сего є тяжкий довіз... Всі запаси, які є, розділює ся рівномірно» [379, с. 142–143].

Траплялися випадки, коли українським старшинам–артилеристам вдавалося здобути харчі внаслідок захоплених у бою трофеїв. Так, під час березневих боїв 1918 р. на Лівобережжі (неподалік залізничної станції на Полтавщині) Гайдамаки захопили в більшовиків вози із хлібом, 16 муштрових коней та різне приладдя, що суттєво збільшило харчовий запас українських військових формацій [276, с. 393].

У результаті визволення Полтави від більшовицької армії українським воякам вдалося здобути 85 паротягів (приблизно 1200 вагонів) і значну кількість цінного майна [260, с. 132].

Під час перебування в містах старшини–артилеристи могли поповнити харчові запаси власних військових частин. Оголошений у березні 1918 р. українською владою та німецькою адміністрацією курс німецької марки становив 1 рубль – 1½ марки. Один з очевидців тих подій – лікар О. Несвіцький –зробив запис у щоденнику щодо цін на продовольство. За його словами, сто кілограмів м'яса (свинина, телятина) коштувало 250 марок; один фунт сала або смальцю –

4 марки 70 пфенігів; сто кілограмів баранини – 160 марок; один фунт ковбаси – 3 марки 50 пфенігів; 1 фунт картоплі – 7 пфенігів; сто кілограмів жита/вівсу – 33 марки; сто кілограмів пшениці – 40 марок; сто кілограмів соломи – 4 марки [266, с. 48]. Досить часто під час бойового походу в старшин виникали проблеми з фінансами. Офіцерам доводилося найматися на роботу, щоб отримати додаткові гроші на закупівлю продовольства. Із нотаток О. Насвіцького дізнаємося: «Офіцери заробляють на засоби роботами у садах по 75 копійок за годину» [266, с. 52].

Фінансовий звіт Харчового стану демонструє порядок видачі харчів для війська УНР. Так, до харчової безпеки старшини входило м'ясо, сало, хліб, цукор, борошно, кава, різні крупи та сіль. 21 травня 1920 р. наказом ГУ армії УНР було офіційно затверджено перелік, кількість та ціни на продукти харчування для старшинського складу, які наведені у таблиці 3.2. [62, арк. 141].

Таблиця 3.2.

Харчовий стан армії УНР станом на 21 травня 1920 р.

з/п	Найменування продуктів	Бойові частини		Тилові частини
		Добова кількість продуктів на 1 людину	Ціна за пуд (в гривнях)	Добова кількість продуктів на 1 людину
1.	м'ясо	603	6000	483
2.	сало	103	16000	83
3.	хліб	2 ф.	3520	11/2 ф.
4.	цукор	123	6000	103
5.	борошно	1443	3520	180
6.	кава	13	3000	12
7.	різні крупи	323	5000	243
8.	сіль	63	8000	63
9.	тютюн	43	12000	23
10.	перець	1/12 3	8000	1/12 3
11.	овочі	743	600	603

Джерело: [62, арк. 141].

Окрім того, за квитанціями Харчового стану на 600 старшин і 50 рядовиків бригади імені І. Сірка армії УНР дізнаємося, що 22 червня 1920 р. було видано 8 пудів кавового зерна, 3 пуди солі, 10 пудів кукурудзяного борошна, 2 пуди приправ і 162,5 пудів цукру. Усього за червень воякам було видано: 4800 кг картоплі, 1846 кг хліба, 4181 кг борошна, 5343 кг свинного м'яса, 40 кг жита,

17 698 кг цукру, 364 кг солі, 2612 кг волового м'яса, 486 кг сала, 323 кг крупи, 364 кг вівса, 47 кг квасолі, 98 кг гороху, 372 кг тютюну та 2 кг свічок. Також відомо, що Другий кінний полк Херсонської дивізії в червні 1920 р. для закупівлі харчів та фуражу витратив 600 864 грн., які наведені в таблиці 3.3. [379, с. 144–145].

Таблиця 3.3.

**Квит Харчевого складу Другого кінного полку
Херсонської дивізії за червень 1920 р.**

з/с	Найменування предмету закупівлі	Всього
1.	Кукурудза і овес	33 200 грн.
2.	Різні харчі	135 034 грн.
3.	Мило і свічки	68 000 грн.
4.	Сало	42 000 грн.
5.	Січка (за 23 пуди)	4 600 грн.
6.	Овес (за 266 пудів)	139 300 грн.
7.	М'ясо кабана (за 14 пудів 30 грам)	59 000 грн.

Джерело: [379, с. 144–145].

У галицькому війську порядок забезпечення старшин продуктами харчування було визначено 5 грудня 1918 р. головою ДСВС полковником Вітовським. А згодом харчові норми офіцерів ГА було доповнено наказом НКГА від 23 липня 1919 р. [25, арк. 2]. Вартує уваги, що всі військові частини ГА відносилися до певного територіального округу, який забезпечував їх продовольством. Військовикам категорично заборонялося самостійно проводити реквізицію будь-чого в населення, а все необхідне потрібно було замовляти через систему повітових комісаріатів. Оплату за продукти харчування військові здійснювали двома способами: грошима або обміном на цукор, сіль чи нафту [331, с. 28].

Галицьким старшинам, зокрема артилеристам, щоденно видавалося: 500 г хліба або 300 г сухарів, 20 г борошна, 200 г каші, 25 г приправи, 2 ложки оцту, 30 г солі, 0,5 г перцю/паприки, 5 г цибулі або часнику, 300 г м'яса та квасолі. Також щоденно старшини отримували 25 г мармеладу або 20 г цукру і 20 сигарет [132].

Бойові дії ГА проти польських військ ускладнювали ситуацію з харчовим забезпеченням. Уже в 1919 р. денну норму м'яса було зменшено на 100 грам [358, с. 97]. Знизилися норми й інших продуктів харчування. Так, згідно з

розпорядженням від 10 березня 1919 р. одному військовику на день видавалося 500 г картоплі, 100 г каші, 15 г борошна, 150 г м'яса [117].

Із листування старшин дізнаємось про стан матеріально–продовольчого забезпечення на фронті. Хорунжий ГА М. Опока писав про проблеми із забезпеченням до Р. Заклинського наступне: «Тут на фронті трудно що–небудь дістати, люди йдуть майже босі й голі в позиції, а тут околиці є комплетно знищені, збаровані, не можливо нічим заповолочитися. Фагунт тут є лише на снідання і обід – а на вечерю треба красти і рабувати»; «покрали вже майже всі свині, корови, кури, збіжа, пшоно, фасолю. Цукру майже не дістається, крім хліба, м'яса і дещо муки. Тютюну нема, дрібничок потрібних жовнірові нема»; «Наша інтендантура щораз більше недопомагає. Тютюну у нас вже нема, життя щораз поганійше, підфронтіві села комплетно вирабовані». Звіти харчового забезпечення відображають інформацію щодо кількості продуктів, які зберігалися на складах ГА у березні 1919 р. в м. Ходорів, таблиця 3.4. [379, с. 146].

Таблиця 3.4.

Квит Харчового складу ГА в Ходорові в березні 1919 р.

з/п	Найменування продуктів	Кількість продуктів
1.	Сіль	5 тис. кг
2.	Солонина	15 тис. кг
3.	Борошно	40 тис. кг
4.	Цибуля	500 кг
5.	Чай	20 кг
6.	Цукор	3500 кг
7.	Горілка	540 л
8.	Кава (в зернах)	70 тис. кг
9.	Тютюн I сорту	400 пачок
10.	Тютюн II сорту	300 пачок
11.	Оцет	400 л

Джерело: [379, с. 146].

Унаслідок об'єднання ГА з армією УНР продовольче забезпечення галицьких старшин–артилеристів значно покращилося. Тепер допомогу надавав і уряд Наддніпрянської України. Реорганізаційні заходи, які були вжиті керівництвом галицького війська, також позитивно вплинули на продовольче забезпечення офіцерів: було утворено Команду Етапу ГА, Начальну Інтендатуру ГА та харчовий

відділ при ній. Отримання продуктів відбувалося такими способами: власною закупівлею, товарообміном, заготівлею запасів військових частин, а також реквізиціями. Окремі види товарів щоденного вжитку для старшин закуповував харчовий відділ НІГА (нафта, мило, свічки, сірники та ін.) [65, арк. 2].

На харчові витрати для вояцтва Другого Галицького корпусу в липні 1919 р. надійшло 25 тис. грн., а для всього особового складу ГА в серпні 1919 р. було виділено 67 млн. 500 тис. гривень. Однак як тільки виникали невдачі на фронті, одразу з'являлися й проблеми з харчами. Під час судового процесу проти М. Тарнавського сотник–інтендант Першого Галицького корпусу М. Гарасевич заявляв: «...мав корпус тільки одну пекарню на цілий корпус. Доставка хліба була назагал добра, однак показувалося звичайно технічні перешкоди в довозі, так що часто бригади тяжко одержували хліб». А інтендант Другого Галицького корпусу В. Павлусевич свідчив: «Відносно харчів, то буду мати збіжа на зиму. Щодо худоби, то ця справа представляється зле; ненадовго було би до того прийшло, що треба би пайку зменшити; тепер пайка виносить 250 грамів, за те піднесли пайку хліба на 700 грамів» [379, с. 147].

Інтенсивні бойові дії в 1920 р. негативно позначилися на харчовому забезпеченні старшин–артилеристів ГА. Сотник Т. Бурчак згадував, що «обходився харчем, який складався з чорної кави на снідання і вечерю, а на обід зі зупи з червоної фасолі або гороху. В тій зупі варилося раз на тиждень м'ясо» [56, арк. 39]. Тож не дивно, що старшинам часто доводилося купувати додаткові харчі в населених пунктах, де вони зупинялися. Наприклад, під час одного із закупів старшин на ринку у Вапнярці ціни були такі: фунт м'яса коштував 100 крб., склянка молока – 10 крб., сальцесон – 120 крб., пиріжки з горохом чи капустою – 10 крб., сигарети «Сальве» – 35 крб. (за 25 шт.), тютюн «Мексауді» – 60 крб. [56, арк. 39].

Уже вище згаданий сотник Т. Бурчак свої враження про закупівлю продуктів на ярмарку 12 лютого 1920 р. сформував так: «При нагоді купили собі хліба і ковбаси, оріхів та оселедців за котрі платили по 125 карбованців, перцю англійського 3 карбованці, а 2 листя бобкові 3 карбованці» [56, арк. 69].

Заборона на вживання спиртних напоїв серед вояків Російської імперії діяла ще з часів Першої світової війни, коли їх продаж був суворо заборонений. Проте зі спогадів А. Декініка видно, що «...офіцерські чини всіма правдами і неправдами, за свідченнями командирів і комендантів, за вимогою лазаретів або по високій ціні діставали спирт і пили горілку...» [137, с. 339]. Однак молодший офіцерський склад був позбавлений такої можливості. Їм були лише доступні винні напої, які вони інколи отримували як «військову здобич» у захоплених населених пунктах до того, поки начальство не розпорядитися цими трофеями. Ситуація з алкоголем змінилася після Лютневої революції 1917 р., адже внаслідок революційної хвилі в армії суттєво знизився й рівень дисципліни, тому вояки вже самостійно гнали самогон. Хоча на офіційному рівні вживання спиртних напоїв серед Наддніпрянського вояцтва було заборонено, та все ж схожі з російською армією способи безпеки алкоголем, старшини практикували і в українських військових формаціях [137, с. 339–340].

Уживання алкогольних напоїв в ГА було офіційно заборонено відразу після Листопадового Чину 1918 р. 4 листопада командир Першого українського полку О. Микитка віддав наказ по особовому складу: «Я завважив що люди повертаються в не тверезім стани, для того забороняю пите всіляких трунків; в дальших подібних випадках будуть строго карані» [379, с. 149–150].

Іноді під час свят командування дозволяло закупівлю алкогольних виробів для військових. Так, для старшин–галичан в січні 1920 р. закупили «святочну горілку» [379, с. 150]. Самовільна покупка алкоголю проводилася офіцерами й під час бойового походу, адже контроль командування в такий час був мінімальним. Так, сотник ГА Т. Бурчак згадував: «Один залізничник зарекомендував добру самогонку по 100 карбованців за бутилку. Купив старший булавний Тиск, Лецишин і я. І всі, котрі купили горілку принесли мені щоби я її заправив. Я вмів це робити при додаванню гвоздиків, англійського перцю та бобкових листків» [56, арк. 71].

Українські офіцери ще на початку 1917 р. наймали для послуг казенних денщиків, а генерали в часи Гетьманату утримували прислугу за рахунок прибутків зі своїх приватних помість. Набір приватних слуг проводився часто з числа солдат

військової частини, де служили офіцери. Рівень життя старшин–артилеристів переважно визначався їхніми статками, проте й у бідних, безпомісних офіцерів він був доволі високим завдяки «жалуванню», яке виплачувалося урядом як платня за військову службу в армії [379, с. 154].

Отже, невід’ємною складовою матеріального забезпечення старшин–артилеристів українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр. було фінансове утримання, забезпечення одностроєм і додатковими речами до нього, а також продовольче забезпечення.

У період ЦР продовжували діяти норми порангового старшинського матеріального забезпечення російської армії. Однак через урядові зміни наприкінці 1917 р. фінансове забезпечення старшин дещо зросло.

Під час урядування П. Скоропадського матеріально–фінансове забезпечення зазнало змін. Так, розглядалося збільшення платні старшин, а також запровадження додаткової матеріальної підтримки сімей полонених військовиків. Для цих та інших потреб улітку 1918 р. відповідним законом виділялося 20 млн. руб. Було також виділено кошти на фінансування 8–ми новоутворених корпусів армії УД. Попри номінальне збільшення грошового забезпечення старшин все ж таки насправді сильно відчувалася інфляція. Найвище фінансування мав командний і начальницький старшинський склад та найближче оточення гетьмана, тоді як військові частини постійно відчували недофінансування, а їхнім командирам часто доводилося власноруч вирішувати численні проблеми, пов’язані з матеріальним забезпеченням.

У добу Директорії УНР уряд виділив старшинам одноразову грошову допомогу та запровадив різні відсоткові надбавки. Проте військові регулярно скаржилися на перебої з фінансовим забезпеченням. Проблему частково вдалося вирішити шляхом запровадження в корпусах інтендантської служби. Також було прийнято Закон «Про поліпшення стану військових», який вводив у дію оновлені норми грошового утримання старшин і рядових. А в березні 1919 р. Законом «Про встановлення нормальних складів утримання військових служащих» було запроваджено нові посадові оклади, які тепер залежали від вислуги старшин.

У період інтернування на території Польщі через брак ресурсів фінансове становище українських старшин було складним. Тому кошти насамперед виділялися для потреб діяльності військової канцелярії українського війська.

У часи ЗУНР старшини–артилеристи отримували платню в залежності від свого рангу, тому найбільше коштів мали полковники (560 крон), а найменше – хорунжі (200 крон.). Надавалася фінансова компенсація за службові відрядження (15 крон на добу) та користування залізничним транспортом (від 5 до 10 крон на одну поїздку). Утім, після закінчення коштів у захоплених австрійських скарбницях виникли труднощі зі стабільним фінансуванням ГА. Тож все частіше старшини висловлювала своє невдоволення.

Проблему фінансування галицького війська на деякий час вдалося вирішити завдяки врегулюванню роботи фінансових відділів та запровадженню діяльності НІГА. Однак із початком бойових дій проти польських і денікінських військ фінансове утримання галицьких старшин суттєво погіршилося. Як і на Наддніпрянщині, галицьким старшинам–гармашам часто доводилося вирішувати проблеми із забезпеченням своїх підрозділів самостійно.

Важливим елементом матеріального забезпечення старшин–артилеристів українських армій були однострої та додаткові речі до нього. За нормами російської імперської армії, офіцери отримували стандартний набір речей: мундир, шинель, кашкет, шапку, башлик, шаровари, сорочки, штани, білизну, рушники, носові хустки, онучі, ковдру, подушку та простирадла. На початку революції 1917–1921 рр. продовжували діяти старі російські норми речового забезпечення. Для позначення національної приналежності до українського війська наказом генерального секретаря для усіх частин ЦР запроваджувалися блакитні погони з жовтим кантом та тризубом на головному уборі. Окрім того, було затверджено колір символіки родів зброї, зокрема українські артилеристи використовували червоний колір. Для позначення свого рангу і посади старшини–артилеристи носили нашивку на рукаві, а також використовували емблему з перехрещеними гарматами на комірці свого мундиру, що демонструвало їхню приналежність саме до артилерії. У період ЦР зразки однострою формально змінювалися декілька разів, та все ж основу

обмундирування українського вояцтва становила російська форма з українською символікою та знаками розрізнення.

Найбільших змін старшинська військова форма зазнала в період Гетьманату, адже П. Скоропадський вирішив повернути їй вигляд однострою зразка часів Гетьманщини початку XVIII ст.

У добу Директорії УНР наказом С. Петлюри від 8 січня 1919 р. «Про уніформу для старшин і козаків Армії УНР...» визначалося два типи уніформи: похідна і парадна. Військове командування неодноразово намагалося змінити однострої старшин Дієвої армії. Утім, через постійні бойові дії цього досягти не вдалося. Окремо слід відзначити зусилля Р. Дашкевича, який організував пошиття 4000 комплектів уніформи, щоб забезпечити ними артилеристів січового стрілецтва. Під час інтернування в таборах старшинське речове забезпечення було на низькому рівні та залежало від фінансових пожертв польського уряду і благодійних організацій.

Старшини–артилеристи ГА під час Листопадового Чину 1918 р. продовжували використовувати австро–угорські однострої, а для позначення приналежності до українського війська носили синьо–жовті стрічки на мундирі та кокарди з тризубом на шапках. Загалом ситуація з речовим забезпеченням була складною. Спогади командирів усіх рівнів засвідчують численні проблеми з матеріальним забезпеченням ГА, а також дефіцит найбільш необхідних елементів військової уніформи. Так, частково вирішити проблему з одностроєм вдалося шляхом звернення керівництва ЗУНР за допомогою до уряду УНР. Досить часто старшини–артилеристи власноруч намагалися вирішити цю проблему. Але зі зростанням інтенсивності бойових дій на фронті рівень речевого забезпечення старшин–артилеристів значно погіршувався.

Обов'язковою частиною матеріального забезпечення старшин–артилеристів було харчування. На початку Української революції 1917–1921 рр. залишалися чинними норми продовольчого забезпечення армії Російської імперії, які включали муку, крупи, м'ясо, рибу, яйця, сіль, масло, цукор та чай. Та через активні бойові дії постачання продовольства у війська відбувалося із затримками або взагалі

припинялося. Тому нерідко старшини–артилеристи вдавалися до різних нестандартних дій, щоб забезпечити підпорядковане вояцтво харчами. Продовольство поповнювали за рахунок ворожих запасів, здобутих в боях, або купляли у місцевого населення. Траплялися випадки, коли українські вояки наймалися різноробочими і за отриману платню купували продукти та тютюн. Військове командування Наддніпрянських формацій неодноразово намагалося покращити ситуацію з продовольчим забезпеченням українських вояків, однак зазвичай це напряму було пов'язано з бойовою обстановкою на фронтах визвольної боротьби.

Норми харчового забезпечення галицьких старшин визначалися наказом голови ДСВС полковника Вітовського від 5 грудня 1918 р. та розпорядженням НКГА від 23 липня 1919 р. Продовольче забезпечення галицьких старшин–артилеристів відбувалося за територіальним принципом, адже усі військові частини ГА належали до певного територіального округу. Так, старшинам щоденно видавали хліб або сухарі, борошно, кашу, приправи, оцет, сіль, перець, цибулю або часник, м'ясо, квасолу, мармелад або цукор та сигарети. Бойові дії проти польських військ негативно впливали на забезпечення галицьких старшин, тож командуванню доводилось зменшувати денні продовольчі норми. Свідченням тому є численні скарги, які надходили до ДСВС з різних частин ГА. На короткий період становище щодо забезпечення покращилося завдяки об'єднанню ГА з армією УНР, проте ситуація із харчовим станом українського вояцтва залишалася складною і залежала від подій на фронті.

Окрім того, рівень життя старшин–гармашів українських армій в революційний період 1917–1921 рр. також визначався їхніми статками, однак навіть у бідних, безпомісних старшин він зберігався на достатньому рівні завдяки «жалуванню», яке виплачував уряд за військову службу.

3.5. Матеріальна частина артилерії та особиста зброя старшин–артилеристів

Окрім грошового утримання, видачі однострою і постачання продуктів харчування, важливим елементом забезпечення українських старшин–гармашів було артилерійське озброєння та особиста зброя офіцерів. Наддніпрянська артилерія майже весь свій гарматний потенціал успадкувала від російської армії. До моменту розпаду Російської імперії на озброєнні її артилерії, окрім невеликої кількості німецьких гармат (закуплених до Першої світової війни), перебували гарматні системи, вироблені на Пермському, Обухівському та Путіловському артилерійських заводах. Основні типи артилерійського озброєння Російської імперії та їх технічні характеристики наведені у таблиці 3.5. [151, с. 15].

Таблиця 3.5.

Артилерійські гармати армії Російської імперії

Типи гармат	Калібр, (мм)	Маса гармат, (кг)	Маса снаряда, (кг)	Макс. дальність стрільби, (м)
Гірська гармата зразка 1900 р.	76	627	6,2	8400
Кінно-гірська зразка 1902 р.	76	1884	6,2	6600
Польова легка гармата зразка 1902 р. та 1910 р.	76	1965	6,2	6600
Легка гаубиця зразка 1910 р.	122	1345	23,2	7700
Важка гаубиця зразка 1910 р.	152	2165	40,9	9800
Важка гармата зразка 1910 р.	107	2172	16,6	12700
Далекобійна важка гармата	152	5760	41,0	12400
Легка гаубиця «Крупна»	122	2121	23,0	6400

Джерело: [151, с. 15].

Російсько–японська війна (1904–1905 рр.) продемонструвала високу бойову ефективність легкої 76–мм польової гармати, яка була визначена основною в артилерійських підрозділах російської імперської армії. Відомий український військовий історик та старшина Л. Шанковський у своїх дослідженнях зазначав, що

«російські гармати тоді вважалися за найкращих у Європі, зокрема так звана три дюймова (76–мм) польова гармата зразка 1900 р. і зразка 1902 р.» [332, с. 47].

За шість передвоєнних років на замовлення ГАУ у війська було поставлено понад 4520 таких гармат. На початку Світової війни російська армія за чисельністю легкої польової артилерії переважала інші країни, які воювали. Після першого року бойових дій арсенал легких польових гармат Російської імперії становив – 7138 од., Німеччини – 6894, Франції – 4500, Австро–Угорщини – 1788, Англії – 1500 [335, с. 458].

Дослідники підраховали, що в складі російських фронтових артилерійських частинах перебувало 959 гарматних батарей, із них 685 були легкими та мали на озброєнні 76–мм польові гармати, а їх загальна кількість становила 5480 одиниць або 77% від усього складу. Варто зазначити, що в кожній батареї було по вісім гармат – і всі з кінною тягою [146, с. 159; 147].

Саме такого типу гармат (зразка 1900 р. та зразка 1902 р.) згодом найбільше успадкували артилерійські формації Наддніпрянського війська [309, с. 30]. Засновник січової артилерії Р. Дашкевич згадував, що його перша батарея мала на озброєнні 52 легкі гармати, 10 гаубиць, 4 гірські і 4 далекострільні гармати [306, с. 15]. А вже наприкінці листопада 1918 р. під час боїв армії УНР за Київ у розпорядженні полковника Дашкевича перебувало п'ять батарей легких 76–мм гармат, батареї 122–мм і 152–мм гаубиць, які становили гарматну бригаду СС та відіграли важливу роль у звільненні столиці від більшовиків [377, с. 80].

Однак під час бойових дій проти більшовицьких військ влітку–восени 1919 р. виникли серйозні проблеми із централізованим забезпеченням артилерії армії УНР. Ефективність роботи відновленого ГАУ, яке очолив генерал Федорів, обмежувалася недосконалістю розподілу повноважень між різними інституціями Генерального штабу. У склад ГАУ входила управа постачання (очолював полковник Русіян), що мала такі відділи постачання: замовлень і прийомки гармат (начальники – генерал І. Копестинський та полковник Едель), боєприпасів (полковник Радулович), амуніції (полковник Зайковський), пороху та вибухових речовин (полковник Кирей) [35, арк. 110].

Проте діяльність ГАУ була обмеженою через відсутність власних розгорнутих структур і повністю залежала від Головного управління Генштабу. Варто зазначити, що протягом свого існування ГАУ боролася за розширення своїх прав щодо забезпечення української артилерії. Тому проблему із нестачею в підрозділах озброєння, коней та боєприпасів часто доводилося самостійно вирішувати командирам гарматних частин. На прикладі гарматної бригади корпусу СС, якою командував полковник Р. Дашкевич, можна простежити способи забезпечення артилерійським озброєнням армії УНР. Так, у червні 1919 р. під час боїв за Бердичів артилеристи полковника Дашкевича захопили в більшовиків 11 гармат, із яких комбриг сформував додаткову гарматну батарею. Згодом удалося захопити в противника або реквізувати в австро–німецьких частин 2050 трофейних коней, які були розподілені між гарматними підрозділами бригади Р. Дашкевича [377, с. 92–93]. У такий спосіб забезпечувалися й інші гарматні частини Наддніпрянського війська.

Артилерійські формації ГА на початку свого формування успадкували здебільшого австрійську бойову техніку, яка внаслідок Листопадового Чину 1918 р. в Галичині дісталася від армії Австро–Угорської монархії. За своїми тактико–технічними характеристиками австрійські гармати були застарілими та суттєво поступалися російському артилерійському озброєнню. Основні типи артилерійських систем Австро–Угорської монархії та їх технічні характеристики наведені у таблиці 3.6. [377, с. 127].

Таблиця 3.6.

Основні типи артилерійського озброєння Австро–Угорської монархії

Типи гармат	Рік	Країна	Калібр, (мм)	Вага гармати, (кг)	Макс. дальність стрільби, (м)
Легка гармата	1905	Австрія	76,5	6,68	7000
	1902	Росія	76,2	6,5	8500
Легка гаубиця	1899	Австрія	104	14,7	6100
	1909	Росія	122	23,3	7700
Важка гармата	1909	Австрія	105	15,6	12200
	1910	Росія	107	16,2	12700
Важка гаубиця	1899	Австрія	150	39,0	6600
	1910	Росія	152	40,9	7700

Джерело: [377, с. 127].

Однією із серйозних проблем масового використання галицькими артилеристами австрійських гармат – це дефіцит боєприпасів до них. Тому вже під час польсько–української війни на озброєнні гарматних батарей та дивізіонів ГА було переважно російське артилерійське озброєння. Дві гарматні батареї, які надіслав із Наддніпрянщини командувач артилерії СС Р. Дашкевич, мали на озброєнні російські 152–мм важкі далекобійні гармати. Саме одна із зазначених гарматних батарей під командуванням Наддніпрянського сотника Є. Білинського знищила значну кількість боєприпасів польських військ у районі Львівського залізничного вокзалу [90, с. 181–182].

Вартує уваги також досить складна, проте добре продумана структура гарматних батарей галицького війська, яка дозволяла максимально ефективно застосовувати наявне озброєння. Управління гарматної батареї складалося з командира, першого старшини (заступника), старшого булавного, харчового старшини, сурмача та відділень зв'язку (8 осіб) і розвідки (6 осіб). У кожній батареї було дві чети (по 50 гармашів у кожній) під керівництвом першого старшини (старший офіцер батареї), які мали на озброєнні чотири гармати. Також усі гарматні батареї мали по дві чети скорострілів охорони позицій і обозу (30 возів), у який входили підстаршини з ремонту техніки, санітари та польова кухня. У загальному типова гарматна батарея ГА складалася з 4 старшин, 157 гармашів, 128 коней, 4 гармат, 2 скорострілів та 8 возів [114].

Окрім гарматного озброєння, старшини–артилеристи, учасники Української революції 1917–1921 рр. активно використовували особисту зброю різних видів. Широкого вжитку серед українського офіцерства набули особисті револьвери, пістолети та холодна зброя. Успадковане українськими арміями після Першої світової війни стрілецьке озброєння здебільшого було російського, австро–угорського та німецького виробництва. Так, українські старшини армій УНР та УД переважно користувалися зброєю російського, рідше австро–угорського та німецького зразків. Тоді як галицькі старшини послуговувались австро–угорською стрілецькою зброєю, яку часто отримували під час служби в складі УСС ще в період Світової війни [273, с. 167; 274, с. 151]. Основні зразки стрілецького

озброєння старшин–артилеристів українських армій та їх технічні характеристики наведені у таблиці 3.7. [237, с. 15].

Таблиця 3.7.

**Основні зразки стрілецького озброєння старшин–артилеристів
українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр.**

Тип зброї	Країна-виробник	Калібр (мм)	Маса зброї без набоїв (кг)	Маса зброї спорядженої набоєм (кг)	Довжина зброї (мм)	Довжина ствола (мм)	Початкова швидкість кулі (м/с)	Ємність магазину (патронів)	Прицільна дальність (м)
Семизарядний револьвер системи «Nagant» зразка 1895 р.	Бельгія	7,62×39	0,795	0,880	235	119	272	7	50
Восьмизарядний пістолет системи «Parabellum» («Luger P08») зразка 1908 р.	Німеччина	9×19	0,890	-	217	98	320	8	50
Самозарядний пістолет системи «Mauser K96» («Mauser C96») зразка 1896 р.	Німеччина	7,63×24	1,045	1,150	280	140	420	10	1000
Дев'ятизарядний пістолет системи «Mauser» зразка 1910/1914 рр.	Німеччина	9×19	1,145	1,250	295	140	360	10	1000
Восьмизарядний пістолет системи «Steyr» зразка 1911 р.	Австро-Угорщина	9×22,7	1,020	-	216	128	355	8	50

Джерело: [237, с. 15].

Мабуть, найпоширенішим зразком стрілецької зброї серед старшин–артилеристів українських армій періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. був семизарядний 7,62 мм револьвер системи «Nagant» зразка 1895 р. [273, с. 170–171]. Цей револьвер був розроблений для Російської імперії братами–бельгійцями Емілем та Леоном Наганом в 1895 р. У російську армію цей револьвер поставлявся двох видів: «солдатський» та «офіцерський». Основна відмінність між ними була в тому, що внаслідок конструктивних рішень солдатський варіант мав меншу скорострільність, ніж офіцерський зразок. Револьвером активно користувалися учасники російсько–японської і Першої світової війни, а згодом він був прийнятий

на озброєння командного складу ЧА. Загалом було випущено понад 1 млн. 500 тис. одиниць револьверів системи «Nagant» [237, с. 9–10].

Українські офіцери активно використовували німецький восьмизарядний 9 мм пістолет системи «Parabellum» («Luger P08») зразка 1908 р. [273, с. 171]. Спочатку німецький інженер Х. Борхардт та австрійський конструктор Г. Люгер розробляли пістолет під боєприпаси калібру 7,65 мм. Проте після нових інженерних рішень Г. Люгера в 1903 р. було змінено калібр зброї на 9 мм. Таким чином, 22 серпня 1908 р. з'явився пістолет системи «Parabellum» («Luger P08»), який одразу прийняли на озброєння німецької армії. Цей пістолет також перебував на озброєнні армій Греції, Болгарії, Нідерландів, Португалії, Фінляндії та Афганістану. До 1918 р. було випущено близько 1 млн. 770 тис. одиниць пістолетів системи «Parabellum» [237, с. 21–22].

Офіцери українських армій революційних подій 1917–1921 рр. використовували німецький самозарядний 7,63 мм пістолет системи «Mauser K96» («Mauser C96») зразка 1896 р. [273, с. 171–172]. Цей пістолет був розроблений німецькими братами–інженерами Фіделем, Фрідріхом і Йозефом Федерле, які працювали в компанії «Маузер». Спочатку він розроблявся артилерійським варіантом із дерев'яною кобурою–прикладом, який примикав до рукоятки. Однак пізніше зброя зазнала різних конструктивних змін. Загалом було розроблено понад п'ять різновидів пістолета «Mauser». Офіційно «Mauser K96» так і не був прийнятий на озброєння німецької армії, програвши конкуренцію пістолету «Parabellum». Проте під час Першої світової війни пістолет активно використовувався офіцерами різних армій як допоміжна зброя під час ближніх боїв. До 1912 р. у світі було виготовлено близько 100 тис. одиниць пістолетів системи «Mauser K96» [237, с. 19–20].

Старшини–артилеристи також активно користувалися дев'ятизарядним 9 мм пістолет системи «Mauser» зразка 1910/1914 рр. [273, с. 172]. Ця зброя з'явилася під боєприпаси калібру 9×19 мм, що уже використовувалися в пістолеті системи «Parabellum» як аналог попередньої моделі «Mauser K96» зразка 1898 р. Такі зміни були зумовлені тим, що німецька армія до 1916 р. повинна була повністю перейти

на калібр 9 мм. Довгий час компанія Mauser випускала пістолети обох калібрів (7,63 мм та 9 мм). Однак внаслідок поразки Німеччини в Першій світовій війні та за умовами Версальського договору пістолети системи «Mauser» дозволили виготовляти в обмеженій кількості і лише з укороченим до 100 мм стволом, що суттєво знижувало бойові властивості зброї. Переважно ними озброювали німецьку поліцію та незначну кількість армійських офіцерів. До кінця 1920-х років було виготовлено майже 30 тис. одиниць пістолетів системи «Mauser» зразка 1910/1914 рр. [237, с. 19–20].

Основним зразком стрілецької зброї старшин ГА був восьмизарядний 9 мм пістолет системи «Steyr» зразка 1911 р. [273, с. 171]. Із початком Першої світової війни пістолет був прийнятий на озброєння австрійським ландвером – резервними частинами австро–угорської армії. До кінця Світової війни було виготовлено понад 250 тис. одиниць зброї, які, окрім австрійського війська, поставлялися в армії Чилі, Румунії, Баварії та ін. Після розвалу Австро–Угорської монархії пістолет «Steyr» знайшов свій застосунок і серед галицького офіцерського корпусу [237, с. 15].

Старшини–артилеристи українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр. також були озброєні шаблями і шашками різних зразків переважно російського, німецького та австро–угорського виробництва. Подібно до стрілецького озброєння холодна зброя українських офіцерів також здебільшого була успадкована після Першої світової війни від російської та австро–угорської армій. Поширеною серед старшин була німецька 90 см артилерійська шабля зразка 1896 р., яка офіційно перебувала на озброєнні армій Німеччини, Литви та Польщі [274, с. 151–152]. У період Української революції 1917–1921 рр. отримані з Польщі шаблі використовували старшини і козаки Волинської групи, які брали участь у Другому зимовому поході військ УНР. Один із учасників тих подій сотник Г. Рогозний напередодні походу згадував, що козакам Волинської групи видавали «шаблі тяжкі, німецькі, в металевих піхвах, до яких козаки не при звичаєні» [105, с. 10].

Популярною серед українських старшин була австро–угорська офіцерська шабля зразка 1861 р.: завдовжки вона була 99 см, довжина леза становила 86 см,

ширина – 2,5 см, а довжина піхви – 89,5 см. Такі шаблі використовували офіцери УСС, а згодом старшини галицького війська [274, с. 152].

Учасники визвольних змагань 1917–1921 рр. мали на озброєнні російські драгунські шашки зразка 1881 р. [336, с. 78]. Конструктивно драгунська шашка була більш подібною до великого ножа, аніж до шаблі. Характерною відмінністю від шаблі була менша кривизна леза шашки. Цей різновид холодного озброєння відносився до наступальної січної зброї, яка не була пристосована до фехтування в бою. Основне призначення шашки полягало в нанесенні противнику раптового і потужного рубального удару. Її перевагою була істотна дешевизна, якщо порівняти з аналогічним озброєнням. Такі шашки виготовлялися у двох варіантах: офіцерський та солдатський. Основна відмінність офіцерської шашки була в більшому куті верхньої втулки, ніж у солдатському взірці. Широкого застосування драгунська шашка переважно знайшла серед Наддніпрянських старшини–артилеристів [274, с. 152–153].

Ще одним прикладом холодного озброєння, яке застосовували на полі бою старшини українських армій, була російська козацька шашка зразка 1881 р. та 1916/1917 рр. Характерною конструктивною ознакою шашки був сталевий клинок незначної крутизни, який мав вістря з подвійного леза. Піхви виготовлялися з деревини та були обтягнуті шкірою. Руків'я шашки визначалося дерев'яним із поздовжніми жолобками, а головка руків'я виготовлялася з металу. У нижній частині руків'я була металева втулка. Переважно козацькими шашками озброювалися нижчі офіцерські чини, зокрема бунчужні 3–ї сотні 1–го Лубенського кінного полку ім. М. Залізняка [274, с. 153].

Отже, матеріально–технічне забезпечення старшин–артилеристів українських армій у революційний період 1917–1921 рр. було організовано відповідно до можливостей воєнно–політичного керівництва УНР та ЗУНР. Наддніпрянські старшини–гармаші переважно були озброєні артилерійськими системами, боєприпасами і особистою зброєю російського виробництва. Тоді як галицьке офіцерство спочатку мало на озброєнні німецькі гармати, які були на той час уже застарілими, а стрілецька зброя мала переважно австрійське, німецьке і бельгійське

походження. Утім, завдяки співпраці між двома українськими урядами поступово вдалося забезпечити галицьку артилерію гарматним озброєнням і боєприпасами російського виробництва. Матеріально–технічна допомога з Наддніпрянщини була надана в найбільш критичний момент для ЗУНР – період польсько–української війни, що мало позитивний вплив на бойову готовність галицької артилерії загалом.

РОЗДІЛ 4

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ТА ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ СТАРШИН–АРТИЛЕРИСТІВ УКРАЇНСЬКИХ АРМІЙ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

4.1. Соціальне походження

Для проведення просопографічного аналізу було сформовано вибірку на старшин–артилеристів, біограми яких містяться в наукових, довідникових та енциклопедичних джерелах: армій УНР та УД в кількості – 243 особи, ГА – 122 особи. Утім, дані стосовно родинного походження та рівня освіти часто були неповні або відсутні. Тож для проведення якісного аналізу окремо було відібрано генеральну та полкову старшину артилерії армій УНР/УД, а також генеральну/полкову старшину ГА.

Вибірка на генеральну і полкову старшину артилерії УНР/УД зроблена за допомогою біографічних видань Я. Тинченка, М. Литвина, Р. Тютенка, С. Волкова та біограм, зібраних проєктом «Імена самостійної України 1917–1924 рр.». Вибірка на генеральну старшину Наддніпрянських військових формацій складає 60 осіб, а полкової – 100 осіб. Також було зроблено вибірку на генеральну та полкову старшину артилерії ГА в кількості 100 осіб із біографічних видань М. Литвина, В. Моренця, Енциклопедії історії України та чотиритомного енциклопедичного видання: «Західно–Українська Народна Республіка 1918–1923 рр.».

Старшинський корпус армій УНР/УД (зокрема артилерії), який майже весь проходив службу в армії Російської імперії, характеризувався різним соціальним походженням. За даними «Военно–статистического ежегодника армии за 1912 год» більшість офіцерів були спадковими дворянами. Здебільшого в російській армії вони мали вищі шанси дослужитися до чинів рівня полковник або генерал. Так, із загального складу генералітету російського війська 87,45% належали до спадкових дворян, серед усіх штаб–офіцерів 71,46% походили із дворянських родин, а поміж обер–офіцерів 50,36% були дворянського походження. Окрім спадкових дворян,

офіцери походили із сімей священників, почесних громадян, купців та «колишнього податного люду» (міського населення та селянства). Проте їхній відсоток серед офіцерів російської армії був невеликим. У вже згаданому «Военно-статистическому ежегоднику арміи за 1912 годъ» містяться статистичні дані, які наведені у таблиці 4.1. [161, с. 236–237], щодо родинного походження офіцерів Київського та Одеського військових округів, де здебільшого проходили службу українці.

Таблиця 4.1.

Склад соціального походження офіцерів російської армії

Найменування округів та чинів	Становість				
	Спадкові дворяни	Спадкові почесні громадяни	Духовенство	Купці	Колишнє податкове населення
Київський:					
Генерали	89,52	7,26	-	-	3,22
Штаб-офіцери	73,76	10,01	4,26	2,42	9,55
Обер-офіцери	56,87	13,8	4,97	2,36	28,65
Одеський:					
Генерали	90,76	3,08	1,54	-	4,62
Штаб-офіцери	72,45	8,31	4,04	2,61	12,59
Обер-офіцери	46,01	17,13	3,11	2,55	31,2

Джерело: [161, с. 236–237].

Російський історик О. Кавтарадзе стверджує, що у цій статистиці не враховано категорію «особистих дворян», до числа яких належала значна кількість офіцерів від поручника до підполковника [212, с. 21]. Відомо, що титул «особистого дворянства» в російській армії надавали за заслуги офіцерам різного соціального походження. Тож, на нашу думку, розглядати таку категорію старшин як окремий соціальний стан не зовсім коректно.

Оскільки ступінь спадковості офіцерської справи наприкінці XIX ст. все ще залишався на досить високому рівні, то й діти переважної більшості офіцерів наслідували професію батьків. Досить часто офіцери, які мали дворянське походження, були спадковими військовими. Траплялися випадки, коли цілі дворянські роди з покоління в покоління служили у війську виключно офіцерами.

Серед старшин–артилеристів армій УНР/УД такими були роди Киреїв, Омеляновичів–Павленків, Годлевських, Дорошкевичів, Зелінських, Копестинських, Медзвєцьких, Новицьких, Сінклерів. На думку військового історика С. Волкова: «Офіцерство ніколи не було замкнутою кастою, але ставши офіцером, людина якби зберігала цю професію і для своїх нащадків, бо частіше всього діти успадковували її» [162, с. 173–174].

Офіцерами гвардії, яка була опорою влади царя, ставали виключно особи шляхетного походження [371, с. 139]. До еліти також належали випускники Миколаївської академії Генштабу, тобто так звані офіцери–генштабісти. Попри відсутність особливих обмежень на вступ число офіцерів шляхетного походження, які навчалися в Академії в 1914 р., становило понад 40% [371, с. 140].

Через людські втрати на фронтах Першої світової війни та демократичні зміни в офіцерському середовищі відсоток дворян серед офіцерів російської армії суттєво зменшився [212, с. 23]. Якщо на початку Світової війни спадковими дворянами в російській армії були приблизно 40% офіцерів, то напередодні завершення бойових дій понад 80% мали селянське походження, а дворянами були лише 4%. Проте серед генералітету цей показник все ще залишався високим [162, с. 173].

Цікаві статистичні дані у своєму дослідженні колективного портрету офіцерів українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр. наводить український історик Р. Тютенко. Автором підраховано, що в Наддніпрянських військових формаціях генерали–вихідці із дворян становили – 60%, військових сімей – 24%, цивільних – 20%, а представників селянських сімей було – 14% [379, с. 39]. Серед полкової старшини армій УНР/УД офіцерів дворянського походження було приблизно – 5,4%, військових сімей – 3,4%, вихідців із інших станів (міщан, державних службовців, священнослужителів, купців, учителів) – 2,7%, а селянських сімей – 1,8% [379, с. 39].

Попри певний дефіцит біографічних відомостей, який спостерігався під час визначення соціального походження старшин–артилеристів армій УНР/УД, було дотримано принцип повноти біографічних даних. Із вибірки на 243 особи

виокремлено генеральну старшину артилерії армій УНР/УД чисельністю 60 осіб. Результати просопографічного аналізу продемонстрували, що серед генеральної старшини артилерії армій УНР/УД офіцери дворянського походження становили – 53%, вихідці з міщан – 29%, селянських сімей – 10%, а осіб з військових родин – 8% [387, с. 83–84].

Серед найвідоміших представників дворянського стану варто відзначити таких генералів–артилеристів: В. Кирея, С. Дельвіга, В. Сварику, Е. Башинського, Б. Палій–Неїло та ін. [див. додаток Е]. Саме їхніми зусиллями в складних умовах творилися нові структури артилерії: військові органи управління, гарматні бригади, полки, дивізіони та батареї [378, с. 155]. Характеризуючи найбільш складний період Української революції – врядування Директорії УНР, історик А. Науменко влучно зауважив: «Все ж необхідно зазначити, – що в Армії УНР залишалися старшини – як кадрові так і молоді, що чесно і професійно виконували свої обов’язки. Їм в складних умовах доводилося і воювати, і підтримувати дисципліну і правопорядок у війську» [263, с. 95].

Вихідцями з міщан були генерали–гармаші О. Алмазов, К. Смовський, О. Натієв, П. Єрошевич, О. Годи́ло–Годлевський та ін. До військових родин належали генерали В. Сінклер, В. Зелінський, М. Удовиченко, М. Медзвецький та М. Годлевський, а селянське походження мали Р. Дашкевич, Б. Федорів, С. Гаврилов, І. Гамченко та М. Данилович [див. додаток Е].

Територіально генеральна старшина артилерії армій УНР/УД походила із Полтавської губернії – 11 осіб, Чернігівської – 8, Московської – 4, Могилівської – 3, Катеринославської – 3, Санкт–Петербурзької – 3, Херсонської – 2, Харківської – 2, Псковської – 2, Київської – 1, Житомирської – 1, Гродненської – 1 та Ярославської – 1 особа. Незначна кількість старшин була вихідцями із малих повітових містечок Російської імперії [див. додаток Е]. Серед генеральної старшини артилерії армій УНР/УД православ’я сповідували – 47 осіб, греко–католицизм – 2, римо–католицизм – 1 особа [див. додаток Е].

Одночасно було проведено становий зріз полкової старшини артилерії армій УНР/УД. Подібно до генералітету тут також відчувався брак особистих даних,

особливо на офіцерів молодшого складу. Попри це, дотримуючися принципу повноти біографічних даних, із вибірки на 243 особи було окремо відібрано полкову старшину артилерії УНР/УД у кількості 100 осіб. Просопографічний аналіз показав, що найбільший показник мали старшини–артилеристи: вихідці з міст – 44%, дворяни – 25%, селянські сім'ї – 19%, а до військових родин належало – 12% [387, с. 83–85].

Представниками міщанства були відомі в українському військовому середовищі старшини–артилеристи О. Пилькевич, П. Міхельсон, В. Богомольний, С. Мальченко, С. Якерсон та ін. Дворянське походження мали Г. Афанасьєв, Г. Годи́ло–Годлевський, В. Навроцький, М. Палієнко, Р. Супруненко та ін. Народилися в селянських сім'ях В. Шевченко, М. Чижевський, І. Данилевський, С. Білодуб, С. Лощенко та ін. До сімей військових належали В. Абаза, Л. Сінклер, П. Шипиця, В. Колосовський, В. Война та ін. [див. додаток Є].

Територіально полкова старшина артилерії армій УНР/УД походила з Київської губернії – 15 осіб, Полтавської – 13, Чернігівської – 11, Житомирської – 8, Харківської – 5, Херсонської – 4, Катеринославської – 4, Подільської – 4, Таврійської – 2, Бессарабської – 2 та Санкт–Петербурзької – 2 особи. Незначна кількість старшин–артилеристів походили з окремих повітових містечок Російської імперії [див. додаток Є]. За релігійними переконаннями найбільше офіцерів сповідувало: православ'я – 56 осіб, іудаїзм – 2 та лютеранство – 1 особа [див. додаток Є].

Подібною до Російської імперії була ситуація і в Австро–Угорській монархії, де із другої половини XIX ст. відбувся процес демократизації офіцерського корпусу. Поступова втрата аристократією власних керівних позицій в армії створила кар'єрні можливості для осіб не шляхетного походження. Так, протягом 1880–1910 рр. частка полковників – вихідців зі шляхти знизилась від 46,7 до 27% , підполковників – від 38,7% до 26,8% , майорів від 37,7% до 18,2% [379, с. 40]. Ці статистичні дані демонструють значно глибші демократичні процеси, які проходили в офіцерському корпусі австро–угорського війська напередодні Першої світової війни. Схожі тенденції спостерігалися й серед австрійського генералітету. Ще в 1859 р. 90%

генералів австро–угорської армії були шляхетного походження, а вже наприкінці Першої світової війни – тільки кожен четвертий. Значні втрати серед кадрових офіцерів на фронтах Світової війни призвели до мобілізації в австрійське військо представників різних цивільних верст: юристів, студентів, учителів [333, с. 368]. За даними Р. Тютенка, серед офіцерського корпусу ГА переважали старшини–вихідці з цивільних станів (учителі, священники, міщани) – 24,9%, до селянських сімей належало – 6,4%, шляхетне походження мали – 4,1%, а 2,8% офіцерів народилися у військових родин [379, с. 40].

Окремо було проаналізовано походження старшин–артилеристів ГА. Дотримуючися принципу повноти біографічних даних, із загальної вибірки на 122 особи було виділено генеральну і полкову старшину артилерії ГА в кількості 100 осіб. Однак порівняно із старшинами–артилеристами Наддніпрянських військових формацій результати галицьких офіцерів–гармашів були інші. Серед генеральної та полкової старшини артилерії ГА найбільше було вихідців із селянських сімей – 63%, з міщанських родин (учителі, священники, міська інтелігенція) – 30%, військових сімей – 5%, а дворянське (зі шляхти) походження мали всього 2% офіцерів [387, с. 85]. Це представники тодішніх дворянських родів Наддніпрянщини, а також офіцери дрібної «ходачкової» шляхти Галичини.

До селянських сімей належали такі старшини–гармаші: О. Баб'юк, Т. Гоца, М. Волониш, С. Лещій, С. Мацькевич та ін. Вихідцями з міст були В. Галан, М. Кнайфель, М. Курах, Р. Навроцький, Р. Якверт та ін. Народились у військових сім'ях І. Омелянович–Павленко, М. Какурін, Р. Колодницький, а дворянське походження мали К. Карась, Б. Палій–Неїло, І. Сорохан, Є. Мішковський [див. додаток Ж].

Територіально генеральна та полкова старшина артилерії ГА походила з Львівщини – 24 особи, Івано–Франківщини – 17, Буковини – 15, Тернопільщини – 11, Наддніпрянської України – 7. Незначна кількість старшин народилися в невеликих містечках Австро–Угорської монархії [див. додаток Ж]. За релігійними переконаннями (при 85% відсутніх відомостей) старшини–артилеристи ГА

сповідували православ'я – 9 осіб, греко–католицизм – 4, католицизм – 1, лютеранство – 1 [див. додаток Ж].

Отже, просопографічний аналіз походження старшин–артилеристів українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр. показав такий результат: в арміях УНР/УД та ГА офіцери–гармаші були вихідцями з дворян (шляхти) (53% генеральної, 25% полкової з армій УНР/УД; 2% генеральної та полкової з ГА), військових (8% генеральної, 12% полкової з армій УНР/УД; 5% генеральної та полкової з ГА), міщан (29% генеральної, 44% полкової з армій УНР/УД; 30% генеральної та полкової з ГА) та селянських сімей (10% генеральної, 19% полкової з армій УНР/УД; 63% генеральної та полкової з ГА). У той час, як серед старшин–артилеристів армій УНР/УД домінували представники дворянського (шляхетського) походження та існував досить високий ступінь спадковості офіцерської справи, поміж галицьких офіцерів–гармашів переважали вихідці з цивільних станів (селянства, міщанства).

Також було проаналізовано дані щодо місця народження старшин–артилеристів. В арміях УНР/УД офіцери–гармаші переважно походили з Наддніпрянської України (найбільше з Київської – 15, Полтавської – 13, Чернігівської – 11; найменше з Харківської – 2, Бессарабської – 2, Житомирської – 1). В ГА старшини були вихідцями з Наддністрянської України (найбільше з Львівщини – 24, Івано–Франківщини – 17, Буковини – 15, а також інших земель Австро–Угорщини»).

За релігійними переконаннями старшини–артилеристи в арміях УНР/УД сповідували православ'я (103 офіцери), греко–католицизм (2), іудаїзм (2), римо–католицизм (1), лютеранство (1); в ГА (при 85% відсутніх відомостей): православ'я (9 офіцерів), греко–католицизм (4), католицизм (1), лютеранство (1).

4.2. Рівень освіти

Старшини–артилеристи армій УНР/УД майже всі розпочинали службу в лавах російської армії, тож переважно здобували військову освіту в навчальних закладах

Російської імперії. Зазвичай старшини–артилеристи отримували нормальну освіту, пройшовши повний курс підготовки у військовому навчальному закладі. Однак під час Першої світової війни старшини здобували прискорену освіту і так ставали офіцерами достроково. У період Української революції 1917–1921 рр. певний відсоток старшин отримали освіту в українських військових навчальних закладах. Також старшини армій УНР/УД здобували цивільну освіту [387, с. 86].

За підрахунками історика Р. Тютенка, із вибірки на 4130 старшин Наддніпрянських армій військову освіту здобули орієнтовно 44,4% офіцерів, із яких 32,7% отримали повну довоєнну освіту, 10,8% – військову (прискорену) освіту в роки Першої світової війни та 0,9% завершили навчання під час Української революції 1917–1921 рр. На думку автора, тільки незначна кількість офіцерів здобула цивільну освіту – 1,7% [379, с. 41].

Під час просопографічного аналізу рівня освіти старшин–артилеристів армій УНР/УД було встановлено, що із вибірки на 243 особи військову (довоєнну) освіту отримало орієнтовно 95% офіцерів. Окремо виділивши із загальної вибірки генеральну старшину Наддніпрянської артилерії в кількості 60 осіб, отримуємо такі результати: 94% офіцерів здобули військову (довоєнну) освіту, а 5% – цивільну. Із них 77% старшин здобули вищу освіту, а 23% – базову військову. Також незначний відсоток (1%) генералів–артилеристів здобули військову (прискорену) освіту під час Першої світової війни [387, с. 86].

Виділивши полкову старшину артилерії армій УНР/УД в кількості 100 осіб, дізнаємось, що приблизно 96% офіцерів здобули військову (довоєнну) освіту, а 4% – цивільну. Серед них 71% старшин здобули базову військову освіту, а 29% – вищу [387, с. 86–87].

Переважає більшість Наддніпрянських старшин–артилеристів здобули початкову військову освіту в кадетських корпусах. Усі кадетські корпус Російської імперії умовно поділялися на дві групи. До першої групи (базова підготовка терміном 1 р.) належали: Фінляндський кадетський корпус, Павловський, Олександрівський, Новгородський, Орловський Бахтіна, Михайлівський Воронежський, Полоцький, Петровський Полтавський, Олександрівський

Брестський, Оренбурзький Неплюєвський, Сибірський, а також 1-й і 2-й Московські кадетські корпуси. До другої групи (загальна підготовка терміном 5 р.) входили: Олександрівський юнацький кадетський корпус, Тульський Олександрівський, Тамбовський, Володимирівський Київський та Окреме юнацьке відділення при 1-му Московському кадетському корпусі. На навчання в кадетські корпуси, окрім Оренбурзького і Сибірського, приймали тільки вихідців із дворян та дітей офіцерів (спадкових дворян) [166, с. 23].

Найбільш популярними серед генеральної старшини артилерії армій УНР/УД були Петровський Полтавський кадетський корпус – 13 осіб (Е. Башинський, С. Дядюша, П. Єрошевич, В. Зелінський, Б. Палій–Неїлов та ін.), 2-й Московський – 7 (С. Дельвіг, О. Астаф'єв, О. Дорошкевич, С. Гаврилов, М. Данилович та ін.), Володимирівський Київський – 6 (І. Копестинський, Г. Мандрика, М. Остряньський, І. Свірчевський та ін.), Оренбурзький Неплюєвський – 2 (В. Кирей, В. Сінклер), 4-й Московський – 2 (Ф. Колодій, О. Жнов), Псковський – 2 (Б. Федорів, Є. Гамченко), Орловський Бахтіна – 2 (В. Сварика, П. Стефанович) [див. додаток Е].

Полкова старшина артилерії армій УНР/УД переважно закінчувала Петровський Полтавський кадетський корпус – 8 осіб (В. Абаза, В. Богомольний, Ю. Скорняків, О. Ващенко–Захарченко, І. Данилевський та ін.), Володимирівський Київський – 5 (О. Годило–Годлевський, В. Заїковський, В. Рудницький, О. Сахно–Устимович, П. Клименко), Оренбурзький Неплюєвський – 3 (М. Данилевич, В. Радулович–Топазунович, П. Динников), Полоцький – 3 (В. Олександрович, І. Сухоцький, А. Чайковський), 1-й Санкт–Петербурзький – 3 (Є. Кельчевський, В. Олексіїв, О. Пилипів), Орловський – 3 (В. Акінтієвський, Г. Афанасьєв, А. Силін), 2-й Московський – 2 (М. Петровський, Л. Плюцинський) та 2-й Санкт–Петербурзький – 2 (В. Война, В. Вальман) [див. додаток Є].

Навчальні плани в кадетських корпусах зазнавали змін декілька разів. Однак у 1836 р. було прийнято єдиний план підготовки кадетів і визначено загальний порядок організації та діяльності кадетських корпусів. Предмети навчання поділялися на три курси: підготовчий (1 р.), загальний (5 р.) і спеціальний (3 р.). У кадетських корпусах, крім військових предметів, викладали Закон Божий, російську

мову та літературу, німецьку і французьку мови, математику, природничі науки, географію, історію (світову – до періоду правління Людовіка XIV та російську – до Петра I), а також статистику, правознавство, правопис, малювання і креслення. Навчання відбувалося виключно російською мовою, а за спілкування рідною мовою, навіть у побуті, кадетів суворо карали [379, с. 42].

Для старших класів програмою також було передбачено спеціальні однорічні артилерійські та інженерні курси, де викладалися відповідні дисципліни. Такі курси спочатку діяли лише при Московському кадетському корпусі, а вже з 1854 р. вони були запроваджені в Павловському, Петербурзькому, Олександрівському кадетських корпусах, насамперед для тих, хто хотів навчатися в артилерійському чи інженерному училищах [166, с. 23].

У 1873 р. було прийнято новий навчальний план, яким передбачалося збільшити кількість годин на вивчення деяких предметів: російську історію кадети тепер вивчали до періоду поділів Польщі, а всесвітню – до проголошення незалежності США. З'явилися нові предмети: фізична географія та космографія. Типовий навчальний день кадетів включав: 8.30 – початок навчальних занять, а 15.00 – завершення занять (із годинною перервою на гімнастику та співи) [270, с. 142–143].

Відповідно до правил за результатами екзамену виховательський комітет направляв випускників у певний рід військ: найкращих скеровували на службу у гвардію, кращих – підпоручниками в армію або направляли прапорщиками в артилерію та інженерні війська (з прикомандируванням до відповідного училища), а менш успішних кадетів після першого спеціального класу скеровували прапорщиками в лінійні батальйони. Випускників, непридатних до військової служби за станом здоров'я, приділяли до цивільної служби. Кадетські корпуси були основним джерелом поповнення російської армії офіцерськими чинами [162, с. 74].

Окрім кадетських корпусів, старшини–артилеристи армій УНР/УД отримували початкову освіту в реальних школах та училищах (О. Алмазов, М. Удовиченко, М. Медзвецький, Б. Барковський, О. Голубаїв, В. Білахів, С. Білодуб, В. Горохолінський, В. Руданівський, М. Сіпко та ін.), військових і

цивільних гімназіях (П. Баранов, Й. Богданович, С. Мальченко, Є. Гамченко, М. Омелюсик, Р. Дашкевич, С. Кірпотенко, К. Смовський, В. Колосовський, В. Шевченко, Я. Бутрим, К. Вітко, О. Ковальський та ін.), а також духовних семінаріях (С. Іванченко, М. Базилевський) [див. додаток Е, Є].

Базову військову освіту Наддніпрянські офіцери–гармаші могли отримати в артилерійських училищах Російської імперії. До них переважно приймали дітей спадкових дворян віком 14–18 р. (у залежності від обраного абітурієнтом класу) за результатами екзамену [387, с. 87]. Термін навчання тривав три роки. На навчання в молодші класи набирали осіб, які закінчили військові гімназії та кадетські корпуси, а також за іспитом – шістнадцятирічних випускників цивільних закладів освіти. Для старшого класу (третього року навчання) було утворено два відділення: муштрове, що здійснювало підготовку переведених курсантів із загальновійськових училищ, та математичне, де готували вступників в артилерійську академію. Майбутні офіцери–артилеристи вивчали Закон Божий, військове законодавство, чужі мови, алгебру, механіку, хімію, геометрію, фізику, загальну тактику, артилерійське креслення, тактику артилерії, топографію і фортифікацію. За результатами успішності курсантів проводився випуск по чотирьох розрядах. По 1–му розряду випускали прапорщиків і переводили в офіцерські класи артилерійського училища, по 2–му – прапорщиків направляли служити у війська, по 3–му залишали на навчання в училищі ще на один рік, а випускників 4–го розряду скеровували юнкерами у війська, де після 2–х річної служби вони ставали офіцерами [166, с. 28].

За підрахунками із біограм генеральна старшина артилерії армій УНР/УД переважно закінчувала Михайлівське артилерійське училище (26 осіб), серед яких були відомі генерали О. Алмазов, Е. Башинський, М. Годлевський, С. Дельвіг, В. Сінклер, О. Рогоза, П. Єрошевич та ін.; 1–ше Павлівське училище (10 осіб), у стінах якого навчалися С. Дядюша, М. Крат, І. Свірчевський, В. Слюсаренко, П. Баранов, М. Глінський, М. Демидов та ін.; 3–тє Олександрівське училище (9 осіб), серед випускників якого були О. Дорошкевич, Б. Палій–Неїло, П. Стефанович–Стасенко, О. Михайлів, О. Жнов, О. Веврн та ін.; 2–ге

Костянтинівське училище (8 осіб), де здобули освіту В. Зелінський, Г. Мандрика, І. Новицький, В. Сварика, І. Гамченко, П. Деревиський, Й. Богданович та ін. Також Костянтинівське артилерійське училище (5 осіб) закінчували В. Кирей, О. Максимів, О. Натієв, Б. Федорів [387, с. 87; див. додаток Е].

Серед полкової старшини артилерії УНР/УД переважали випускники Михайлівського артилерійського училища (20 осіб), де навчалися О. Бутаков, В. Вальман, О. Годило–Годлевський, С. Мальченко, П. Міхельсон, В. Олексій, В. Колосовський та ін.; Костянтинівського артилерійського училища (16 осіб), яке закінчили В. Абаза, В. Акінтієвський, Г. Афанасьєв, Б. Барковський, І. Данилевський, О. Сахно–Устимович, Ю. Скорняків та ін.; Сергіївського артилерійського училища (5 осіб), із якого вийшли В. Білахів, Я. Бутрим, О. Нізієнко, В. Шевченко, С. Якерсон; 2-го Костянтинівського училища (5 осіб), де навчалися В. Богомольний, В. Война, В. Заіковський, М. Русіян та М. Торський, а також Миколаївського Київського артилерійського училища, де здобув освіту М. Палієнко [387, с. 87; див. додаток Є].

Старшини–артилеристи українських армій здобували вищу військову освіту в трьох академіях Російської імперії: Миколаївській академії Генерального штабу, Офіцерській артилерійській школі та Михайлівській артилерійській академії [387, с. 88]. Найбільш відомим та авторитетним навчальним закладом вважалася Миколаївська академія Генерального штабу в Санкт–Петербурзі, яка була основним центром підготовки командирів і спеціалістів штабної служби російської імперської армії. За підрахунками (із вибірки на 60 осіб) серед генеральної старшини артилерії армій УНР/УД випускниками Миколаївської академії були 27 генералів: С. Дядюша, В. Кирей, Г. Мандрика, П. Єрошевич, О. Рогоза, В. Сінклер та ін., а полкової (із вибірки на 100 осіб) – 9 офіцерів: Г. Афанасьєв, М. Данилевич, Є. Кельчевський, М. Петровський, А. Силін та ін. [387, с. 88; див. додаток Е, Є].

На навчання в Миколаївську академію приймали офіцерів із 18 років та не вище штабскапітана артилерії. Щоб потрапити в теоретичний клас академії, потрібно було скласти вступний екзамен, а ті, хто бажав вступити в практичний клас, додатково здавали вступний і перехідний екзамени. Кандидати на навчання,

які проходили службу поза Санкт–Петербургом, попередньо складали екзамени при корпусних штабах свого гарнізону [166, с. 29]. Окрім того, в академіях діяли посилені вимоги до успішності кандидатів: середній бал мав бути 8, при цьому з кожного предмета не менше 6 балів. Попри формальні вимоги екзаменаційні комісії часто не наважувалися ставити офіцерам нижче 6 балів, щоб не перешкоджати вступу в академію. При переводі з молодшого класу в старший офіцери повинні були мати середній бал – 9. Посилені вимоги були до успішності з російської мови [179, с. 299].

Програмою підготовки офіцерів передбачалося вивчення різних предметів, які поділялися на дві групи. До предметів першої групи (так звані «головні предмети») належали: тактика і стратегія, воєнна історія, військова адміністрація та військова статистика, геодезія, топографія і картографія; предмети другої групи («допоміжні предмети») включали артилерійську та інженерну підготовку, політичну історію, російську та іноземні мови [179, с. 248]. Випуск з академії проводився по 3–х розрядах. Офіцери, які завершували навчання по 1–му розряду, отримували наступний чин та розподілялися на штабні посади, випускників 2–го розряду залишали в тому ж чині і скеровували на службу в Генеральний штаб, а по 3–му – повертали на посади попереднього місця служби. Варто зазначити, що офіцерам–артилеристам відразу після випуску автоматично присвоювали чин на один ступінь вище [166, с. 29].

Престижним вищим військовим навчальним закладом Російської імперії, який закінчували Наддніпрянські старшини–артилеристи, була Михайлівська артилерійська академія [387, с. 88]. Першочергово на навчання в академію приймали випускників артилерійських училищ, а для вступників з інших військових закладів було встановлено додатковий екзамени. За даними з біограф бачимо, що випускниками академії було близько 10 генералів–гармашів армій УНР/УД [387, с. 88]. Серед них відомі в українському військовому середовищі офіцери–артилеристи: Д. Альтфатер, М. Годлевський, С. Дельвіг, В. Кирей, І. Копестинський та ін. [387, с. 88; див. додаток Е]. Із полкової старшини

Наддніпрянської артилерії навчання в Михайлівській академії завершили В. Олександрович, О. Стасевич та В. Олексійв [387, с. 88; див. додаток Є].

Також старшини–артилеристи армій УНР/УД закінчували Офіцерську артилерійську школу в Санкт–Петербурзі, де проходили курси підвищення кваліфікації офіцерів артилерійської справи. Для навчання в школу приймали командирів гарматних дивізіонів, полків та бригад. Підготовка тривала 7 місяців і 9 днів [166, с. 30]. За результатами аналізу встановлено, що серед генеральної старшини артилерії армій УНР/УД школу закінчило 7 осіб (В. Зелінський, В. Банківський, І. Копестинський, Ф. Колодій, М. Яновський та ін.), а поміж полкової старшини – 9 осіб (В. Богомольний, В. Заіковський, В. Навроцький, М. Русіян, П. Клименко та ін.) [387, с. 88; див. додаток Е, Є].

Незначна кількість українських старшин отримала освіту в цивільних навчальних закладах. Так, вищу цивільну освіту здобули у Львівському університеті – Р. Дашкевич, Київському політехнічному інституті – Г. Чижевський, Олександрівському сільськогосподарському інституті – В. Шевченко, Київському комерційному інституті – М. Базилевський, Катеринославському гірничому інституті – В. Білахів, Київському університеті – М. Палієнко. Також українські старшини–артилеристи здобували цивільний фах під час еміграції на чужині. Зокрема, Українську господарську академію у Подєбрадах закінчили О. Алмазов, М. Палієнко, С. Якерсон, а Варшавський університет – В. Білахів [387, с. 88; див. додаток Е, Є].

Із перших днів урядування військове керівництво ЦР намагалося розпочати підготовку власних старшинських кадрів. Тому в грудні 1917 р. було створено Інструкторський відділ під керівництвом генерала Л. Кондратовського та ГШУ генерала О. Астафієва. Новоутворені інституції відразу розпочали активну роботу щодо налагодження діяльності військових навчальних закладів, розташованих на українських землях. Так, на базі колишніх військових училищ Російської імперії було відновлено роботу шести українських Юнацьких шкіл, серед яких Одеська артилерійська школа (300 курсантів) під командуванням генерала А. Нілуса. За непростих обставин керівництву школи вдалося на деякий час зберегти

досвідчений викладацький склад та матеріально–технічну базу школи. Втім, Перша більшовицько–українська війна (грудень 1917 – березень 1918 рр.) призупинила діяльність цих військових навчальних закладів [378, с. 72–73].

Наступні спроби налагодити систему підготовки старшин для українського війська розпочалися в період активної українізації російської армії. Наприкінці квітня 1917 р. було утворено Всеукраїнську юнкерську спілку, яка об'єднала близько 32 військові навчальні заклади. 18 червня 1917 р. під час Другого Всеукраїнського військового з'їзду було ухвалено рішення про українізацію навчальних закладів підготовки старшин–гармашів: Одеського Сергіївського та Київського Миколаївського артилерійського училища. Окрім того, 16 липня 1917 р. Рада новоутвореної юнкерської спілки виступила з вимогою до Українського військового генерального комітету «направляти українців тільки у військові заклади України, а також скеровувати їх після випуску лише в українську армію» [378, с. 133–134].

Восени 1917 р. запрацювала на повну потужність Одеська Сергіївська артилерійська школа, яку очолив досвідчений генерал–гармаш А. Нілус. Відомий український полководець М. Омелянович–Павленко, який тоді керував піхотною школою, з повагою до генерала Нілуса згадував: «Був освіченою і високоавторитетною, поміж персоналом школи, людиною». Він зумів і в ці жахливі часи оборонити ту позицію для школи, яка дозволила б нормально продовжувати вишкіл майбутніх старшин–артилеристів [96, с. 52].

Та в результаті поразки української армії під час зимових бойових дій (насамперед відступу з Києва) діяльність військових навчальних закладів було тимчасово призупинено. Лише після повернення до столиці в березні 1918 р. відновили навчання Київська та Одеська артилерійські школи [300, с. 41]. Із поверненням до Києва продовжила працювати комісія Шкільної управи щодо вирішення проблеми браку офіцерських кадрів. До її складу увійшли колишні начальники військових училищ та кадетських корпусів, досвідчені генерали–фахівці: Б. Гернгрос, Т. Протозанов, Є. Сіmeshкевич та ін. Протягом березня–квітня 1918 р. комісія опрацювала та подала на затвердження штати чотирьох Юнацьких

шкіл, серед яких артилерійська старшинська школа загальною кількістю 420 курсантів. Утім, нові воєнно–політичні обставини, які виникли восени–взимку 1918 р., не дозволили втілити ці плани в життя [378, с. 76].

Із приходом до влади П. Скоропадського система військової освіти зазнала кардинальних змін. Одним із перших рішень гетьмана був декрет від 17 червня 1918 р. про формування при Військовому міністерстві спеціальної «Комісії по утворенню постійних військових шкіл та Академій України», яку очолив генеральний значковий М. Юнаків. «Для майбутньої армії слід було утворити відповідні школи», – наголошував П. Скоропадський [290, с. 179–180]. Зусиллями ГШУ та Комісії було створено десять Юнацьких шкіл. Підготовку старшин–артилеристів для армії УД здійснювали дві Юнацькі школи: Київська (керівник генерал Д. Промтов) та Одеська (начальник генерал А. Нілус). Їхньою діяльністю опікувався гарматний відділ ГШУ, який очолював полковник Значко–Яворський. При Юнацьких школах було утворено особливі курси підготовки старшин, що під час Першої світової війни пройшли скорочену програму підготовки у військових училищах і виявили бажання отримати диплом повного навчання [378, с. 78–79].

Ще одним важливим рішенням П. Скоропадського було відновлення діяльності кадетських корпусів: «Одним з моїх перших наказів було відновлення кадетських корпусів... Кадетські корпуси я повернув у лоно Військового міністерства» [290, с. 179–180]. Улітку 1918 р. розпочалося навчання в п'яти кадетських корпусах: Полтавському (начальник – генерал М. Антонов), Київському (генерал Є. Сіماشкевич), Сумському (генерал А. Саранчов), Одеському (генерал М. Родцевич) та Миколаївському. Для підвищення кваліфікації офіцерського корпусу влітку 1918 р. в Києві створено Інструкторську школу старшин, яку очолив генерал О. Максимів [378, с. 79]. Усього Інструкторська школа (включно з артилеристами) прийняла на навчання 1300 старшин, а вже 6 серпня 1918 р. школа випустила 283 старшини, які були розподілені на посади в Херсонський армійський корпус – 55 осіб, Чернігівський – 58, Полтавський – 57, Катеринославський – 56,

Харківський – 56 офіцерів, а в гарматні частини скерували понад 52 особи [261, с. 78–79].

Військово–політичне керівництво УД приділяло велику увагу розвитку вищої військової освіти. Так, 29 жовтня 1918 р. за наказом П. Скоропадського в Києві було відкрито Військову академію з трирічною програмою навчання. Згідно з проектом першочергово в академію набирали офіцерів, які пройшли прискорений курс академії Генерального штабу в роки Першої світової війни, серед них полковники В. Чабанівський, О. Шайбле, В. Зеленецький, М. Добровольський, О. Кузьмінський та ін. Розпочату реформу системи військової освіти в період Гетьманату продовжив Головний Отаман Дієвої армії УНР – С. Петлюра. Порівняно з гетьманом П. Скоропадським, який здебільшого орієнтувався на російські військово–педагогічні кадри, Петлюра намагався впровадити вишкільно–виховну концепцію з національно–державницькою ідеєю [378, с. 80].

Навчання офіцерських кадрів Дієвої армії УНР проводилося в кадетських корпусах, Юнацьких та старшинських школах різних родів зброї. Обов'язковою умовою для вступників на навчання до військового навчального закладу були наявність громадянства УНР, придатність за станом здоров'я, закінчена початкова освіта і віковий ценз (від 20 до 30 р.). Фінансова безпека юнаків військових шкіл була на рівні з рядовиками армії УНР. Високі вимоги ставилися перед вишкільним складом. Із цією метою в грудні 1918 р. розпочали термінове шестимісячне навчання офіцерів–інструкторів [184, с. 17].

Підготовка старшин–артилеристів Дієвої армії спочатку відбувалася в гарматних полках у ході короткострокових курсів. Але згодом було засновано Спільну Юнацьку школу із артилерійським відділенням під головуванням генерала М. Шаповала. У період інтернування в таборі Каліш школу реорганізували в курси Генерального штабу. Окрім загальних предметів, у школі ґрунтовно викладався курс тактики артилерії, який очолив генерал С. Дядюша. Та через брак ресурсів вдалося випустити лише незначну кількість старшин, серед них Г. Рогозний, С. Білодуб, С. Мажуга, В. Ляшенко, В. Крищук та ін. [378, с. 176–177].

Старшини–артилеристи здебільшого потрапляли в ГА трьома способами: 1) як колишні кадрові офіцери Австро–Угорської армії (*Kaiserliche und königliche Armee*), їх приймали до лав галицького війська після розвалу монархії; 2) вони вступали на службу після випуску зі старшинських шкіл ЗУНР; 3) прибували з Наддніпрянщини на чолі гарматних підрозділів, які військово–політичне керівництво УНР відряджало для допомоги ГА [387, с. 88].

У ході будівництва Збройних Сил ЗУНР військове командування стикнулося з серйозною проблемою – браком фахових старшинських кадрів. За підрахунками відомого українського дослідника – Л. Шанковського, реальна потреба галицького війська в старшинах становила: 50 генералів, 125 офіцерів Генерального штабу та 4160 командирів бойових формацій. Фактично на службі в ГА перебувало 8 генералів, 18 офіцерів Генштабу та 1412 бойових старшин, що становило лише 2,4% від загальноприйнятих армійських норм [331, с. 73]. Насамперед це було пов'язано з непопулярністю військової служби серед українців Галичини. Для молодого юнака–галичанина вибрати офіцерський шлях під час Першої світової війни – означало відірвати його від домівки, родини, села та неминуче отримати скерування на фронт [379, с. 49].

Небажання українського галицького люду вступати на військову службу генерал–четар М. Тарнавський вбачав у приватних сімейних причинах: «... він не зможе вжитися з українкою тому, що військова влада, як вимогу до женячки, ставляла подружню кавцію, що її мусіла суджена внести у подружжя». А можливість заплатити за квоту в 600 корон мали одиниці, враховуючи «вбогость нашого загалу» [106, с. 8].

Вагомий вплив на свідомість молоді мала українська галицька інтелігенція, яка приховано культивувала презирством до осіб, що вступали до лав австрійської армії [86, с. 5]. Поширеною також була думка, що офіцери ведуть розгульний спосіб життя і не притримуються подружньої вірності: «... кружляли страшні поголоски, що вони запиваються, грають у карти, живуть на віру з різними невістами підозрілої кондуїти...» [112, с. 179–180].

Нечисельну репрезентативність українців і поляків на службі в австрійській армії польський історик Ян Ридель пояснював їхнім гіршим станом здоров'я серед призовників усіх народів Австро–Угорської монархії [368, s. 221]. Не існувало також планомірної агітації щодо здобуття юнацтвом військової освіти та офіцерського чину [219, с. 5].

Тому старшинський корпус артилерії ГА мав переважно цивільну освіту: вояки здобували фах у семінаріях, гімназіях, академіях та університетах. Частково прогалину військової фаховості старшин–гармашів удавалося заповнити шляхом залучення на службу в ГА офіцерів–іноземців: австрійців, угорців, німців, чехів, хорватів та ін. [381, с. 123–124].

У результаті просопографічного аналізу (при 26,8% відсутніх даних) встановлено, що із вибірки на 122 особи генеральної та полкової старшини артилерії ГА 42% здобули військову освіту в революційний період 1917–1921 рр., 39% отримали цивільний фах, 13% мали військову (довоєнну), а 6% отримали військову (прискорену) освіту шляхом закінчення старшинських курсів [387, с. 89–90; див. додаток Д]. Серед них – 80% старшин–артилеристів отримали вищу освіту, а 20% базову [387, с. 89–90; див. додаток Д]. Проаналізована вибірка (100 осіб) генеральної та полкової старшини артилерії ГА продемонструвала, що 61% здобули військову освіту, а 39% – цивільну [387, с. 89–90; див. додаток Д].

У 1874 р. в Австро–Угорській монархії було проведено реформу військової освіти, яка передбачала поділ усіх навчальних закладів для підготовки офіцерів на три типи: кадетські школи, офіцерські військові школи та військові академії. Оскільки навчання станом на 1914 р. в середньому коштувало 1600 корон, то і вибір військової академії залежав від матеріальної безпеки батьків вступників. Вартість річного навчання в кадетських школах становила 300 корон. Існували також пільги для окремих категорій кадетів: навчання дітей офіцерів австро–угорської армії коштувало – 24 корони на рік, а синів військових чиновників – 160 [349, с. 75; 365, с. 10].

Артилерія австро–угорського війська поповнювалась офіцерами насамперед за рахунок випускників артилерійських шкіл [365, с. 11]. Серед старшин–гармашів

ГА, випускниками артилерійських шкіл були Я. Гошуватюк, В. Петрачик, Я. Гузар, Ф. Лянґ, Т. Поліха, А. Проців, Р. Якверт, Р. Олексій та ін. [див. додаток Ж]. Базовою військовою освітою також вважалися вищі артилерійські курси для охочих служити в штабах австро–угорської армії [366, s. 558]. Такі курси закінчив і старшина ГА С. Паньківський [див. додаток Ж].

Офіцерський корпус Австро–Угорської монархії здобував вищу військову освіту в чотирьох академіях: у Вінер–Нойштадтській академії (Militär–Akademie im Wiener Neustadt), Військовій академії Франца Йосифа (Franz–Joseph–Militärakademie), Академії Людовики (Ludovica–Akademie) у Будапешті, а також в Технічній військовій академії (Technische Militär–Akademie) у Відні [142].

У військових академіях навчалися представники різних частин Австро–Угорщини. Станом на 1912–1913 рр. релігійний склад кадетів був доволі різноманітним: 87% належали до римо–католиків, 5,3% були євангелісти–лютерани авгсбурзької конфесії, 4,6% – православні, 1,1 – євангелісти гельветської конфесії, 0,9% були греко–католиками, 0,7% належали до юдеїв, а 0,5% кадетів були конфуціянської віри. Кадети військових академій вирізнялися між собою національним та родинним походженням, а також мовою спілкування, тому знаходилися під впливом власних етнічних стереотипів. Офіційною мовою навчання була німецька. Існувала заборона на спілкування кадетів рідною мовою. Згодом, щоб вдосконалити свою мову, вони були змушені відвідувати мовні курси. Тому з австрійського війська приходив: «... дозрілий мужчина, так званий знімчений Юрко», – згадував отаман ГА С. Шухевич [379, с. 52–53].

Офіцерів для австрійської артилерії готувала Віденська Технічна академія, яка була найстарішим військово–навчальним закладом монархії Габсбургів. На навчання в академію приймали випускників вищих військових реальних шкіл, цивільних гімназій та реальних шкіл. Серед кадетів були представники як дворянських сімей, так і особи простого походження. Курс навчання тривав вісім років [142].

Кадети мали досить «спартанську» програму підготовки, «оскільки її було визнано доцільною для вишколу офіцерів» [347, с. 101]. Навчальний день

розпочинався з підйому о 5 годині і супроводжувався постійним контролем «класу сержантів» до вечора. Далі за розпорядком був сніданок та заняття в аудиторіях. Потім кадети мали обід, відпочинок на свіжому повітрі, заняття спортом та вечерю [349, с. 75].

Щорічно академія випускала до 30 лейтенантів–гармашів. Окрім артилеристів, академія здійснювала підготовку офіцерів інженерних військ. Після закінчення навчання, випускників скеровували на службу в артилерійські та піхотні частини, а також призначали на штабні посади австро–угорської армії [142]. Випускниками Віденської Технічної академії були старшини–артилеристи ГА – Р. Фріш та Й. Роттнігт [див. додаток Ж].

У період ЗУНР вишкіл командного складу для ГА проводився в старшинських школах, які були організовані ОВК у січні 1919 р. згідно розпорядження ДСВС. Моделлю служили колишні старшинські школи австро–угорського війська із загальним терміном навчання три місяці. Програмою курсу було передбачено теоретичну і практичну підготовки старшин [312, с. 252]. Загалом в ГА було створено сім старшинських шкіл. Перші три піхотні школи діяли в Золочеві, Самборі та Коломиї, одна гарматна в Станиславові, а згодом було відкрито одну старшинську школу зв'язку [379, с. 53].

Військове командування ГА приділяло значну увагу розвитку артилерії, тому постійно прагнуло налагодити якісну підготовку старшинських кадрів для гарматних частин і підрозділів. За наказом полковника Д. Вітовського було утворено старшинську гарматну школу в Станиславові на базі колишнього 33–го полку австрійської артилерії [387, с. 90]. Від австро–угорської армії школа успадкувала значну навчально–матеріальну базу: казарми для курсантів, навчальні корпуси, артилерійський парк, стайні для коней та ін. Очолив школу досвідчений старшина–артилерист – С. Лещій. Начальником штабу було призначено сотника І. Сітницького, який після перевodu С. Лещія в референтуру ДСВС змінив його на посаді. До навчального процесу командування залучило фахових старшин–гармашів О. Белея, Т. Мацьківа, І. Столярчука, В. Вагеля та ін. На навчання в школу приймали юнаків віком 18–24 р., які мали освіту не менше 6 класів гімназії,

переважно з числа підстаршин Легіону УСС. Загалом у школу набрали 44 курсантів, яких розподілили на дві чоти по 22 особи. Кожна чота мала призначеного старшину–вишкільника [378, с. 186].

10 січня 1919 р. в школі розпочалися регулярні заняття. Згідно з програмою підготовки курсанти вивчали тактику, військову топографію, санітарну справу, статuti, підготовку гармат, теорію артилерії, стрільбу, адміністрування, фортифікацію та військову стилістику. Також курсантів навчали верховій їзді на конях. Вишкільний і адміністративний склад школи прагнув за короткий період навчання (4 місяці) дати курсантам теорію і практику управління вогнем артилерійського підрозділу та навчити ефективно діяти на полі бою у взаємодії з піхотою. Щоденні заняття тривали вісім годин і включали до чотирьох годин муштри і польових занять (до обіду) та чотири години теоретичних лекцій (після обіду). Велика увага приділялося гуманітарному аспекту підготовки курсантів. Так, на належному рівні в школі викладали історію України та українського війська, а також організовували різноманітні культурно–освітні заходи [378, с. 186].

Зі спогадів випускника Станиславівської старшинської гарматної школи Т. Кульчицького стає відомо: «Школу очолював і вів командант школи, теоретичний і практичний вишкіл вели викладачі, практичний польовий вишкіл (муштра) був у руках досвідчених колишніх активних підстаршин австрійської армії, які своїм знанням та ідейністю в нашій старшинській школі записались золотими буквами як вимагаючі, суворі, але справедливі вишкільники. Всі учні школи цінили їх, поважали, слухали й любили» [233, с. 254].

Через наступ польських військ 15 травня 1919 р. Станиславівській старшинській гарматній школі не вдалося провести свій перший випуск. Усіх курсантів приєднали до 3–го гарматного полку сотника Ю. Шепаровича, де під час Чортківської операції ГА їм присвоїли підстаршинський чин, а окремим курсантам навіть звання хорунжого та скерували в галицьку артилерію [316, с. 289].

Після переходу ГА за Збруч було відновлено діяльність старшинської гарматної школи, де упродовж трьох місяців навчалося 25 старшин. Восени 1919 р. державна комісія під керівництвом С. Лещія провела перший випуск

старшин–артилеристів. Загалом гарматна школа підготувала 67 старшин для галицької артилерії [378, с. 187]. Випускниками Станиславівської старшинської гарматної школи були З. Онищук, Я. Курилюк, А. Макарушка, І. Новосельський, С. Йосеписин та ін. [див. додаток Ж].

Окрему категорію офіцерів галицького війська становили старшини–артилеристи з Наддніпрянщини, яких направило військово–політичне керівництво УНР для допомоги ГА. Серед них випускники артилерійських училищ та військових академій Російської імперії: І. Омелянович–Павленко (Костянтинівське артучилище), Б. Палій–Неїло (3–тє Олександрівське артучилище), Я. Зарицький, Я. Бутрим (Сергіївське артучилище), О. Катхе, В. Стойкін (Михайлівське артучилище), М. Какурін, В. Стойкін, Є. Мішковський (Миколаївська академія Генерального штабу) [387, с. 90–91; див. додаток Ж].

Значна кількість старшин–артилеристів ГА закінчували цивільні навчальні заклади. Випускниками Львівської гімназії були (11 осіб): Я. Воєвідка, І. Гуляй, Г. Давид та ін.; Коломийської гімназії (7 осіб): В. Бабій, К. Годованець, В. Клодницький, А. Козак, Я. Курилюк та ін.; Чернівецької гімназії (6 осіб): О. Вельничук, Т. Кийовський, І. Костинчук та ін.; Станиславівської гімназії (6 осіб): Т. Мацьків, Я. Гузар, С. Мацькевич; Перемишльської гімназії (6 осіб): Т. Гоза, М. Колтунюк, І. Лазор та ін.; Тернопільської гімназії (5 осіб): А. Бучак, В. Бабій, І. Балешта, Т. Волошин, С. Йосеписин; Золочівської гімназії (2 особи): Р. Віханський, В. Галан [див. додаток Ж].

Вищу цивільну освіту старшини–гармаші здобували у Львівському університеті (19 осіб): А. Бучак, В. Бабій, Ю. Шепарович, І. Балешта, Є. Віханський та ін.; Віденському університет (15 осіб): О. Вельничук, Т. Волошин, Я. Гузар, Г. Заморока, І. Лазор та ін.; Чернівецькому університеті (13 осіб): О. Винничук, С. Галицький, Т. Кийовський, І. Костинчук, Р. Навроцький та ін. Галицькі старшини продовжували навчатися також і в період еміграції, Празький університет закінчили (7 осіб): Р. Віханський, І. Гуляй, М. Колтунюк, М. Курах, В. Одинський та ін.; а у Вищій економічній школі Праги здобули вищу освіту: Р. Віханський та О. Клодницький [387, с. 91; див. додаток Ж].

Отже, просопографічний аналіз рівня освіти старшин–артилеристів українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр. показав такий результат: в арміях УНР/УД офіцери–гармаші отримали військову довоєнну освіту серед генеральної старшини – 94% осіб (77% вищу, 23% базову); серед полкової – 96% осіб (71% базову, 29% вищу); у кадетських корпусах – 34 особи генеральної старшини, 27 полкової; артилерійських училищах – 58 осіб генеральної старшини, 47 полкової та військових академіях – 44 особи генеральної старшини, 21 полкової Російської імперії. У період Української революції вишкіл офіцерів–артилеристів відбувався в юнацьких та старшинських школах, але повноцінно налагодити системну підготовку командних кадрів не вдалося. Незначний відсоток старшин (5% генеральної; 4% полкової) здобував цивільну освіту в українських та іноземних навчальних закладах.

Порівняно з Наддніпрянськими офіцерами–гармашами генеральна та полкова старшина артилерії ГА переважно мала цивільний фах (39%), а лише незначний відсоток офіцерів отримали довоєнну (13%) та прискорену (6%) військову освіту в Австро–Угорській монархії. Насамперед це було пов'язано з непопулярністю військової професії серед української галицької молоді та наявністю значних формальних обмежень, які встановила австрійська влада для представників не німецьких народів монархії Габсбургів. Окрему категорію старшин ГА становили особи (42%), які на фронтах Першої світової війни воювали рядовиками австро–угорської армії, а в період Української революції пройшли прискорений старшинський вишкіл та були призначені на командні посади в галицьку артилерію. Просопографічний аналіз показав, що загалом серед генеральної та полкової старшини ГА вищу військову освіту здобули 80% старшин, а базову – 20%.

4.3. Подальший життєвий шлях

Після завершення Української революції 1917–1921 рр. подальші долі старшин–артилеристів українських армій були різними: офіцери–гармаші гинули та помирали від хвороб на фронтах визвольної боротьби, переходили служити у

ворожі армії, залишалися на українських землях та зазнавали переслідувань від радянської репресивної системи, були інтерновані в таборах, працювали, мігрували в інші країни, де здобували освіту, займалися військовою та громадсько-політичною діяльністю [387, с. 91].

Щоб прослідкувати подальший життєвий шлях старшин-артилеристів українських армій після Української революції 1917–1921 рр. було використано таку ж вибірку що й при визначенні їхнього соціального походження та рівня освіти.

У результаті просопографічного аналізу подальшої долі старшин-артилеристів встановлено, що серед генеральної старшини артилерії армій УНР/УД (вибірка на 60 осіб): 5% офіцерів-гармашів загинули (померли) в боях із більшовицькими та білогвардійськими військами, 44% перейшли на службу до ворога, 20% залишилися в Україні та переважно зазнавали переслідувань і репресій від радянської влади, а 31% старшин емігрував за кордон [387, с. 91–92; див. додаток Г].

Просопографічний аналіз полкової старшини артилерії армій УНР/УД (вибірка на 100 осіб) показав такі результати: 2% гармашів загинули в період Української революції 1917–1921 рр., 9% перейшли на службу до ворожих армій, 10% офіцерів були репресовані каральною системою УСРР, а 49% подалися в еміграцію. Ще про 30% старшин особисті дані відсутні [387, с. 91–92; див. додаток Г].

За результатами просопографічного аналізу генеральної та полкової старшини артилерії ГА (вибірка на 100 осіб) встановлено, що 9% офіцерів загинули в революційний період 1917–1921 рр., 2% – перейшли до ворога, 36% були репресовані радянською окупаційною владою, а 53% українських старшин емігрували в різні країни Європи, Північної та Південної Америки [387, с. 92–93; див. додаток Д].

Серед тих, хто загинув від рук ворогів української державності, були генерал-хорунжий армії УД О. Астаф'єв, генеральний хорунжий армії УД О. Дорошкевич, генерал-значковий армії УД Б. Бобровський, генерал-бунчужний армії УД

О. Рогоза, їх позбавили життя більшовики за відмову перейти на службу в ЧА. Загинув у бою з червоними командир полку Дієвої армії УНР П. Таранущенко, а підполковник І. Шура–Бура був розстріляний червоноармійцями поблизу м. Базар у ході Другого Зимового походу українських військ [387, с. 93; див. додаток А, Б].

За українську державність гинули також і галицькі старшини–гармаші. Наприклад, генерал–хорунжий Є. Мішковський у 1920 р. отримав важке смертельне поранення біля Чорторії, отаман Я. Воєвідка був розстріляний більшовицьким комісаром в с. Піщанка, сотник І. Балтро загинув від шабель більшовицької кінноти на станції Кожанка Подільської губернії, сотника Г. Давида розстріляли чекісти в м. Вінниця, а старшина ГА Е. Єгер, перебуваючи в полоні, був розстріляний за наказом Г. Котовського в м. Базар Житомирської губернії. Окрім загибелі від зброї, галицькі старшини–артилеристи помирали через різні хвороби. Так, четар А. Бучак, сотники І. Балешта, Р. Навроцький та Е. Бранднер у 1920 р. померли від епідемії тифу [387, с. 93; див. додаток В].

Значний відсоток офіцерів генеральної старшини (менше полкової старшини) української артилерії перейшов на бік більшовицької та білогвардійської армій [387, с. 93; див. додаток Г]. Під впливом ворожої пропаганди, агітації та внаслідок зневіри в спроможність українського уряду збудувати сильну державу офіцери вищих чинів колишньої російської армії переходили на службу до ворога. Найбільше старшин–гармашів перейшло з армії УД, адже вони переважно негативно сприйняли антигетьманський переворот і прихід до влади Директорії УНР [див. додаток А]. Зазначені старшини були здебільшого прихильниками монархічно–консервативної форми політичного управління, тому після повалення влади П. Скоропадського не бажали продовжувати службу вже в Дієвій армії УНР [379, с. 56].

Серед генералів–артилеристів українських військ на службу в ЧА перейшов начальник штабу Київських добровільних дружин генерал–лейтенант армії УД М. Демидов. До Збройних сил Півдня Росії (далі ЗСПР) перейшли начальник артилерії 2–го Запорізького корпусу військ ЦР генерал Г. Мандрика, начальник управління Військового міністерства УНР генерал Б. Федорів, генерал–значковий

армії УД Л. Федяй, генерал–хорунжий армії УНР І. Новицький, генерал–хорунжий армії УД О. Натієв, О. Максимів, М. Острянский, генерал–майори армії УД І. Гамченко, М. Висоцький, М. Данилович, В. Генбачов та ін. [див. додаток А, Е]. Вартує уваги те, що значний відсоток російських офіцерів і генералів розглядали службу в гетьманській армії як «одну із форм самоорганізації офіцерства», адже вважали, що вона, «... на відміну від петлюрівської, не була на ділі ні націоналістичною, ні антиросійською. Це давало можливість навіть покладати деякі надії на неї...як на зародок сил, здатних з часом визволити від більшовиків і відновити всю росію» [377, с. 65–66]. Тому перехід значної кількості старшин–артилеристів армії УД до ворожих військових формувань (головним чином ЗСПР) не викликає подиву.

На жаль, подальша доля цих старшин була трагічною, оскільки їх прийняли на особливий облік різні радянські каральні інституції. Завдяки активної діяльності Всеросійської надзвичайної комісії (далі ВНК) Об'єднаного Державного Політичного Управління (далі ОДПУ) та органів Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (далі НКВС) поступово було заарештовано, а згодом репресовано більшість старшин–артилеристів [223, с. 423]. Майже всі вони звинувачувались у кримінальних чи агентурних справах як «контрреволюціонери», «петлюрівці», «білі офіцери», «реставратори», «галичани» та ін. [387, с. 94]. У зазначених матеріалах кримінальних справ подаються дані, які демонструють масштаби репресій проти старшин українських армій [379, с. 57].

На початку 1930–х років кримінальні справи, які заводили радянські органи НКВС проти українських старшин–артилеристів, були повністю сфабрикованими. Досить часто слідчі застосовували фізичний і психологічний вплив до затриманих, а також нерідко їх катували, щоб отримати зізнання в скоєнні політичних злочинів. Показовою є доля старшини ГА Григорія Давида, якого внаслідок організованої провокації за сфальсифікованими звинуваченнями заарештували чекісти. Після численних тортур та отриманих свідчень його розстріляли в м. Вінниця [387, с. 94; див. додаток В].

Ще одним прикладом є доля сотника ГА Дмитра–Романа Колодницького, який восени 1938 р. був затриманий співробітниками НКВС УРСР, а пізніше загинув у в'язниці за нез'ясованих обставини [див. додаток В]. Примітними є матеріали справи старшини Івана Калитчука, якого 23 лютого 1937 р. заарештували органи НКВС на підставі сфальшованого звинувачення в шпигунстві й участі в контрреволюційній організації. 18 березня 1938 р. військовим трибуналом Харківського військового округу його засудили до 10 р. тюрми, а вже в 1958 р. військова колегія Верховного Суду Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі СРСР) переглянула вирок та зняла більшість звинувачень, залишивши дійсним вирок за «проведення антирадянської агітації» [див. додаток В].

Із приходом до влади більшовики потребували досвіду офіцерів для організації і розбудови артилерії ЧА, тож спочатку імітували прихильне ставлення до старшин. Так, наприклад генерал–хорунжий армії УНР Є. Гамченко з 1 травня 1923 р. викладав у 9–й Іркутській піхотній школі, з 1924 р. був викладачем Київської об'єднаної школи, а з 1927 р. завідував військовим кабінетом Київського медичного інституту; генерал–хорунжий армії УНР М. Какурін із 1 серпня 1920 р. служив командиром 10–ї стрілецької дивізії ЧА, а згодом був командувачем 3–ї армії більшовицьких військ; генерал–лейтенант армії УД М. Демидов із 1920 р. викладав у Ленінградському військовому інституті, а командир бригади Дієвої армії УНР Л. Руднєв із грудня 1920 р. працював викладачем Всеобучу в Києві [див. додаток А, Б, В].

Однак ситуація різко змінилася після досягнення керівництвом СРСР своїх інтересів. Старшини зіштовхнулися з радянською дійсністю та все частіше були невдоволені власним становищем. Як зазначав на суді генерал В. Сергєєв, що «втрата привілеїв, службового становища, і пов'язаної з ним «загальнодержавної» поваги...озлобило нас і змусило ставитись до влади рад вороже». Схожими були свідчення генерала С. Іванова, який згадував, що «колишні офіцери ... в армії займали незавидне становище, їх обходили по службі, знімали з відповідних постів, не просуvalи по службі, перевагу отримували партійні над безпартійними» [379, с. 57–58].

Радянська влада з недовірою ставилася й до старшин–артилеристів колишньої царської армії. На початку 1920–х рр. вони потрапляли на особливий облік органів держбезпеки СРСР. У 1925 р. під час II Всесоюзного з'їзду особливих відділів СРСР один із заступників голови центрального ОДПУ Р. Піляр виступив із доповіддю, у якій повідомив про антибільшовицькі настрої в середовищі офіцерів та наголосив: «Консолідація контрреволюційних білогвардійських сил в армії йшла по лінії об'єднання в угруповання антирадянськи налаштованої частини командного складу з колишніх офіцерів, частини воєнних спеців» [119, с. 103].

Діяльність ОДПУ щодо боротьби з колишніми старшинами український армій була системною. Співробітникам видавали оперативні листи–циркуляри, у яких повідомлялося, що «... звертає на себе увагу той факт, що на чолі їх («українських контрреволюційних кіл») переважно стоять люди, які раніше брали активну участь у боротьбі з нами, як у лавах Армії УНР і Гетьмана, так й у підпільних організаціях і бандах. За цими ж справами проходила публіка, що повернулася за амністією з еміграції». Тому вбачалося доцільним «звернути увагу на виявлення, а також висвітлення вже виявлених, наявних у Армії колишніх офіцерів Армії УНР і Гетьмана, амністованих отаманів і старшин політичних банд, бандитів, емігрантів та інших...» [223, с. 424].

За наказом вищого радянського керівництва слідчі органи ДПУ УРСР в 1920–х – 1930–х роках провели низку політичних кримінальних справ, спрямованих на придушення діяльності «українських контрреволюціонерів»: «Спілки визволення України» («СВУ», 1929–1930 рр.), «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві» (1930 р.), «Українського національного центру» («УЦН», 1930–1932 рр.), «Трудової селянської партії» («ТСП», 1931 р.), «Української військової організації» («УВО», 1932–1933 рр.), «Польської організації військової» («ПОВ», 1932–1934 рр.) та ін. [223, с. 425; 387, с. 94]. Однак, найбільш масштабною була сфабрикована справа «Військово–офіцерської контрреволюційної організації» під назвою «Весна» (1930–1931 рр.).

Побоюючися, що старшини очолять селянські повстання і виступлять головними організаторами повалення радянської влади на українських землях,

більшовики перейшли до більш системної «зачистки» офіцерів колишніх українських військових формацій, а також царської та білих армій [379, с. 58]. Надіслані від ДПУ УРСР узагальнені матеріали підштовхнули керівництво ОДПУ СРСР надати справі «Весна» «міжнародно–шпигунського забарвлення». Співробітникам усіх представництв ОДПУ була розіслана «орієнтировка» від 5 грудня 1930 р., у якій було зазначено, що ДПУ УРСР виявило і знищує «крупнейшую всеукраинскую организацию», діяльність якої спрямована на проведення «всеукраїнського збройного повстання», щоб забезпечити іноземну інтервенцію та здійснити «рейди петлюрівських партизанських загонів із Польщі, що повинні були передувати інтервенції». На думку більшовиків, «конкретним терміном повстання була намічена осінь 1930 р.» [223, с. 429].

Протягом 1931 р. репресивні заходи проти офіцерського корпусу в справі «Весна» набирали обертів і поширювались не тільки на українських землях, але і в Білорусі та Росії [387, с. 94]. Наприклад, 7 червня 1931 р. відповідно до рішення Судової трійки ДПУ УРСР було винесено вирок 1709 офіцерам. Серед них 14 українських старшин відправили до концтаборів, а ще 25 осіб було засуджено до «вищої міри соціального захисту» – розстрілу. Улітку 1931 р. ув'язнили ще 8 старшин колишніх українських армій, половину з яких згодом розстріляли. Зокрема, під репресивні заходи ОДПУ тоді лише в радянській Україні потрапило 2539 офіцерів [379, с. 58–59]. Серед фігурантів сфальсифікованої справи «Весна» були вже згадані старшини–артилеристи армій УНР/УД та ГА генерал–хорунжі Є. Гамченко, О. Лігнау, В. Галкін, М. Какурін, генерал–лейтенант М. Демидов, полковники Л. Руднєв, Є. Решетніков, підполковник О. Ващенко–Захарченко та багато інших [387, с. 94; див. додаток А, Б, В].

Протягом осені–зими 1932–1933 рр. органами ДПУ УРСР проводились операції щодо зачистки «петлюрівських агентів» Наддніпрянської армії, які «осіли на селі» у звинуваченні в контрреволюційній роботі на користь центру УНР в екзилі [15]. Так, 1 лютого 1933 р. керівники ДПУ УРСР доповідали генсеку Центрального Комітету С. Косіорову про «викриття та припинення діяльності 34 контрреволюційних організацій», у які входило понад 604 учасники. Усього в

цей період (за різними даними) було репресовано близько 37 тис. 797 осіб, серед яких засуджено і покарано понад 992 старшин українських армій [379, с. 59; 387, с. 94].

Досить масштабною була операція ДПУ УРСР щодо ліквідації «Української військової організації». З липня 1933 р. в справі «УВО» каральними органами УРСР репресовано 87 старшин, серед яких більшість були офіцерами ГА. Радянське керівництво звинувачувало їх у співпраці із Закордонними лідерами УНР. Подальша доля цих старшин була трагічною, адже в період 1937–1938 рр. більшовики розстріляли їх у різних таборах СРСР (Верхньоуральськ, Урочище Сандормох та ін.) [379, с. 59–60].

Старшини–артилеристи зазнавали переслідувань від радянських репресивних органів за різними сфабрикованими справами від завершення Української революції 1917–1921 рр. аж до середини ХХ ст. Так, у травні 1920 р. співробітниками ЧК в Одесі були заарештовані та засуджені до ув'язнення галицькі офіцери: отаман Й. Кушнір, сотники К. П. Ляковський та І. Околот; у березні 1922 р. після провалу Всеукраїнської Козачої Ради затримали полковника армії УНР В. Олексіва, якого згодом розстріляли більшовики; у серпні 1930 р. був заарештований у Москві в справі колишніх білих офіцерів помічник Військового міністра УНР полковник М. Какурін; у липні 1931 р. рішенням трійки при колегії ОДПУ було засуджено до 5 р. заслання на Північ через звинувачення в шпигунстві на користь розвідки УНР генерал–майора М. Даниловича; у листопаді 1933 р. чекісти заарештували старшину ГА О. Огаря, якого на підставі сфальсифікованого звинувачення в шпигунстві, відповідно до постанови трійки при колегії ДПУ УРСР від 28.02.1934 р., розстріляли в Харкові; у листопаді 1937 р. було засуджено до 10 р. концтаборів підполковника армії УНР О. Ващенка–Захарченка; у квітні 1940 р. затримали сотника ГА К. Купчанка, якого відповідно до постанови Особливої наради при НКВС СРСР від 4.10.1940 р. позбавили волі на 8 р., а в 1943 р. він загинув у таборі з невідомих причин; у листопаді 1944 р. за звинуваченнями у польській націоналістичній діяльності було заарештовано і відправлено на заслання сотника ГА М. Кураха; у квітні 1945 р. під час захоплення радянськими військами

Відня органами НКВС був затриманий сотник СС Т. Волошин, якого ув'язнили на 7 р.; у 1946 р. за звинуваченням у співпраці з розвідувальними органами УНР співробітники МГБ УРСР заарештували старшину Г. Замолеку [див. додаток А, Б, В].

Після завершення Української революції 1917–1921 рр. більшість старшин українських армій були інтерновані в таборах на території Польщі та Чехословаччини [203, с. 724–727; 204, с. 539–541; 269; 387, с. 95]. У кінці 1920 р. армія УНР переважно розміщувалася в польських таборах: Каліш, Пикуличі, Александрів Куявський, Пйотрків Трибунальський, Вадовиці та Ланцут [387, с. 95]. За різними даними, чисельність української військової еміграції на території цих таборів становила понад 14 тисяч військовиків та урядовців. Приблизний розподіл українського вояцтва в таборах був таким: Каліш – 4 тис. осіб (Волинська та Залізна дивізії); Вадовице – 3,5 тис. осіб (Окрема кінна та Запорізька дивізії, а також частини Київської дивізії); Александрув Куявський – 3 тис. осіб (6-та Стрілецька та 4-та Київська дивізії, штаб 3-ї Залізної дивізії); Ланцут – 3 тис. осіб (Херсонська дивізія, тилові та запасні частини Дієвої армії, військові шпиталі армії УНР) [380, с. 68–69]. Відносно невелика кількість вояків – 546 осіб – відбували таборове інтернування у Пйотркові Трибунальському. Декілька частин армії УНР зі складу Запорізької стрілецької та 1-ї Кулеметної дивізії розмістили в таборах Пикуличі, Тарнові, Радомі, Рембертові та Ченстохові [380, с. 69].

Старшини–артилеристи українських армій були інтерновані в різних польських таборах. Наприклад, у таборі Ланцут на інтернуванні перебував генерал–хорунжий армії УНР О. Пилькевич, підполковники армії УНР О. Ващенко–Захарченко та І. Сухоцький, сотник армії УНР Ю. Скорняків та ін.; в таборі Каліш – генерал–хорунжі армії УНР Е. Башинський та К. Смовський, полковник армії УНР О. Годилю–Годлевський та ін.; в таборі Вадовиці – підполковник армії УНР С. Лощенко, сотник Дієвої армії УНР М. Базилевський та ін.; в Стршалкові – полковник Дієвої армії УНР О. Ковальський та ін.; в Лобзові – генерал–хорунжий армії УНР О. Алмазов; в таборі Пикуличі – сотник Дієвої армії УНР М. Базилевський та ін. Також у польських таборах знаходилися старшини–гармаші:

генерал–хорунжий армії УНР М. Омелюсик, генерал–поручик армії УНР В. Сінклер, полковники армії УНР М. Сіпко, Е. Едель та С. Морозов, командир полку Дієвої армії УНР О. Михайлів, підполковник армії УНР С. Білодуб, командир полку Дієвої армії УНР О. Голубаїв, старшина Дієвої армії УНР В. Горохолінський та ін. [див. додаток А, Б, В].

У ході реорганізаційних заходів польської влади кількість таборів поступово зменшилася. Наприклад, восени 1921 р. українських вояків із табору в Александрові Куявському було переведено до Щипйорно. Окрім того, поляки дозволили генерал–хорунжому Марку Безручку очолити Калішську групу інтернованого вояцтва, яких також перемістили до табору в Щипйорно [294, с. 203–204].

У період польсько–української війни для розміщення полонених та інтернованих галицьких вояків польська влада утворила табір у Домб'є. Також старшини та рядові галицьких військових формацій утримувалися в таборах Вадовиці, Пікуличі, Стшалкові, Яловцях, Ланьцуті, Тухолі та Стрию. За даними Червоного Хреста, станом на першу половину 1920 р. в польських таборах перебувало близько 10 тис. галицьких військових [380, с. 70]. Серед старшин–артилеристів ГА на території Польщі в таборах перебували сотник К. Бранднер, Р. Віханський, А. Козак, К. Купчанко, Л. Фердинанд, О. Огар, Г. Пушкар, С. Когут, І. Михайлів, П. Гнатківський, та ін. [див. додаток В].

Уже наприкінці 1921 р. польський уряд зосередив інтерновану армію УНР у трьох таборах: Каліш, Стшалків та Щипйорно. У 1924 р. було ліквідовано останні табори інтернування в Щипйорно та Каліші, а Наддніпрянські старшини і рядовики отримали право вільного пересування. За роки інтернування в українському військовому середовищі сформувалися певні соціальні групи взаємодопомоги, тому більшість вояцтва, навіть отримавши свободу, залишалися в Українських Станицях, які були утворені при таборах польським Міністерством праці. Так, у станиці при Калішському таборі мешкало майже 800 українських старшин, а в станиці Щипйорно близько 300 офіцерів. Серед них були й офіцери української артилерії,

значна кількість яких відбували період інтернування на території Польщі [380, с. 70–71].

Слід зазначити, що умови таборового життя старшин ГА на польській території спочатку були незадовільними. Наприклад, у 1919 р. інтерновані галицькі старшини–артилеристи в Бугшопах і Модліні перебували на рівні виживання, адже їх поселяли в колишні хліви та бараки, які використовувалися німцями для утримання російських полонених під час Першої світової війни. У бараках не було вікон, а під ногами знаходилася земля без дошок чи соломи. Харчування інтернованих вояків можна було охарактеризувати так: «Голодні і померзлі. Їдять чорні ягоди, навіть траву» [380, с. 73].

Лише після численних скарг Українського Горожанського Комітету до польського уряду та Антанти ситуація з побутовими умовами інтернування галицького вояцтва почала змінюватися. Було повністю звільнено персонал польської таборової комендатури, а старшинам і козакам надали вільний доступ до питної води. Окрім того, усіх військовополонених перевели в бараки з кращими умовами, обладнаними сінниками, вікнами та цегляними печами [150, с. 571].

Наддніпрянські вояки армії УНР прибули до польських таборів на інтернування в кінці 1920 р. Вони також стикнулися з незадовільними умовами побуту: у приміщеннях не було ліжок, постільної білизни та обігріву. Один із старшин–артилеристів армії УНР, який відбував інтернування в таборі Ланцут, згадував: «Не солодко жилося...старшинам інтернованого вояцтва УНР в таборі Ланцут за дротами після поразки в 1920 році в тісних, переважно мокрих колишніх австрійських конюшнях. Щоденне перебування в тісному гурті людей, постійне недоїдання...» [125, с. 19].

Узимку 1920–1921 рр. для інспектування умов перебування українських вояків до польських таборів було направлено комісію уряду УНР та Українського Червоного Хреста. Під час перевірки комісія виявила непридатні для проживання бараки в таборах у Луцьку, Домб'є, Рівному та Бресті–Литовську. Комісія зафіксувала випадки розміщення хворих на підлозі, без покривал у приміщеннях із суцільною антисанітарією. Не кращою була ситуація в Пикуличах і Перемишлі.

Після перевірки цих таборів Український Червоний Хрест у своєму звіті зазначав: «... полонені сплять просто на згнилій дерев'яній або кам'яній підлозі без сінників. Через вологість всі полонені хворіли на ревматизм, запалення легень і сухоти». Продовольче забезпечення інтернованих вояків армії УНР у 1919–1920 рр. було також незадовільним, адже польська влада не постачала в табори належним чином продукти харчування. Тому старшини і козаки постійно відчували голод та були знесилені [380, с. 74].

Після звернень урядовців УНР, завдяки польським органам влади побутові умови інтернування українських старшин змінилися. Для покращення таборового життя українського вояцтва було доставлено необхідні матеріали [182, с. 421]. Свою матеріальну допомогу інтернованим надавали також міжнародні організації. Так, американська Молодіжна Християнська Асоціація постачала в табори продукти харчування, одяг, постіль та медикаменти [139, с. 37].

У 1921 р. військові частини армії УНР перемістилися до табору в Стшалкові, а тому становище українських старшин суттєво покращилося. Старшина армії УНР Н. Аврааменко згадував, що бараки були «побудовані солідно, окремо стояли гарні поміщення» для охорони і театральних подій. Покращені умови було створено для канцелярії та генералів [139, с. 393].

Оскільки військові формування ЗУНР брали безпосередню участь у війні проти Польщі, то і перехід ГА на польську територію після завершення Української революції 1917–1921 рр. був неможливий. Тож більшість галицьких вояків, зокрема артилеристів, були інтерновані на території Чехословаччини в таборах Ліберці, Німецьке Яблонне та Йозефів [380, с. 68; 387, с. 95].

Улітку 1919 р. внаслідок витіснення польською армією з Галичини групи «Старий Самбір» та 3-го корпусу ГА під командуванням отамана Мацєвовича на територію Чехословаччини перейшли перші галицькі військові формації. Чеська влада розмістила українських військових у таборі Німецьке Яблонне, надавши дозвіл утворити єдину бригаду інтернованих чисельністю до 4 тис. осіб, із них 400 старшин, серед яких були й старшини–артилеристи. Очолив бригаду полковник А. Варивода, а згодом його замінив на посаді генерал В. Курманович [298, с. 582–

583] Серед старшин–артилеристів ГА в таборі Німецьке Яблонне були інтерновані І. Новосельський, С. Паньківський, І. Попель та ін. [див. додаток В].

У середині 1920 р. чехословацька влада утворила табір для інтернованих вояків бригади А. Кравса в Ліберці, який разом із галицькими старшинами (152 особи) вийшов зі складу 5-ї дивізії армії УНР та прибув на територію Чехословаччини [275, с. 271]. Серед галицьких старшин–гармашів у таборі Ліберці було інтерновано сотників М. П. Колтонюка, М. З. Колтунюка, К. Купчанка та ін. [див. додаток В].

Узимку 1921 р. старшини і козаки генерала Кравса, а також інтерноване вояцтво з гірської бригади ГА були переміщені з Німецького Яблонного та Ліберців до новоутвореного табору в Йозефові. Так, до кінця грудня 1921 р. на інтернування сюди перевели 1348 українців [380, с. 71–72], серед офіцерів галицької артилерії в таборі Йозефів період інтернування відбували Д. Колодницький, М. П. Колтонюк, Л. Фердинанд, М. З. Колтонюк та ін. [див. додаток В].

Окрім того, чехословацька влада утворила менші табори в Будейовицях, Пардубицях, Ліпнику і Михайловцях. Усього чисельність української військової еміграції, інтернованої на території Чехословаччини, становила приблизно 15 тис. осіб. [122, с. 14]. Період інтернування галицьких вояків, зокрема старшин–артилеристів, у різних чехословацьких таборах тривав до кінця 1923 р. [186, с. 38].

Слід відзначити, що командуванню обох українських армій вдалося зберегти військову адміністративно–організаційну структуру підпорядкованих частин, яка діяла в польських та чехословацьких таборах аж до їх ліквідації. Така організованість дозволяла підтримувати на належному рівні військову дисципліну, а також проводити регулярні вишколи українських інтернованих вояків. Таборами керували представники української команди, які підпорядковувалися чеській і польській комендатурі. Наприклад, українськими таборами в Ліберцях та Німецькому Яблонному командував полковник чеської армії – Їльг. У кожному таборі існував чіткий структурний розподіл вояків під командуванням старшинського складу. Окрім того, призначалися окремі коменданти кожного бараку [380, с. 72].

Чеська влада була більш прихильною до українського вояцтва, ніж поляки. Як на польських землях, так і на території Чехословаччини для інтернування українців також використовувалися колишні табори утримання полонених російських військ, збудованих ще під час Першої світової війни. Утім, на відміну від польської влади, чехословацьке командування дбало про належні умови перебування українських старшин і козаків. Наприклад, у таборі Німецьке Яблонне комендант майор Янза особисто організовував забезпечення таборян всіма необхідними засобами [380, с. 76–77].

Інтерновані вояки згадували, що в таборах не існувало суворого режиму перебування і лише перші три тижні заборонялося покидати територію, бо тривав період обов'язкового карантину. Чехословацькі табори не обладнувалися технічними засобами охорони, по периметру не було металевого паркану, а комендатура виконувала суто адміністративні функції. Тож українські вояки мали змогу вільно прогулюватися до навколишніх лісів та озер. «Ходять таборити вечорами в сусідній ліс або по сусідніх полях на проходи. Роблять також прогульки і в сусідні села», – згадували українські інтерновані вояки з табору Йозефів [121, с. 27]. Окрім того, галицькі вояки регулярно організовували своє дозвілля на річці, яка протікала поблизу Йозефова: «Пражуть ся як раки і пообгорювали вже так що виглядають як Етіопи» [121, с. 27]; «В цім місяці (влітку 1921 р.) почали ся сильні спеки. Це використовували наші «Етіопи» і сиділи на сонці як шкварки. Інші таборити ходили щодня в ліс на афіни, яких тут досить багато» [121, с. 30].

Харчове забезпечення українців було також організовано належним чином. Вояки мали триразове харчування, а продукти вчасно надходили в табори зі складів чеської військової інтендантури. Значну допомогу таборянам надавала американська Християнська молодіжна асоціація, яка постачала в табори какао, шоколад, молочні вироби, борошно тощо. Одяг надходив від чеської інтендантури, яка забезпечувала вояцтво шкірою на взуттям, а також необхідними матеріалами для ремонту і пошиття військової уніформи. Також вояки мали можливість щомісячно замінити постільну білизну на нову [380, с. 78].

Чехословацький уряд виплачував українським інтернованим старшинам і козакам таке ж фінансове забезпечення, як і чеським військовим. Так, наприклад галицьким гармашам у таборі Німецьке Яблонне щоденно виплачували по 50 сот., а тим, хто працював, 3 крони на день [120, с. 31; 123, с. 17]. Окрім того, таборяни отримували грошову допомогу від емігрантських організацій з Америки. Серед найбільших жертводавців на потреби інтернованих (насамперед шпиталів) була українська спілка «Борцям за незалежність» (США), яка виділила таборовому шпиталю в Ліберці – 15 тис. корон, а шпиталь у Німецькому Яблонному отримав 5 тис. 337 чеських крон. Отримані кошти командування розподіляло серед інвалідів війни, хворих та військових із сім'ями [138, с. 19].

Попри складні умови побуту та важке матеріальне становище українське інтерноване вояцтво на території польських і чеських таборів намагалося розвивати освіту. Активну участь у цьому процесі брали старшини–артилеристи. 20 квітня 1921 р. в таборі Ланцут під головуванням генерал–хорунжого армії УНР О. Пилькевича було проведено конференцію керівників культурно–освітніх відділів Наддніпрянської армії: за її результатами утворили Український Народний університет. А вже 9 червня 1921 р. університет було відкрито. Незважаючи на суворі умови режиму інтернування, який діяв у таборі Ланцут, університет отримав певну автономію [159, с. 19].

Ще одним прикладом активної участі старшин–артилеристів у процесі розбудови таборової освіти є заснування полковником О. Годилю–Годлевським Дивізійної Юнацької Школи в таборі Каліш. Слід відзначити, що полковник Годилю–Годлевський особисто вів переговори з польською комендатурою табору Каліш, щоб отримати дозвіл на відкриття школи [207, с. 66].

Вояки поступово звикали до таборового життя, але під час релігійних та національних свят українські вояки відчували певну тугу через перебування на чужині. На сторінках «Українського Стрільця» автори–очевидці тих подій писали: «При тусклім світлі каганців і ложвих свічок відбувався наш різдвяний празник, розносилися звуки рідної коляди – якось несміливо й немов сумовито. Застигала веселість, не взялась балачка. По тьмавих закутинах бараків сновигалась туга,

думки окутував якийсь непроглядний туман. «Дай Боже слідуючий Святвечір зустрічати на рідній й вільній землі» – підбадьорювали один одного добрими повіншуваннями» [136, с. 12].

Та старшини–артилеристи українських армій вважали свій статус інтернованих вояків тимчасовим і не втрачали надії за сприятливих обставинах відновити боротьбу за українську державність [380, с. 81]. Саме тому влітку 1920 р. було утворено Українську Військову Організацію (далі «УВО»), яка формувалася з метою відновлення збройної боротьби за державність [379, с. 63]. До складу УВО також входили старшини–артилеристи українських армій: генерал–хорунжий армії УНР Р. Дашкевич, підполковник армії УНР О. Жлудкін, сотники ГА М. Колтунюк та І. Попель, поручники ГА Т. Мацьків і Ю. Полянський, четар ГА Г. Пушкар та ін. [див. додаток А, Б, В].

На кінець 1920 р. припадає наступний етап формування української військової еміграції. Після антигетьманського перевороту до білих армій перейшла значна кількість відомих старшин–артилеристів, із них генерал–хорунжі армії УД О. Максимів, М. Остряньський, О. Натієв, генерал–хорунжі армії УНР І. Новицький, Є. Гамченко, генерал–бунчужний армії УД В. Слюсаренко, генерал–значкові армії УД П. Стефанович–Стасенко, Л. Федяй, генерал–майори армії УД О. Бенуа, Л. Богаєвський, С. Богданович, Й. Богданович, О. Веверн, генерал–лейтенант військ ЦР Г. Мандрика, полковники армії УД В. Абаза, Г. Афанасьєв, полковники армії УНР Л. Сінклер, А. Силін та ін. [див. додаток Е, Є]. Перераховані старшини та багато інших, котрі перейшли з українських армій на службу до ЗСПР, після поразки в Криму змушені були виїхати на проживання до інших країн: Болгарії, Франції, Німеччини, Югославії та ін... Перебуваючи на еміграції, вони гуртувалися в різні російські білі товариства. Ці старшини переважно ставали учасниками Товариства офіцерів–артилеристів у Парижі, Белграді, Варні, Софії або входили до Товариства офіцерів генштабістів [див. додаток А, Б, В].

Українські старшини–артилеристи армій УНР/ГА після завершення терміну інтернування в таборах, який загалом тривав до першої половини 1920–х рр., опинилися в різних країнах Європи та Америки. Потреба в пошуку кращих

соціально–економічних умов життя (головно пошук роботи) зумовили українське вояцтво продовжувати мігрувати в інші країни. Утім, значна кількість військових залишалася на території Польщі та Чехословаччини, де переважно займалися підвищенням власної кваліфікації, проходили перевишкіл або здобували нову освіту, адже доступ до навчання тут був простішим [380, с. 117].

З прибуттям старшин до нових місць еміграції вони потроху гуртувалися в різні громадські об'єднання, організації, товариства і союзи, метою яких було зберегти власну ідентичність, плекати українські військові традиції, а також задля взаємної допомоги і підтримки [387, с. 95]. За деякими джерелами, від кінця 1921 р. до середини 1930–х рр. за кордоном перебувало близько 100 тис. військових і політичних українських емігрантів, а саме: Польща – 30 тис. осіб, Чехословаччина – 25 тис., Югославія – 15 тис., Німеччина – 15 тис., Франція – 15 тис., Румунія – 10 тис. [380, с. 118].

Українська військова еміграція в Польщі організовувалася навколо Українського Комітету у Варшаві [387, с. 95]. Одним із засновників Комітету був генерал–хорунжий артилерії УНР О. Алмазов. У 1929 р. Комітет нараховував близько 15 тис. учасників [379, с. 64].

Серед перших еміграційних організацій у Польщі було створено Українське військово–історичне товариство, яке в 1920 р. заснували вояки армії УНР у таборі Каліш [387, с. 95]. До складу Управи товариства входили відомі українські генерали–гармаші: С. Дядюша, В. Сінклер, С. Дельвіг та ін. Товариство займалося дослідженням військової історії, збором історичних архівних матеріалів, упорядкуванням меморіалів та могил українських військовиків. Для публікації спогадів старшин та архівних документів часів Української революції було засновано друкований часопис «За Державність». Активна діяльність товариства тривала до 1939 р. [380, с. 118–119].

Свою роботу в Каліші розпочало Товариство Запорожців, яке об'єднало понад 40 відомих українських офіцерів, серед яких був генерал–хорунжий артилерії УНР О. Алмазов [387, с. 96]. Товариство надавало всебічну допомогу українським

рядовим і старшинам, зокрема активно провадило культурно–освітню діяльність серед інтернованого вояцтва [149, с. 38].

Помітною була діяльність Українського Воєнного Товариства (УвЕТ), яке заснували взимку 1921 р. в Ченстоховій [387, с. 96]. Одним із засновників УвЕТ був генерал–артилерист В. Сінклер. Товариство займалося організацією українського вояцтва для майбутньої визвольної боротьби за незалежність України. Також філії Товариства діяли в Тарнові, головою якого був генерал української артилерії С. Дядюша [387, с. 96]. У подальшому чисельність Товариства зростала та в наступні роки нараховувала понад 200 осіб [16, арк. 233].

Ще одним осередком гуртування української військової еміграції була створена в 1922 р. Всеукраїнська спілка військових інвалідів армії УНР у Тарнові [387, с. 96]. Керівником організації призначили генерал–бунчужного армії УД О. Рогозу. Спілка допомагала українському інтернованому вояцтву на польських землях, а також налагоджувала співпрацю з іншими ветеранськими організаціями [225, с. 137]. Слід відзначити, що генерал О. Рогоза докладав значних зусиль для підтримки поранених українських вояків, а його працю один із офіцерів Генерального штабу польської армії так характеризував: «Останнім часом часто буває у Варшаві і бігає перед польськими службовцями, щоб українські воєнні інваліди користувалися тими самими правами, що і польські інваліди» [380, с. 121].

Провідну роль у репрезентації української військової еміграції в Польщі займав Український Центральний Комітет, учасником якого був уже згаданий старшина–гармаш О. Алмазов. Комітет безперервно підтримував комунікацію з польським урядом, зокрема з Міністерством праці і суспільної опіки, щоб забезпечити різні соціальні пільги рядовим і старшинам українських армій за кордоном [350, s. 429; 361, s. 430].

У другій половині 1920–х рр. міграційні процеси продовжувалися, а тому українські військові, зокрема старшини–артилеристи, виявилися розпорошеними в різних країнах: найбільше в Західній та Центральній Європі, а також Північній Америці [220, с. 636]. Щоб якось об'єднати українське вояцтво, було утворено мережу осередків «Товариства бувших вояків армії УНР». Генерал М. Омелянович–

Павленко згадував: «...в усіх закутинах Європи, де тільки жили українські вояки, пройшло до їх ремілітаризації, ще й поруч плекання традицій виступило змагання самодосконалитись і спільно розв'язувати ті завдання, які їм ставляє життя» [116]. Серед старшин–гармашів до складу товариства входили генерал–хорунжий армії УНР Е. Башинський (осередок у Франції), хорунжий ГА С. Йосеписин, сотник ГА І. Михайлів та ін. [див. додаток А, В].

На території Чехословаччини розташовувалися численні українські комбатанські організації, які гуртували навколо себе українське вояцтво [387, с. 96]. Завдяки сприятливішим культурно–освітнім умовам, які забезпечувала чеська влада, частина українських старшин–артилеристів переїжджала з Польщі до Чехословаччини. Про ті події один із українських старшин так згадував: «Доходять чутки, що чехи відкрили для українців середні і вищі школи і охоче приймають, хто приходить. Це важне!» [71, с. 383].

Центрами гуртування українських вояків на чеських землях були Ліберець, Прага та Подебради, де знаходилися різні ветеранські об'єднання [387, с. 96]. Одними з перших у Чехословаччині розпочали свою діяльність товариства «Просвіта» (м. Йозефів) і «Воля» (м. Пардубиці), до яких належали старшини галицької артилерії сотник В. Бабій та четар Г. Пушкар [див. додаток В]. Також у Чехословаччині діяли Товариство «Сокіл», учасником якого був старшина–гармаш ГА Т. Поліха; Спілка українських воєнних інвалідів в Чехословаччині, до якої входив старшина–артилерист ГА сотник Є. Білінський; Організація українських націоналістів з осередками в Празі, Подебрадах, Братиславі і Брно, активним учасником якої був полковник артилерії УНР О. Жлудкін [380, с. 127–129; див. додаток Б, В]. До того ж філію «Союзу організації українських націоналістів» у Подебрадах, яка нараховувала понад 280 активних учасників, очолював генерал–артилерист І. Омелянович–Павленко, [367, с. 198].

Слід зазначити, що під час перебування в еміграції, старшини–артилеристи здобували цивільну освіту в чеських навчальних закладах. Так, Українську Господарську Академію в Подебрадах закінчили старшини–гармаші генерал–хорунжий армії УНР О. Алмазов та полковник ГА М. Курах [див. додаток Е, Ж];

випускниками Українського Вільного Університету в Празі були полковник ГА М. Курах, сотники ГА Є. Віханський, В. Галан, С. Галицький, М. Колтунюк, поручник ГА В. Одинський, четар ГА І. Гуляй та ін.; Вищу економічну школу в Празі закінчили сотники–артилеристи ГА Р. Віханський та Д. Колодницький [див. додаток Ж].

Чеське військове командування намагалося використати досвід старшин–артилеристів на користь власної армії, а тому пропонувало українським офіцерам контрактну службу в Збройних силах Чехословаччини. Так, у січні 1924 р. на запрошення Військового міністерства генерал–майор В. Кирій очолив 11–ту бригаду польової артилерії (м. Кошіце) чехословацької армії [див. додаток А].

Українська військова еміграція у Франції була представлена численними громадськими організаціями, до яких входили і старшини–артилеристи. Так, «Товариство лицарів Залізного Хреста» очолював генерал–хорунжий армії УНР Е. Башинський. Уже на початку 1932 р. організація нараховувала близько 500 учасників у різних містах Франції [355, s. 203; 362, s. 158].

Старшини–артилеристи були учасниками різних українських громадських організацій у Німеччині. З 1920 р. в Данцігу діяв старшинський клуб «Залізна Острога», до якого входив генерал–полковник артилерії УНР В. Зелінський [387, с. 96]. Хоча існування клубу було недовготривалим, але він став зав'язком перших військових емігрантських організацій в Німеччині. Самі українські старшини характеризували діяльність клубу так: «Залізна Острога була пливким клубом колишніх старшин українських армій, зав'язок товариства ветеранів...З часом, біжучі справи, студії та ідеологічне зрізничкування привели до того, що Залізна Острога незаметно завмерла» [334, с. 48]. У 1945 р. генерал–хорунжий артилерії УНР К. Смовський ініціював створення Спілки українських вояків у Західній Німеччині. Окрім Смовського, у Спілку входили старшини–артилеристи: генерал армії УНР Б. Неїло, полковник армії УНР А. Силін та полковник Дієвої армії С. Чорний [387, с. 96; див. додаток А, Б].

Старшинський корпус української артилерії був представлений також серед військової еміграції в Північній Америці, зокрема в США та Канаді. У 1920–х рр. у

США було засновано перші стрілецькі громади, до яких входили Наддніпрянські та галицькі старшини–гармаші. Так, у 1924 р. поручником ГА В. Галаном було засновано українське громадське об'єднання з числа вояків Першої стрілецької сотні [380, с. 161; 387, с. 96]. Пізніше з'явилися нові українські громади в Чикаго, Нью–Йорку та Скентоні, які в 1925 р. було реорганізовано в єдиний союз «Українська Стрілецька Громада в США» (далі УСГ) під керівництвом старшини–артилериста ГА В. Галана [171, с. 8]. Учасники Громади надавали допомогу військовим з інвалідністю в США, плекали українські традиції та активно співпрацювали з українськими емігрантськими організаціями у всьому світі [176, с. 2]. До УСГ належали старшини–артилеристи сотники ГА М. Байрак та В. Бакун, а також четар ГА І. Гуляй [див. додаток В].

17 липня 1932 рр. в Канаді (м. Едмонтон) було утворено «Українське Національне Об'єднання» (далі УНО), до якого належали Наддністрянські старшини–гармаші М. Байрак, В. Бакун та І. Гуляй [288, с. 67; 387, с. 96; див. додаток В]. Основним завданням Об'єднання було гуртування української військової еміграції в Канаді навколо ідеї продовження визвольної боротьби за українську самостійність [198, с. 4].

У 1920 р. у Відні було створено «Український союз хліборобів–державників» (далі УСХД), який об'єднав прихильників гетьмана П. Скоропадського. Одним із членів УСХД був сотник артилерії ДА УНР М. Базилевський [380, с. 168]. 12 серпня 1927 р. за вказівкою П. Скоропадського Союз розформували та утворили «Всеукраїнську Гетьманську Управу» в Берліні, до якої належав полковник української артилерії О. Сахно–Устимович [380, с. 169–170]. Старшини–артилеристи гуртувалися також навколо «Союзу Гетьманців–Державників» (далі СГД), який відігравав провідну роль у гетьманському еміграційному русі та мав численні осередки в Польщі, Чехословаччині, Франції, США і Канаді. У структурі Управи СГД діяли різні відділи, серед яких військово–спортивним відділом керував підполковник–артилерист армії УНР С. Лощенко [364, с. 11]. До кінця 1920–х рр. СГД нараховував понад 12 тис. учасників у Європі та Америці, а

до його різних філій входили такі старшини–гармаші: полковник армії УНР М. Сіпко і сотники ГА М. Байрак та В. Бакун [68, s. 474; див. додаток В].

У період Другої світової війни українські старшини–артилеристи брали активну участь у русі Опору в складі Української Повстанської Армії (далі УПА). Так, генерал–хорунжий армії УНР М. Омелюсик був начальником артилерії УПА, а підполковники В. Новицький та С. Білодуб займали важливі посади в оперативному відділі Крайового Військового Штабу УПА–Північ. Сподіваючися на відновлення власної державності, українці воювали на фронтах Світової війни в складі різних іноземних армій. Наприклад, у 1939 р. сотник артилерії ГА Я. Курилюк перебував на службі в батальйоні «Нахтігаль». Окрім того, старшини української артилерії входили до складу дивізії СС «Галичина». До дивізії вступив також генерал–хорунжий ГА І. Омелянович–Павленко, а сотник армії УНР М. Палієнко в червні 1943 р. був призначений командиром артилерійського полку дивізії СС «Галичина» [387, с. 96–97; див. додаток А, Б, В].

Отже, просопографічний аналіз подальшого життєвого шляху старшин–артилеристів українських армій після Української революції 1917–1921 рр. показав такий результат: у арміях УНР/УД та ГА офіцери–гармаші гинули в революційний період 1917–1921 рр. (5% генеральної, 2% полкової з армій УНР/УД; 9% генеральної та полкової з ГА), переходили на службу до ворожих армій (44% генеральної, 9% полкової з армій УНР/УД; 2% генеральної та полкової з ГА), залишалися в Україні та переважно зазнавали переслідувань і репресій від радянської влади (20% генеральної, 10% полкової з армій УНР/УД; 36% генеральної та полкової з ГА), а також мігрували в різні країни Європи та Північної Америки (31% генеральної, 49% полкової з армій УНР/УД; 53% генеральної та полкової з ГА).

Старшини української артилерії зазнавали репресій від радянських каральних органів та були фігурантами різних сфабрикованих справ («Весна», «Української Військової Організації», «Українського національного центру», «Спілки визволення України», «Польської організації військової» та ін.).

Старшини–артилеристи армій УНР/УД переважно були інтерновані на території Польщі (табори Александрів Куявський, Пйотрків Трибунальський, Пикуличі, Ланцут, Вадовиці, Каліш, Щипйорно, Домб'є та ін.), а ГА в таборах Чехословаччини (Німецьке Яблонне, Ліберці, Йозефів).

Офіцери–гармаші гуртувалися в різні громадсько–політичні та ветеранські організації в країнах Європи та Північної Америки («Товариства офіцерів–артилеристів у Парижі, Белграді, Варні, Софії», Товариства офіцерів генштабістів, «Товариства бувших вояків армії УНР», Товариство Запорожців, Українське військово–історичне товариство, Всеукраїнська спілка військових інвалідів Армії УНР, Український Центральний Комітет, «УВО», «Просвіта», «Воля», «ОУН», «Залізна Острога», Спілки українських вояків, «Українське Національне Об'єднання», «Український союз хліборобів–державників», «Всеукраїнську Гетьманську Управу», «Союзу Гетьманців–Державників» та ін.).

ВИСНОВКИ

Поглиблений аналіз та всебічне вивчення соціального походження, рівня освіти, суспільно–політичних настроїв, етапів військової кар’єри та лідерства, а також життєвого шляху старшин–артилеристів армій УНР і ЗУНР у період Української революції 1917–1921 рр. дозволяє зробити такі висновки:

1. Найбільш цінні для дисертаційного дослідження джерельні матеріали зосереджені у фондах ЦДАВО України, ЦДАГО України, ГДА СБУ у Києві, Полтаві, Тернополі, Сумах та Львові, а також ГДА СЗР, ЦДІА України у Львові, Державного архіву Львівської області, ЛННБ ім. В. Стефаника, Національного архіву у Празі, Центрального військового архіву у Варшаві та Національної бібліотеки у Варшаві.

2. Старшинський корпус артилерії армій УНР/УД та ГА формувався насамперед із офіцерського складу Збройних сил Російської імперії та Австро–Угорської монархії.

Аналіз бойової діяльності українських офіцерів–артилеристів під час Першої світової війни промовисто засвідчує їхню значну роль на фронтах російської армії. За нашими підрахунками, напередодні розвалу імперії з числа українців у російській артилерії служило: 23 капітани, 38 підполковників, 45 полковників, 29 генерал–майорів та 7 генерал–лейтенантів. На російських фронтах вони займали такі посади: командир батареї – 14 осіб; командир дивізіону – 35; командир бригади – 17; командир дивізії – 12; артилерійський інспектор армійського корпусу – 11; начальник артилерійської частини армійського корпусу – 3; начальник штабу армійського корпусу – 6; командувач армійського корпусу – 6; командувач арміями Румунського фронту – 1 особа.

Українські офіцери неодноразово виявляли мужність та героїзм на полі бою, демонстрували високий рівень власного вишколу, здатність ухвалювати важливі тактичні і стратегічні рішення, які підтверджують їхні бойові державні нагороди., Більше 65 українських старшин–артилеристів (за підрахунками з вибірки) нагороджувалися різними орденами Російської імперії.

Набутий бойовий досвід під час Першій світовій війні мав вагомий вплив і на події Української революції 1917–1921 рр., оскільки значна кількість офіцерів–артилеристів виявили щире бажання боротися за українську державність.

Завдяки комплектуванню армії за територіальним принципом у військових частинах Австро–Угорщини, які дислокувалися на Галичині та Буковині, українські рядовики переважали інші національності. Попри те, що українців серед офіцерського корпусу напередодні війни (приблизно 0,5 % або 67 осіб) був незначний відсоток, переважна більшість здобула чин уже під час бойових дій. Так, до початку Світової війни в австро–угорській артилерії служили лише 12 офіцерів–галичан, а під її завершення було щонайменше 43 офіцери.

Обстановка на фронті змусила австро–угорське командування збільшити кількість гарматних підрозділів. Проте такі заходи вимагали й збільшення чисельності офіцерів, адже система підготовки офіцерських кадрів, яка тоді існувала, уже не задовольняла попит. Військове керівництво намагалося вирішити проблему шляхом запровадження однорічних прискорених курсів. За нашими підрахунками, саме в такий спосіб здобули звання близько 43 українських офіцерів–артилеристів.

Галицькі офіцери очолювали гарматні батареї та дивізії австро–угорської армії на Східному, Італійському, Сербському та Румунському фронтах. За проявлену відвагу та професіоналізм 11 офіцерів–артилеристів були удостоєні вищих державних нагород Австро–Угорщини.

З початком революції на українських землях здобутий офіцерами бойовий досвід став у нагоді вже під час Листопадового Чину та польсько–української війни: понад 100 галицьких офіцерів–артилеристів воювали за українську самостійність.

На фронтах Першої світової війни Наддніпрянські старшини–артилеристи кількісно переважали Наддністрянських офіцерів–гармашів та, якщо порівняти з галицькими старшинами в австро–угорському війську, вони обіймали значно вищі посади в російській армії. Попри обов'язок воювати на фронті за чужі інтереси, військова служба в імперських арміях забезпечила українських старшин–

артилеристів бойовим та організаційним досвідом, який мав важливе значення під час війни за українську державність.

3. Унаслідок Лютневої революції 1917 р. російська армія була деморалізована та перебувала в стані розпаду, а офіцери, котрі втрачали владу, постали перед дилемою політичного вибору: підтримати ЦР чи залишитися в підпорядкуванні Тимчасового уряду Росії.

Український офіцерський корпус поділився на дві категорії. У першій категорії переважну більшість склали некадрові офіцери, котрі заявили про підтримку демократичного ладу та формування нових українських державних інституцій. Друга категорія – кадрові офіцери, які сформували опозицію до нових порядків у війську, сприймали зміни як пониження власного соціального статусу. Перемогла продемократична течія, яка підтримувала розпад імперії та утворення української держави. Вони заявляли про тверді наміри фомувати військо для захисту українських земель від зовнішніх ворогів.

Неабиякий вплив на свідомість офіцерів–артилеристів мала культурна та історична спадщина українського народу (творчість Т. Шевченка, Козаччина), яка руйнувала усталену систему цінностей та переконань меншовартості українців, їхнього поступового переходу від парадигми «офіцери–малороси» до самоусвідомлення «офіцери–українці». Непослідовна політика ЦР щодо питань війська сприяла формуванню недовіри офіцерів до українських політичних лідерів та сповільнювала будівничі процеси у війську. Та все ж політичні погляди офіцерського корпусу і лідерів ЦР збігалися. Більшість офіцерів бачили майбутній державний устрій України автономною одиницею федеративної республіки колишньої Російської імперії.

Після розвалу монархії Габсбургів політичні погляди в українському офіцерському середовищі Галичини розділилися: одні демонстрували невпевненість та висловлювали побоювання щодо свого майбутнього, інші (бойові офіцери) шукали сприятливої розв'язки війни на користь власного народу. Переважна більшість галицьких офіцерів–гармашів відносилася до другої категорії.

4. Поглиблений аналіз історичних етапів формування військового лідерства старшин–артилеристів та їх значення в боях за Україну засвідчив, що їхню діяльність в українській артилерії періоду революції 1917–1921 рр. структурно доцільно розглядати як військово–організаційну та службово–бойову. Військово–організаційна діяльність старшин–артилеристів українських армій революційного періоду 1917–1921 рр. проходила впродовж керівництва чотирьох урядів: у часи ЦР під головуванням М. Грушевського, у добу Гетьманату П. Скоропадського, у період Директорії УНР С. Петлюри та в часи ЗУНР під керівництвом Є. Петрушевича. Старшини–артилеристи українських армій брали активну участь у розбудові української артилерії в складі органів військового управління, а також на посадах командирів гарматних бригад, полків, дивізіонів та батарей.

Будівництво української артилерії в період ЦР відбувалося в складних зовнішніх і внутрішньополітичних умовах під впливом поглядів М. Грушевського та В. Винниченка про недоцільність формування регулярної армії, які поступово трансформувалися в усвідомлення необхідності власного боєздатного війська. Важливе значення для розбудови української артилерії мав здобутий у роки Першої світової війни старшинський досвід. Слід відзначити діяльність артилерійського інспектора генерал–лейтенанта С. Дельвіга, який розробив план будівництва української артилерії та залучив на службу цінний кадровий потенціал – досвідчених старшин–гармашів: Алмазова, Афанасієва, Акермана, Дашкевича, Кирея, Нілуса, Сварику, Смовського та ін. Саме під їх керівництвом у подальшому формувалися військові органи управління і творилися найбільш боєздатні артилерійські формації військ ЦР.

Проте на заваді більш масовому використанню кадрового потенціалу для артилерії стала політична недовіра українського уряду до офіцерів – представників колишньої російської армії. Загалом розбудова артилерії військ ЦР під керівництвом старшин–гармашів пройшла трансформацію від стихійного формування гарматних підрозділів з осені 1917 р. до набуття більш виразних організаційно–впорядкованих форм кінця весни 1918 р.

Хоча П. Скоропадський чітко усвідомлював важливість розбудови власних збройних сил, але практична робота старшин–гармашів щодо організації української артилерії в період УД переважно проходила під згубним впливом більшовицької агітаційно–підривної діяльності, впливу німецької окупації, а також загальної політичної та соціально–економічної кризи. Зусиллями генералів–артилеристів у структурі Військового міністерства було сформовано та укомплектовано кваліфікованими кадрами ГАУ (очолював генерал–хорунжий І. Значко–Яворський) та утворено ГШУ (в складі генералів М. Юнаківа, О. Попова, А. Нілуса, В. Кирея, С. Дельвіга, Д. Промтова та ін.).

Задля підготовки власних старшинських кадрів діяльністю генералів–артилеристів було відновлено навчальний процес у кадетських корпусах та гарматних школах. Під керівництвом досвідчених старшин–артилеристів було відпрацьовано план розбудови артилерії УД, затверджено штати гарматних частин дивізійного, корпусного та армійського рівнів, а також відібрано і призначено на посади командирів усіх частин. Утім, через ряд причин, зокрема брак ресурсів, супротив німецької військової адміністрації та антигетьманський переворот Директорії УНР, більшість планів щодо будівництва артилерії в період УД не вдалося реалізувати на практиці.

Дієва армія УНР успадкувала значний офіцерський потенціал від армії УД. Та через недовіру уряду Директорії УНР до старшин гетьманської армії 86% вищої командної ланки (8 начальників корпусної артилерії, 22 комбриги та 62 командири гарматних полків) залишили українське військо. Найбільш боєздатні артилерійські частини Дієвої армії в основному формувалася навколо гарматних частин корпусу СС, якими опікувався Р. Дашкевич. Окрім стрілецької артилерії, полковник Дашкевич формував нові гарматні частини, які згодом проявили себе в боях із білими та більшовиками.

Безперервні бойові дії з противниками української державності ускладнювали планову розбудовувати артилерії Дієвої армії. Старшини–артилеристи постійно стикалися з проблемами, які ускладнювали їх організаційну діяльність: відсутність єдиної організаційної структури підрозділів та уніфікації артилерійського

озброєння, погане забезпечення боєприпасами та іншим військовим майном, фактор недовіри політиків УНР до старшинських кадрів часів Гетьманату. Поодинокі спроби Військового міністерства і ГУ реорганізувати артилерію Дієвої армії зазнавали невдач, а основний тягар війни за незалежність несли на собі командири артилерійських дивізіонів і батарей, яким самостійно доводилося займатися пошуком ресурсів, підбором кадрів та вишколом підлеглих.

Таким чином, організаційна діяльність старшин–артилеристів у період Директорії УНР характеризується стихійним формуванням гарматних частин без єдиного плану, централізованого управління та в умовах політизації численних новоутворених і регулярних артилерійських військових формацій.

Характерною особливістю розбудови галицької артилерії під керівництвом старшин–гармашів у часи ЗУНР була її трансформація від неорганізованого утворення окремих гарматних батарей по всій лінії фронту до системного формування в складі гарматних полків і бригад близько 60–ти батарей із виразною організаційно–штатною структурою та чітким підпорядкуванням. Також слід відзначити вагомий внесок у розвиток галицької артилерії старшин–гармашів, які в непростих умовах війни з поляками швидко і організовано формували гарматні частини ГА.

5. У період врядування ЦР службово–бойова діяльність старшин–артилеристів відбувалася в умовах хаотичної українізації частин російської артилерії, формування і комплектування нових органів військового управління, гарматних бригад, полків, дивізіонів та батарей українського війська. Активними учасниками процесу українізації колишньої імперської артилерії були такі генерали: О. Акерман, В. Кирей, П. Єрошевич та А. Нілус.

Утім, найбільш боєздатними гарматними частинами в цей період виявилися утворені з ініціативи старшин–артилеристів окремі гарматні формування, які добре проявили себе в боях із більшовиками за Київ, Харків, Полтаву, Бердичів, під Гребінкою та в Криму. Але зимові бойові дії 1917–1918 рр. продемонстрували неможливість тривалого протистояння чисельній більшовицькій армії наполовину

регулярними військовими частинами, що і стало однією із причин поразки ЦР у першій більшовицько–українській війні.

З перших днів своєї політичної кар'єри П. Скоропадський намагався розпочати процес будівництва професійної армії, яка б мала захищати кордони УД від зовнішніх ворогів. Старшинський корпус української артилерії тоді розділювався на два табори: одних поступово призначали на посади в новоутворене військо УД, а інші намагалися зберегти свої гарматні підрозділи в бойовому стані та відмовлялися інтегруватись в гетьманську армію. Тому прикладом, який може охарактеризувати військову службу старшин–артилеристів у період Гетьманату, є гарматна батарея січового стрілецтва під командуванням Р. Дашкевича, яка з дозволу П. Скоропадського приєдналася до Запорізького легкого гарматного полку, та кінно–гірський дивізіон О. Алмазова, який за наказом гетьмана відправився охороняти північно–східні кордони УД.

Якщо період Гетьманату П. Скоропадського був відносно спокійним, то службово–бойова діяльність старшин–гармашів у часи Директорії УНР виявилася чи не найскладнішою за весь період Української революції 1917–1921 рр. Вони брали участь у антигетьманському повстанні Директорії УНР, очолювали гарматні частини у війні за державність проти більшовицької і білогвардійської армій, забезпечували артилерійську підтримку рейдових частин Зимового походу армії УНР. Численні архівні документи засвідчують визначну роль старшин–артилеристів під час бойових дій за Вапнярку, Шатаву, Проскурів, Кам'янець–Подільський, Вінницю, Летичів, Київ, а також під Мотовилівкою. У цих боях помітно вирізняється бойова діяльність Р. Дашкевича, О. Алмазова, О. Пилипчука, В. Костенка, О. Чубенка, І. Грудзінського, О. Пилькевича, С. Білодуба та ін. Через безперервні бої на декілька фронтів, загальний брак ресурсів та в умовах несприятливої зовнішньої і внутрішньополітичної обстановки українські старшини–артилеристи були змушені відступити в складі Дієвої армії УНР на територію Польщі задля того, щоб зберегти свою організаційну структуру для подальшої збройної боротьби за незалежність.

Галицькі офіцери–гармаші, як і старшини Дієвої армії УНР, із перших днів війни за незалежність ЗУНР протистояли польським військам. Так, із початком Листопадового Чину 1918 р. четар Ю. Полянський сформував і очолив в боях за Львів першу гарматну батарею ГА. Подальші реорганізаційні заходи військового командування призвели до появи в складі галицького війська 12 гарматних полків, на чолі яких були досвідчені старшини–артилеристи. Помітною була діяльність Я. Воєвідки, С. Мацькевича, Ю. Шепаровича, В. Галана, Р. Фріша, Е. Кнайфеля, В. Бабія, К. Карася, К. Бранднера та О. Баб'юка, які відзначилися в боях за Львів, Тернопіль, Золочів, Журавно, Монастирище, Вовчухів, Козятин, Київ, Житомир, Бердичів, Вінницю, Бар, Жмеринку, Старокостянтинів, Умань, а також під час Чортківської офензиви.

Слід відзначити, що майже весь період службово–бойової діяльності галицьких старшин–артилеристів припав на польсько–українську війну 1918–1919 рр., яка характеризувалася позиційними бойовими діями, та більшовицько–українську війну 1919–1920 рр., у якій переважали маневрені бої.

6. Невід'ємною складовою професійної діяльності старшин–артилеристів українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр. було матеріальне забезпечення, яке включало фінансове утримання, забезпечення одностроєм і додатковими речами до нього, а також продовольче забезпечення. У період ЦР продовжували діяти норми порангового старшинського матеріального забезпечення російської армії. Та внаслідок урядових змін наприкінці 1917 р. фінансове забезпечення старшин дещо зросло.

Під час урядування П. Скоропадського матеріальне забезпечення, зокрема фінансове утримання, зазнало змін. Так, розглядалося збільшення платні старшин, а також запровадження додаткової матеріальної підтримки сімей полонених військовиків. Для цих та інших потреб улітку 1918 р. відповідним законом було виділено 20 млн. карбованців. Було також асигновано кошти на фінансування 8–ми новоутворених корпусів армії УД. Хоча відбулося номінальне збільшення грошового забезпечення, але на практиці сильно відчувалася інфляція. Найвище фінансування мав командний і начальницький старшинський склад та найближче

оточення гетьмана. Військові ж частини постійно відчували недофінансування, а їхнім командирам часто доводилося власноруч вирішувати численні проблеми матеріального забезпечення підлеглих.

У добу Директорії УНР уряд виділив старшинам одноразову грошову допомогу та запровадив різні відсоткові надбавки. Проте військові регулярно скаржилися на перебої з фінансовим забезпеченням. Проблему частково вдалося вирішити шляхом запровадження в корпусах інтендантської служби. Також було прийнято Закон «Про поліпшення стану військових», який вводив у дію оновлені норми грошового утримання старшин і рядових. А в березні 1919 р. Законом «Про встановлення нормальних складів утримання військових служащих» було запроваджено нові посадові оклади, які тепер залежали від старшинської вислуги.

У період інтернування на території Польщі через брак ресурсів фінансове становище українських старшин було складним, тому найперше кошти виділялися для потреб військової канцелярії українського війська.

У часи ЗУНР старшини–артилеристи отримували платню в залежності від свого рангу: найбільше коштів мали полковники (560 крон), а найменше – хорунжі (200 крон.). Надавалася фінансова компенсація за службові відрядження (15 крон на добу) та користування залізничним транспортом (від 5 до 10 крон за одну поїздку). Утім, після закінчення коштів у захоплених австрійських скарбницях виникли труднощі зі стабільним фінансуванням ГА. Тож усе частіше старшини висловлювала своє невдоволення.

Проблему фінансування галицького війська на деякий час вдалося вирішити завдяки врегулюванню роботи фінансових відділів та запровадження діяльності НІГА. Але з початком бойових дій проти польських і денікінських військ фінансове утримання галицьких старшин суттєво погіршилося. Як і на Наддніпрянщині, галицьким старшинам–гармашам часто доводилося самостійно вирішувати проблеми із забезпеченням своїх підрозділів.

Важливим елементом матеріального забезпечення старшин–артилеристів українських армій були однострої та додаткові речі до нього. На початку революції 1917–1921 рр. продовжували діяти старі російські норми речового забезпечення.

Для позначення національної приналежності до українського війська наказом генерального секретаря для усіх частин ЦР запроваджувалися блакитні погони з жовтим кантом та тризубом на головному уборі. Окрім того, було затверджено колір символіки родів зброї. Українські артилеристи використовували червоний колір. Для позначення свого рангу і посади старшини–артилеристи носили нашивку на рукаві, а також використовували емблему з перехрещеними гарматами на комірі свого мундиру, що демонструвало їхню приналежність саме до артилерії. У період ЦР зразки однострою формально змінювалися декілька разів, та все ж основу обмундирування українського вояцтва становила російська форма з українською символікою і знаками розрізнення.

Найбільших змін старшинська військова форма зазнала в період Гетьманату, адже П. Скоропадський вирішив повернути їй вигляд однострою зразка часів Гетьманщини початку XVIII ст.

У добу Директорії УНР наказом С. Петлюри від 8 січня 1919 р. «Про уніформу для старшин і козаків Армії УНР» визначалися два типи уніформи: похідна і парадна. Військове командування неодноразово намагалося змінити однострої старшин Дієвої армії. Утім, через постійні бойові дії на практиці цього досягти не вдалося. Окремо слід відзначити зусилля Р. Дашкевича, який організував пошиття 4000 комплектів уніформи, щоб забезпечити ними артилеристів січового стрільцтва. Під час інтернування в таборах старшинське речове забезпечення було на низькому рівні та залежало від фінансових пожертв польського уряду і благодійних організацій.

Старшини–артилеристи ГА під час Листопадового Чину 1918 р. продовжували використовувати австро–угорські однострої, а для позначення приналежності до українського війська носили синьо–жовті стрічки на мундирі та кокарди з тризубом на шапках. Загалом ситуація з речовим забезпеченням була складною. Спогади командирів усіх рівнів засвідчують численні проблеми з матеріальним забезпеченням ГА, а також дефіцит найбільш необхідних елементів військової уніформи. Частково вирішити проблему з одностроєм вдалося шляхом звернення керівництва ЗУНР за допомогою до уряду УНР. Досить часто старшини–

артилеристи власноруч намагалися вирішити цю проблему. Однак зі зростанням інтенсивності бойових дій на фронті, рівень речового забезпечення старшин–артилеристів значно погіршувався.

Обов'язковою складовою матеріального забезпечення старшин–артилеристів було харчування. На початку Української революції 1917–1921 рр. залишалися чинними норми продовольчого забезпечення армії Російської імперії, які включали муку, крупи, м'ясо, рибу, яйця, сіль, масло, цукор та чай. Проте через активні бойові дії постачання продовольства у війська відбувалося із затримками або взагалі припинялося. Тому, щоб забезпечити підпорядковане вояцтво харчами, старшини–артилеристи нерідко вдавалися до різних нестандартних дій. Часто продовольство поповнювали за рахунок ворожих запасів, здобутих у боях, або купляли в місцевого населення. Траплялися випадки, коли українські вояки наймалися різноробочими і за отриману платню купували продукти та тютюн. Військове командування Наддніпрянських формацій неодноразово намагалося покращити ситуацію з продовольчим забезпеченням українських вояків, однак це напряму було пов'язано з бойовою обстановкою на фронтах визвольної боротьби.

Норми харчового забезпечення галицьких старшин визначалися наказом голови ДСВС полковника Вітовського від 5 грудня 1918 р. та розпорядженням НКГА від 23 липня 1919 р. Продовольче забезпечення галицьких старшин–артилеристів відбувалося за територіальним принципом, адже всі військові частини ГА належали до певного територіального округу. Бойові дії проти польських військ негативно впливали на забезпечення галицьких старшин, тож командуванню доводилося зменшувати денні продовольчі норми. Свідченням тому є численні скарги, які надходили до ДСВС із різних частин ГА. На короткий період ситуація із забезпеченням покращилася завдяки об'єднанню ГА з армією УНР, проте ситуація із харчовим станом українського вояцтва залишалася складною та насамперед залежала від подій на фронті.

Окрім того, рівень життя старшин–гармашів українських армій в революційний період 1917–1921 рр. також визначався їхніми статками, навіть у

бідних, безпомісних старшин він зберігався на достатньому рівні, насамперед завдяки «жалуванню», яке виплачував уряд за військову службу.

Матеріально–технічне забезпечення старшин–артилеристів українських армій в революційний період 1917–1921 рр. було організовано відповідно до можливостей воєнно–політичного керівництва УНР та ЗУНР. На озброєнні в Наддніпрянських старшин–гармашів були артилерійськими системами, боєприпаси і особиста зброя переважно російського виробництва, тоді як галицькі офіцери спочатку використовували німецькі гармати, які були на той час уже застарілими, а стрілецька зброя мала переважно австрійське, німецьке і бельгійське походження. Утім, завдяки співпраці між двома українськими урядами, поступово вдалося забезпечити галицьку артилерію гарматним озброєнням і боєприпасами російського виробництва. Матеріально–технічна допомога з Наддніпрянщини була надана у найбільш критичний момент для ЗУНР – період польсько–української війни, що мало позитивний вплив на бойову готовність галицької артилерії загалом.

7. Для укладання цілісного просопографічного портрету українського старшини–артилериста зроблено вибірку генеральної (60 осіб) та полкової (100 осіб) старшини артилерії УНР/УД, а також генеральної і полкової старшини артилерії ГА (100 осіб) за допомогою біограм із видань Я. Тинченка, М. Литвина, Р. Тютенка, С. Волкова, В. Моренця, матеріалів інтернет–проекту «Імена самостійної України 1917–1924 рр.», «Енциклопедії історії України» та чотиритомного енциклопедичного видання: «Західно–Українська Народна Республіка 1918–1923 рр.».

Просопографічний аналіз походження старшин–артилеристів українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр. показав такий результат: в арміях УНР/УД та ГА офіцери–гармаші були вихідцями з дворянської шляхти (53% генеральної, 25% полкової з армій УНР/УД; 2% генеральної та полкової з ГА), військових (8% генеральної, 12% полкової з армій УНР/УД; 5% генеральної та полкової з ГА), міщан (29% генеральної, 44% полкової з армій УНР/УД; 30% генеральної та полкової з ГА) та селянських сімей (10% генеральної, 19% полкової з армій УНР/УД; 63% генеральної та полкової з ГА). У той час, як серед старшин–

артилеристів армій УНР/УД домінували представники дворянського (шляхетського) походження та існував досить високий ступінь спадковості офіцерської справи, то поміж галицьких офіцерів–гармашів переважали вихідці з цивільних станів (селянства, міщанства).

В арміях УНР/УД офіцери–гармаші переважно походили з Наддніпрянської України (найбільше з Київської – 15, Полтавської – 13, Чернігівської – 11; найменше з Харківської – 2, Бессарабської – 2, Житомирської – 1). У ГА старшини були вихідцями з Наддністрянської України (найбільше з Львівщини – 24, Івано–Франківщини – 17, Буковини – 15), а також інших земель Австро–Угорщини.

За релігійними переконаннями старшини–артилеристи в арміях УНР/УД сповідували православ'я (103 офіцери), греко–католицизм (2), іудаїзм (2), римо–католицизм (1), лютеранство (1). У ГА (при 85% відсутніх відомостей) – православ'я (9 офіцерів), греко–католицизм (4), католицизм (1), лютеранство (1).

Старшини–артилеристи армій УНР/УД майже всі здобували військову освіту в навчальних закладах Російської імперії, а тому отримували нормальну освіту, пройшовши повний курс підготовки у військовому навчальному закладі. Під час Першої світової війни старшини здобували прискорену освіту: ставали офіцерами достроково, а в період Української революції 1917–1921 рр. вони отримували освіту в українських військових навчальних закладах. Окрім того, старшини–артилеристи здобували цивільну освіту.

Просопографічний аналіз рівня освіти старшин–артилеристів українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр. показав такий результат: в арміях УНР/УД офіцери–гармаші отримали військову довоєнну освіту (серед генеральної старшини – 94% осіб: 77% вищу, 23% базову; серед полкової – 96% осіб: 71% базову, 29% вищу) в кадетських корпусах (34 особи генеральної старшини; 27 полкової), артилерійських училищах (58 осіб генеральної старшини; 47 полкової) та військових академіях (44 особи генеральної старшини; 21 полкової) Російської імперії. У період Української революції вишкіл офіцерів–артилеристів відбувався в юнацьких та старшинських школах, однак повноцінно налагодити системну підготовку командних кадрів не вдалося. Незначний відсоток старшин

(5% генеральної; 4% полкової) здобував цивільну освіту в українських та іноземних навчальних закладах.

Старшини–артилеристи здебільшого потрапляли в ГА трьома способами: як колишні кадрові офіцери австро–угорської армії, їх приймали до лав галицького війська після розвалу монархії; вони вступали на службу після випуску зі старшинських шкіл ЗУНР; прибували з Наддніпрянщини на чолі гарматних підрозділів, які військово–політичне керівництво УНР відряджало для допомоги ГА.

Якщо порівняти з Наддніпрянськими офіцерами–гармашами, то генеральна та полкова старшина артилерії ГА переважно мала цивільний фах (39%), а лише незначний відсоток офіцерів отримали довоєнну (13%) та прискорену (6%) військову освіту в Австро–Угорській монархії. Насамперед це було пов'язано із непопулярністю військової професії серед української галицької молоді та наявністю значних формальних обмежень, які встановила австрійська влада для представників не німецьких народів монархії Габсбургів. Окрему категорію старшин ГА становили особи (42%), які на фронтах Першої світової війни воювали рядовиками австро–угорської армії, а в період Української революції пройшли прискорений старшинський вишкіл та були призначені на командні посади в галицьку артилерію. Просопографічний аналіз показав, що серед генеральної та полкової старшини ГА вищу військову освіту здобули 80% старшин, а базову – 20%.

Просопографічний аналіз подальшого життєвого шляху старшин–артилеристів українських армій після Української революції 1917–1921 рр. показав такий результат: в арміях УНР/УД та ГА офіцери–гармаші гинули в революційний період 1917–1921 рр. (5% генеральної, 2% полкової з армій УНР/УД; 9% генеральної та полкової з ГА), переходили на службу до ворожих армій (44% генеральної, 9% полкової з армій УНР/УД; 2% генеральної та полкової з ГА), залишалися в Україні та переважно зазнавали переслідувань і репресій від радянської влади (20% генеральної, 10% полкової з армій УНР/УД; 36% генеральної та полкової з ГА), а також мігрували в різні країни Європи та Північної Америки

(31% генеральної, 49% полкової з армій УНР/УД; 53% генеральної та полкової з ГА).

Старшини української артилерії зазнавали репресій від радянських каральних органів та були фігурантами різних сфабрикованих справ («Весна», «Української Військової Організації», «Українського національного центру», «Спілки визволення України», «Польської організації військової» та ін.).

Старшини–артилеристи армій УНР/УД переважно були інтерновані на території Польщі (табори Александрів Куявський, Пйотрків Трибунальський, Пикуличі, Ланцут, Вадовиці, Каліш, Щипйорно, Домб'є та ін.), а ГА в таборах Чехословаччини (Німецьке Яблонне, Ліберці, Йозефів).

8. Українські офіцери–гармаші гуртувалися в різні громадсько–політичні та ветеранські організації в країнах Європи та Північної Америки («Товариства офіцерів–артилеристів у Парижі, Белграді, Варні, Софії», Товариства офіцерів генштабістів, «Товариства бувших вояків армії УНР», Товариство Запорожців, Українське військово–історичне товариство, Всеукраїнська спілка військових інвалідів армії УНР, Український Центральний Комітет, «УВО», «Просвіта», «Воля», «ОУН», «Залізна Острога», Спілки українських вояків, «Українське Національне Об'єднання», «Український союз хліборобів–державників», «Всеукраїнську Гетьманську Управу», «Союзу Гетьманців–Державників» та ін.).

9. Отже, констатуємо, що старшини–артилеристи армій УНР/УД та ГА періоду революції 1917–1921 рр. належали до особливої соціальної спільноти та займали вагоме місце серед українського офіцерського корпусу. Вони мали різне соціальне походження, відрізнялися рівнем освіти і характером, різнилися суспільно–політичними орієнтирами та поглядами. Інколи серед них траплялися слабодухі або навіть зрадники, які переходили на бік ворогів. Але в загальному український старшина–артилерист був рушієм революційних процесів, основою будівництва державних інституцій (насамперед українського війська) та демократичних трансформацій в Україні під час революції 1917–1921 рр. Навіть у складні періоди української державності старшини залишалися носіями національної ідеї та були чільними представниками своєї епохи. Саме тому постать

українського старшини–артилериста формує тяглість місії між офіцерами періоду Української революції 1917–1921 рр. та сучасними офіцерами Ракетних військ і артилерії та безпілотних систем ЗСУ. Особливої актуальності набуває історичний досвід українських старшин–гармашів в умовах сьогодення, а саме повномасштабної російсько–української війни, адже сприяє відновленню українських військових традицій, які системно знищувала радянська влада в період СРСР.

Таким чином, із метою відновлення історичних традицій національного війська щодо назв військових частин, за високі показники в бойовій підготовці і зразкове виконання покладених завдань під час захисту територіальної цілісності та незалежності України пропонується присвоювати новоутвореним артилерійським частинам ЗСУ імена видатних українських старшин–артилеристів періоду Української революції 1917–1921 рр.: генерал–хорунжого армії УНР Еспера Башинського, генерал–хорунжого армії УНР Михайла Крата, полковника Дієвої армії УНР Олександра Ковальського, полковника армії УНР Григорія Чижинського, полковника Дієвої армії УНР Сергія Чорного, командира полку Дієвої армії УНР Яківа Бутрима, підполковника армії УНР Семена Лощенка, отамана ГА Ярослава Воєвідки, полковника ГА Михайла Кураха, отамана ГА Кирила Карася, а також сотників ГА Ярослава Курилюка та Осипа Баб'юка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. НЕОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Архів Управління СБУ в Львівській області

1. Справа 27903–П. Дело по обвинению Колодницького Дмитра Омеляновича, 63 арк.

Архів Управління СБУ в Полтавській області

2. Справа 11381–П. Дело по обвинению Бобровського Бориса Павловича, 109 арк.

Архів Управління СБУ в Сумській області

3. Справа 8306–О. Дело по обвинению Калітчука Івана Михайловича, 78 арк.

Архів Управління СБУ в Тернопільській області

4. Справа 16193–П. Дело по обвинению Волошина Теофіла Івановича, 64 арк.

Галузовий державний архів Служби безпеки України

Фонд 5. Кримінальні справи на нереабілітованих осіб

Справа 66646–О.

5. Том 24. Архівна кримінальна справа Олексієва Віктора Олексійовича.

Фонд 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб

6. Справа 60661–ФП. Архівна кримінальна справа Огара Остапа Дмитровича.

Справа 67093–ФП.

7. Том 54. Архівна кримінальна справа Какуріна Миколи Євгеновича.
8. Том 59. Архівна кримінальна справа Лігнау Олександра Григоровича.

9. Том 161. Архівна кримінальна справа Галкіна Володимира Ісидоровича.
10. Том 671. Архівна кримінальна справа Руднєва Леоніда Леонідовича.
11. Том 2604. Архівна кримінальна справа Решетнікова Євгена Миколайовича.
12. Том 2609. Архівна кримінальна справа Ващенко–Захарченка Олександра Петровича.
13. Том 3099. Архівна кримінальна справа Гамченка Євгена Спиридоновича.
14. Справа 74629–ФП. Архівна кримінальна справа Шуру–Бура Івана Леонтійовича.

Фонд 16. Секретаріат ГПУ–КГБ–УРСР

Опис 1

15. Справа 5. Звіти органів ДПУ УСРР про результати проведених операцій щодо зачистки «петлюрівських агентів» Наддніпрянської армії, які «осіли на селі», 77 арк.

Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України

Фонд 1

Справа 12617.

16. Том 1. Справа оперативного листування. УНР 1930 рік, 460 арк.

Державний архів Львівської області

Фонд 256. Товариство вивчення історії оборони Львова і південно–східних воєводств у 1918–1920 рр. у Львові

17. Справа. Накази, рапорти, відомості та доповіді про формування 7–го гарматного полку Галицької армії, 197 арк.

Фонд 257. Спілка по вивченню історії оборони Львова і південно–східних воєводств у 1918–1919 рр., м. Львів і Львівське воєводство

Опис 2

18. Справа 1476. Книга наказів 37–ої сотні військ УНР, 198 арк.

Фонд 905. Нарядь управління начальника Бродського уѣзда. Секретная часть

Опис 1

19. Справа 206. Сѣ разными циркулярними распоряженіями руководящаго характера и обязательными постановлениями по Бродскому уѣзду на 1917 годѣ, 157 арк.

Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, Відділ рукописів

Фонд 48. Заклинські

Опис 2

20. Справа 147. Опока Микола, хорунжий УСС. Листи до Заклинського Ростислава Романовича, 1916–1919, 13 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Фонд 1074. Міністерство військових справ Української Держави

Опис 1

21. Справа 33. Відомості про військову службу старшин, рішення про порядок прийому на військову службу та призначення на посади старшин в гарматні частини, накази про формування артилерійських бригад і полків армії УД, 409 арк.

Опис 2

22. Справа 17. Накази, рапорти, доповіді про утворення комісії з розробки та впровадження штатів гарматних частин і підрозділів армії УД, 37 арк.

23. Справа 18. Накази по Військовому міністерству УНР і його управліннях, 38 арк.

24. Справа 37. Накази, доповіді про формування артилерії 3, 4, 5, 6 і 8-го корпусу армії УД, 61 арк.

Фонд 1075. Військове міністерство Української Народної Республіки, м. Київ

Опис 1

25. Справа 34. Відомості на потребу в грошах та продуктах для Галицької армії, 7 арк.

26. Справа 67. Нагородні листи, характеристики на старшин гарматних частин військ УНР, 19 арк.

Опис 2

27. Справа 282. Накази, розпорядження щодо організації діяльності військово–дипломатичної місії, очолюваних генералом–артилеристом С. Дельвігом.

28. Справа 653. Списки старшин гарматних частин, реєстри урядовців, таблиці, схеми, 36 арк.

Фонд 1076. Генеральне секретарство по військових справах Української Центральної Ради, м. Київ

Опис 1

29. Справа 12. Накази по Військовому міністерству УНР, 29.01.1918–25.04.1918 рр., 134 арк.

Фонд 1077. Головне управління Генерального штабу Української Держави

Опис 1

30. Справа 43. Накази, розпорядження Головного управління Генерального штабу про переміщення військових чинів, виконання розпоряджень, змін штатів, журнали засідань командирів військових частин армії Української Держави, 103 арк.

Фонд 1078. Головне управління Генерального штабу Української Народної Республіки, м. Київ

Опис 1

31. Справа 20. Листування з Головною інженерною управою, Артилерійським управлінням про стан та діяльність технічних частин Армії УНР, 26.06.1918–01.01.1919 рр., 623 арк.

32. Справа 23. Телеграми та повідомлення бригад, полків, корпусів про положення на Правобережному фронті, 15.01.1919–31.01.1919 рр., 402 арк.

33. Справа 24. Телеграми та повідомлення штабів Східного фронту про положення на місцях, 03.03.1919–30.03.1919 рр., 270 арк.

34. Справа 47. Телеграми, повідомлення Командувача Східним фронтом, Запорізької бригади та ін. про діяльність військових частин Дієвої армії УНР, 01.02.1919–11.05.1919 рр., 346 арк.

Опис 2

35. Справа 5. Доповіді та обіжники Головного управління Генерального штабу, Військового міністерства, командирів військових частин про формування Армії УНР, положення та схеми. Списки отаманів та полковників Головних гарматного та інженерного управлінь 22.07.1919–01.11.1919 рр., 149 арк.

36. Справа 37. Доповіді, рапорти про проходження служби старшинами Генерального штабу та їх списки (13.07.1918–07.06.1920), 139 арк.

37. Справа 126. Штати гарматних частин та документи до них (довіді, пояснювальні записки), 30.04.1920–11.11.1920 рр., 100 арк.

38. Справа 127. Штати військово–морського флоту та документи до них, 27.05.1920–11.02.1921 рр., 70 арк.

39. Справа 168. Нагородні листи та реєстраційні картки, підвищення в рангах старшин Генерального штабу УНР, 30.09.1920–22.03.1921 рр., 161 арк.

Фонд 1115. Українська Центральна Рада, м. Київ, м. Житомир

Опис 1

40. Справа 32. Протоколи, постанови зборів старшин та Української військової громади, 11.05.1917–19.12.1917 рр., 154 арк.

Фонд 1696. Державний інспектор окремого залізничного технічного корпусу УНР (діюча армія)

Опис 1

41. Справа 11. Списки, реєстри старшин і козаків 9–го технічного куреня: газета «Селянська громада», 16.07.1919–16.10.1919 рр., 47 арк.

Фонд 2188. Начальна команда Українсько–Галицької армії, м. Вінниця, Подільської губернії

Опис 1

42. Справа 9. Накази штабу начальної команди Галицької Армії про дислокацію військ в населених пунктах та про забезпечення їх зброєю. Розпорядження начальної інтернатури про порядок відпуску провіанту, постачання і забезпечення військових частин обмундируванням та грошовим утриманням, 47 арк.

Фонд 2248. Штаб Південно–Східної групи Республіканських військ Української Народної Республіки

Опис 1

43. Справа 7. Накази головнокомандуючого Південно–Західного району військ УНР та командуючого Північної групи військ УНР, 10.01.1919–06.05.1919 рр., 188 арк.

Фонд 3172. Штаб діючої армії Української Народної Республіки, з 1920 р., Польща

Опис 1

44. Справа 73. Накази і протоколи Головної управи та Головної команди військ, штабу діючої армії та військових частин УНР, протоколи засідань Надзвичайного вищого суду при штабі Діючої армії УНР, доповіді контррозвідувального відділу штабу 1–ої Запорізької стрілецької дивізії військ УНР, акти комісії по огляду стану здоров'я та надання матеріальної допомоги інтернованим воякам армії УНР, 278 арк.

Фонд 3275. Штаб командувача військами Армії УНР

Опис 1

45. Справа 6. Особова справа адміністративного підхорунжого Корсуня Ілліча, 1922 р., 2 арк.

Фонд 3521. Український військовий табір у Йозефові

Опис 2

46. Справа. Накази Головної команди частин Галицької армії та коменданта табору. Звіти, листування, статuti товариств, послужні списки та особові листки, відомості про виплату грошей, видачу майна та інших матеріальних засобів, похвальні грамоти та відзнаки, 254 арк.

Фонд 3527. Калішська філія Товариства колишніх вояків армії Української Народної Республіки, м. Каліш (Польща)

Опис 1

47. Справа 5. Посвідчення членів Товариства колишніх вояків армії УНР, закордонні паспорти, 11.1923–31.12.1925 рр., 31 арк.

Фонд 4019. Курах Михайло Степанович

Опис 1

48. Справа 2. Статті «Мої спомини. Історія I-ої батареї Січових Стрільців», «Відступ з Києва на Сарни». Рукопис і машинопис, 40 арк.

Фонд 4060. 1-й Український гарматний полк

Опис 1

49. Справа 16. Накази 1-го Українського гарматного полку, 10.03.1918–11.05.1918 рр., 85 арк.

Фонд 4061. 23-й піший Український січовий Запорозький полк

Опис 1

50. Справа 1. Накази 23-го пішого Українського січового Запорозького полку військ ЦР, списки офіцерів, лікарів, урядовців та козаків, 18.12.1917–17.02.1918 рр., 114 арк.

Фонд 4440. Представництво Західно-Української Народної Республіки в м. Празі (Чехословаччина)

Опис 1

51. Справа 14. Доповіді, звернення, анкети–заяви, списки та особові справи української еміграції у Чехословаччині, 174 арк.

Фонд 4587. Військові частини армії Української Народної Республіки (об'єднаний фонд)

Опис 1

52. Справа 3. Накази, розпорядження, рапорти, відомості, доповіді штабів фронтів, корпусів, дивізій та бригад армії УНР, 1918–1920 рр., 146 акр.

Фонд 5235. Уряд Української Народної Республіки в екзилі

Опис 1

53. Справа 1596. Документи верифікаційної комісії Міністерства військових справ УНР (анкети, заяви, посвідчення, кошториси, довідки), 1947–1950 рр., 137 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Фонд 263. Колекція позасудових справ реабілітованих. 1919–1953

Опис 1

Справа 62745.

54. Том 1. Архівна слідча справа Данилевича Миколи Казимировича, 68 арк.

Опис 1

Справа 33285.

55. Том 1, 2. Архівна слідча справа Кураха Михайла Степановича, 220 арк.

Центральний державний історичний архів України у Львові

Фонд 309. Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка, м. Львів

Опис 1

56. Справа 1131. Спогади хорунжого ГА Бурчака Т., 98 арк.

Фонд 316. Видавничий кооператив «Червона Калина»

Опис 1

57. Справа 22. Стаття Монкевича Б. «Організація регулярної армії Української держави 1918 р.», 108 арк.

Фонд 352. Збірна станиця Українських січових стрільців, м. Відень

Опис 1

58. Справа 44. Матеріали про грошово–речові постачання січових стрільців (листування, списки, квитанції та ін.), 115 арк.

Фонд 353. Легіон Українських січових стрільців

Опис 1

- 59. Справа 44. Норми забезпечення обмундируванням старшин ГА, 115 арк.
- 60. Справа 101. Книга обліку видачі січовим стрільцям обмундирування, 74 арк.
- 61. Справа 232. Військові книжки солдат російської армії на букви «Н–Я», 55 арк.

Фонд 581. Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР та ЗУНР

Опис 1

- 62. Справа 76. Фінансові звіти, відомості, рахунки, квитанції та ін. документи про видачу платні продуктів харчування з інтендатури дивізії, 310 арк.
- 63. Справа 78. Фінансові звіти, відомості, рахунки, квитанції та ін. документи про отримання грошей з армійської каси дивізії, 271 арк.
- 64. Справа 81. Фінансові звіти, відомості, рахунки та ін. документи про розподіл продуктів харчування і фуражу в стрілецькій бригаді ім. Івана Сірка, 436 арк.
- 65. Справа 146. Накази та оперативні звіти Начальної інтендатури Галицької армії при КЕА та окружних командувань в Коломиї, Самборі та Чорткові, 143 арк.
- 66. Справа 149. Судова справа по обвинуваченню генерала Галицької армії Мирона Тарнавського, полковника Альфреда Шаманека та отамана Омеляна Лисняка в невиконанні наказу штабу головного отамана, 86 арк.

Biblioteka Narodowa w Warszawie

Zakład Zbiorów Mikrofilmowych (Archiwum Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki)

- 67. MF nr. 79910. Archiwum Jewgena Archipienki. T. II. Materiały dotyczące działalności urzędowej. Rząd Ukraińskiej Respubliki Ludowej, 1070 k.

**Centralny Archiwum Wojskowy Wojskowego Biura Historycznego im. Gen.
Broni Kazimierza Sosnkowskiego**

I. 303. 4. Oddział II Sztabu Generalnego WP.

- 68. 2584. Les Ukrainiens en France, S. 474.
- 69. 5662. Opracowanie na temat URL I ruchu hetmana P. Skoropadskiego, S. 11.

Národní archiv v Praze

Fond 922. Ukrajinské museum, Praha

Karton 4

- 70. inv.č. 57. Josefov – kronika ukrajinského zajateckého tábora.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Мемуари

- 71. Авраменко Н. Спомини запорожця. Київ: Темпора, 2007. 445 с.
- 72. Андрусак М. Думки Грушевського про потребу української армії. *Літопис Червоної Калини*. 1935. Вип. 3. С. 7.
- 73. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність (березень–грудень 1919 р.). Каліш, 1932. 82 с.
- 74. Боберський І. Щоденник, (1918–1919 рр.) / упоряд. Ю. Мицик. Вид.дім «КМ Акад.», 2003. 260 с.
- 75. Богачевський Д. Табір полонених у Тухолі. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. Т. 1. 674 с.
- 76. Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського / ред. О. Гончар; упоряд. А. Демиденко. Київ, 1992. 552 с.
- 77. Галан В. Батерія смерти. Джерсі Сіті, 1968. 238 с.
- 78. Голубко В. Український офіцерський корпус у Визвольних змаганнях (1917–1920 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2006. Вип. 571. С. 180–189.
- 79. Грушевський М. Новий період історії України за роки (від 1914 до 1919 рр.). Київ: Либідь, 1992. 46 с.

80. Галаган М. З моїх споминів. (1880—ті—1920 р.): Документально—художнє видання. Київ: Темпора, 2005. 656 с.
81. Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота. Нью—Йорк: Червона Калина, 1965. 205 с.
82. Дідковський А. Спогади. Новий Ульм: Українські вісті, 1961. 83 с.
83. Дорошенко Д. Історія України (1917—1923 рр.) Ужгород, 1932. Т. 1: Доба Центральної Ради. 437 с.
84. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність. Каліш: За державність. Матеріали до історії війська українського. 1939. Т. 9. 312 с.
85. Капустянський М. Похід армій на Київ—Одесу. В (1919) році. Київ: Темпора, 2004. 558 с.
86. Ключенко О. Генеральна булава УГА. Літопис Червоної Калини. 1931. Ч. 4. С. 5—10.
87. Колодницький О. Моя служба в УГА. Нью—Йорк: Вісті Комбатанта, 1969. С. 26.
88. Кузьма О. Листопадові дні (1918 р.). Нью—Йорк: Вид. кооператива «Червона Калина», 1960. С. 40.
89. Кульчицький С. Старшинські школи Г.А. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег, 1968. Т. 4. С. 252.
90. Курилюк Я. 1—й гарматний полк УГА. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег, 1958. Т. 1. С. 181—183.
91. Мацькевич С. Артилерія Української Галицької Армії. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид—во Д. Микитюка. 1958. Т. 1. С. 177—181.
92. Микитюк Д. Українська Галицька Армія: у 40—річчя участі у Визвольних змаганнях (матеріали до історії). Видавництво канадійського фермера, 1958. 676 с.
93. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців: Похід Болбочана на Крим. Львів, 1928. 206 с.
94. Омелянович—Павленко М. Зимовий похід. Каліш, 1934. 191 с.

95. Омелянович–Павленко М. На Україні (1917–1918). Спомини. Прага: Стилус, 1935. 72 с.
96. Омелянович–Павленко М. Спогади українського командарма. Київ, 2002. 460 с.
97. Пащевський П. Із моїх спогадів про «Зимовий похід» Армії УНР (6.XXI.1919–6.V.1920). 9–те вид. Шляхи, 1938. С. 175.
98. Сідак В. Визвольні змагання очима контррозвідника. Документальна спадщина Миколи Чеботарева: Науково–документальне видання. *Темпора*. 2003. 288 с.
99. Симон Петлюра та Українська національна революція. Збірник праць. Київ, 1995. 356 с.
100. Скоропадський П. Уривок зі «Споминів» гетьмана Павла Скоропадського: 1–й Український корпус. 4–те вид. Відень: Хлібороб, 1922–1923. С. 3-40.
101. Скоропадський П. Спомини. Київ, 1992. 112 с.
102. Скоропадський П. Спогади. (Кінець 1917 – грудень 1918 р.). 2–ге вид. Київ, Філадельфія, 1995. 443 с.
103. Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в (1917–1918 році): Збірник. 5–те вид. Каліш: За державність. Матеріали до історії війська українського, 1935. С. 137–157.
104. Спогади про український рух у XII російській армії у (1917 р.) / ред. М. Садовський. 11–те вид. Каліш: Воєнно–іст. т–во, 1935. Т. 1: За державність. Матеріали до історії війська українського. 212 с.
105. Спогади сотника Грицька Рогозного про Другий Зимовий похід. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Rohoznyi_Hryts/Spohady_pro_Druhyi_Zymovyi_pokhid.pdf (дата звернення: 7.03.2023)
106. Тарнавський М. Спогади. 4–те вид. Львів: Вечірня година, 1992. 127 с.
107. Терлецький М. Табір інтернованих в Німецькім Яблоннім в Чехо–Словаччині. Українська Галицька армія. У 40–річчя її участі у Визвольних

Змаганнях в (1918–1920 рр.): монографія. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. Т.1: Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. С. 582–588.

108. Тишовецький О. 11-й гарматний полк. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка. Вінніпег, 1958. С. 202–203.

109. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка. 1958. Т. 1. С. 187–188.

110. Фріш Р. 6-й гарматний полк. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка. Вінніпег, 1958. С. 191–192.

111. Хархаліс О. І-ий листопад в Яворові (в 47-му річницю першої жертви Листопадового Зриву сл. п. Степана Британа). Нью-Йорк: Вісті Комбатанта, 1965. С. 41.

112. Шухевич С. Моє життя. Спогади. Лондон: Вид. Української видавничої спілки, 1991. С. 179–180.

Періодичні видання

113. Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. Станіславів. 1918–1919.

114. Вістник Державного Секретаріату Військових справ. (1919 р.). 6-те вид. Станіславів. 1918–1919.

115. Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. Тернопіль. Станіславів. 1918–1919.

116. Діло. 112-те вид. Львів, 1935.

117. Зарядження з дня 10 марта 1919. 9-те вид. Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. 10 квітня 1918.

118. З діяльности українського жіноцтва в таборі. *Український Стрілець*. 1921. Вип. 16, 17, 18. С. 12.

119. З доповіді заступника начальника Особливого відділу ОДПУ Р. О. Піляра на II Всесоюзному з'їзді особливих відділів 24 січня 1925 р. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КДБ. Київ: Софія, 2002.

120. З життя і буття в таборі в Ліберці. *Український Скиталець*. 1921. Ч. 4. С. 31.
121. З життя і буття в таборі Йозефові. *Український Скиталець*. 1921. Ч. 8. С. 27.
122. З життя українського стрілецтва на чужині. *Український Стрілець*. 1920. Ч. 1. С. 14.
123. З життя українців на чужині. *Український Стрілець*. 1920. Ч. 2. С. 17.
124. З Новоузенська. *Нова Рада*. 1917. Вип. 22.
125. Літопис Червоної Калини. *Ілюстрований журнал історії та побуту*. 1931. Вип. 4 (річник). 23 с.
126. Маніфестація в Києві. *Нова Рада*. 1917. Вип. 1.
127. Наказ про заборону продажу військового майна. *Державний Вістник*. 1918. Вип. 2.
128. Настрій на фронті. *Стрілець*. Станиславів. 19 лютого 1919. Вип. 8.
129. Наказ по військовому міністерству Української Народної Республіки. *Вільне Життя*. 1918. Т. 50, Вип. 4.
130. Наказ про заборону продажу військового майна. *Державний Вістник*. 1918. Вип. 2.
131. Нова військова форма. *Вільне Життя*. Одеса. 1918. Вип. 1.
132. Постанова з дня 5. грудня 1918. Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. 1918. Вип. 2.
133. Привітання. *Нова Рада*. 1917. Вип. 18.
134. Розпоряд з дня 13 падолиста 1918 р. Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. 1918. Вип. 2.
135. Розпоряд з дня 22 квітня 1919. Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. 1919. Вип. 11.
136. Святвечір. *Український Стрілець*. 1921. Вип. 1. С. 20.
137. Тимчасовий припис мірини (дісти) в лічницях. Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. 1919. Вип. 12. Додаток No 12. С. 339–340.

138. Щедрий дар братів американців. *Український Стрілець*. 1921. Вип. 6. С. 19.

Монографії, збірники, довідники, енциклопедії, наукова та художня література.

Електронні ресурси

139. Авраменко Н. Спомини запорожця: Документальне видання. Київ: Темпора, 2007. 456 с.
140. Адаменко Д. Украинцы в Австро–Венгерской армии (1914–1918). *Интернет–проект: «История государства Габсбургов»*. 2010. URL: <https://ah.org.ua/ukraincy-v-avstro-vengerskoj-armii-1914%E2%80%931918#i-8> (дата звернення 30 травня 2022).
141. Адаменко Д. (1914–1918): умереть за Габсбургов. Украинская версия. *Ежеквартальный интернет-журнал: «Русский вопрос»*. 2014. Вип. 4. URL: <http://www.russkiiivopros.com/index.php?pag=one&id=604&kat=6&csl=68> (дата звернення 27.11.23).
142. Адеменко Д. Військові академії держави Габсбургів. *Интернет-проект: «Історія держави Габсбургів»*. 2020. URL: <https://ah.org.ua/cradle-of-austro-hungarian-officers - i> (дата звернення 27.11.23).
143. Андрусак М. Думки Грушевського про потребу української армії. 3–тє вид. Львів: Літопис Червоної Калини, 1935. С. 7.
144. Бабій В. 9–й гарматний полк. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид–во Д. Микитюка, 1958. Т. 1. С. 197–198.
145. Базанов С. Антивоенные выступления на русском фронте в (1917 г.) глазами современников (воспоминание, документы, комментарии). Москва, 2010. 363 с.
146. Барсуков Е. Артиллерия российской армии. Москва, 1948. Т. 1. 390 с.
147. Барсуков Е. Артиллерия российской армии. Москва, 1948. Т. 2. 613 с.
148. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність (березень–грудень 1919 р.). Каліш, 1932. 82 с.

149. Битинський М. Українське вояцтво на культурно-освітньому фронті. Гуртуймося. 9–те вид. 1932. С. 38.
150. Богачевський Д. Табір полонених у Тухолі. Українська Галицька Армія. Вінніпег, 1958. Т. 1. С. 566–581.
151. Бог войны. Москва, 1979. 256 с.
152. Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського / ред. О. Гончар; упоряд. А. Демиденко. Київ, 1992. 552 с.
153. Верига В. Визвольні змагання в Україні. (1914–1923). 1998. Т.1. 524 с.; Т. 2. 502 с.
154. Верстюк В. Український національно–визвольний рух (березень–листопад 1917 р.). *Український історичний журнал*. 2003. Вип. 3. С. 63–81. URL: http://resource.history.org.ua/cgi bin/eiu/history.exe?I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=IDP=&2_S21STR=journal_2003_3_63 (дата звернення 27.11.23).
155. Верстюк В. Українська Центральна Рада і армія. *Воєнна історія*. 2007. Вип. 1–3 (31–33). URL: http://warhistory.ukrlife.org/1_3_07_2.htm (дата звернення: 24.06.2021).
156. Верстюк В., Гай–Нижник П., Коник С. Власна Канцелярія Його Світлості Ясновельможного Пана Гетьмана: Науково–докум. зб. до 90–річчя запровадж. державної служби в Україні / упоряд. А. Вишневський. Київ: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2008. С. 45–55.
157. Верстюк В. Українська Центральна Рада й українізація військових частин Російської армії. *Український історичний журнал*. 2012. Вип. 3. С. 4–27. URL: http://resource.history.org.ua/cgi bin/eiu/history.exe?I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=IDP=&2_S21STR=journal_2012_3_4 (дата звернення: 27.11.23).
158. Винниченко В. Відродження Нації. Київ–Відень, 1920. Т. 3.
159. Військовий факультет Українського Народнього Університету в таборі Ланцут–Стрілково. 4–те вид. Львів: Літопис Червоної Калини, 1931. С. 19.
160. Внуков В. Артилерія. Київ, 1937. 74 с.

161. Военно–статистический ежегодникъ арміи за 1912 годъ. Санкт–Петербург: Военная Типографія Императрицы Екатерины Великой, 1914. С. 236–237.
162. Волков С. Русский офицерский корпус. Москва, 1993. 413 с. URL: http://militera.lib.ru/h/volkov_sv1/04.html (дата звернення: 24.11.2021).
163. Волков С. 1918 год на Украине. Москва: 2001. 414 с. URL: <https://litlife.club/books/172844/read?page=1> (дата звернення 25.06.2022).
164. Волков С. Офицеры российской гвардии. Москва: 2002. 314 с.
165. Волков С. Белое движение. Энциклопедия гражданской войны. Санкт–Петербург, Москва: 2002. 672 с.
166. Волков С. Русский офицерский корпу. URL: https://royallib.com/read/volkov_s/russkiy_ofitserskiy_korpus.html#450560. (дата звернення 25.06.2022).
167. Волков С. Русский офицерский корпус. Москва: Военное издательство, 1993. 742 с.
168. Гай–Нижник П. Управління коменданта Штабу гетьмана П. Скоропадського та його збройні підрозділи (1918 р.). *Гілея*. 2010. Вип. 41. 124 с.
169. Гай–Нижник П. Власний Штаб гетьмана П. Скоропадського: структура, штати, завдання (1918 р.). *Гілея*. 2011. Вип. 53 (10). С. 78–79.
170. Галан В. Бої о Чортівську скалу під Львовом у (1918 р.). *Український Скиталець*. 1923. С. 23–24, С. 45–46.
171. Галан В. З'їзд Української Срілецької Громади в Злучених Державах Америки. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Вип. 12. С. 8.
172. Галан В. Київська катастрофа: (31 серп. 1919) – взяття Київa. *Вістник*. 1933. Вип. 12. С. 936–940.
173. Галан В. Батерія смерти: гармашам 4–го гарматного полку УГА на спомин: (лютий 1919 р.). *Історичний календар-альманах Червоної Калини на (1934 рік)*. 1933. С. 55–75.

174. Галан В. Місяць слави об'єднаних українських військ. Спомини з боїв у (серпні 1919) в Україні. *Календар Канадійського фермера на рік (1953)*. 1953. С. 88–97.
175. Галан В. 10-й гарматний полк. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка. 1958. Т. 1. С. 199–201.
176. Галан В. Громадянство й колишні військовики. *Голос Комбатанта*. 1959. Ч. 4. С. 2.
177. Галан В. Батерія смерти. 1968. 238 с.
178. Галаган М. З моїх споминів. (1880–ті – 1920 р.): Документально—художнє видання. Київ: Темпора, 2005. 656 с.
179. Глиноецький Н. Историческій очеркъ Николаевской Академіи Генеральнаго штаба. Санкт–Петербургъ: Типографія штаба войск гвардіи и Петербурскаго военного округа, 1882. 793 с.
180. Голубко В. Армія Української Народної Республіки (1917–1918 рр.). Утворення та боротьба за державу. Кальварія, 1997. 239 с.
181. Голубко В. Український офіцерський корпус у Визвольних змаганнях (1917–1920 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2006. Вип. 571. С. 180–189.
182. Гунчак Т. Українська військова ліквідаційна комісія в Речі Посполитій Польській. До Міністерства Справ Військових. Українська революція. Док., 1921. 478 с.
183. Горелов М. Міхновський М. і українізація війська: Україна в революційних процесах (перших десятиліть ХХ століття): матеріали міжн. наук.–теор. конф. НУОУ ім. І. Черняхівського (30 листопада 2007 року). Київ: НУОУ, 2007. С. 298–310.
184. Грабовська Г. Правові аспекти розвитку освіти Директорії УНР. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право: наукові праці Національного авіаційного університету*. 2011. Вип. 2. С. 17.
185. Грушевський М. Новий період історії України за роки (від 1914 до 1919 рр.). *Либідь*. 1992. 46 с.

186. Даниленко О. Українська еміграція в Чехословаччині (1920–і роки): соціокультурний аспект. *Етнічна історія народів Європи*, 2001. Вип. 10. С. 38.
187. Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота. Нью-Йорк, 1965. 206 с.
188. Дем'янюк О. Перебування українських військових підрозділів на території Волинської губернії в добу Української революції. *Військово-науковий вісник*. 2017. Вип. 27. С. 163–175. doi: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.27.2017.163-175>
189. Деникин А. Очерки русской смуты. 1921. Т. 1. 192 с.
190. Деникин А. Очерки русской смуты. Поход на Москву. Белое движение: начало и конец. Москва, 1990. С. 104–357.
191. Дідковський А. Спогади. Новий Ульм: Українські вісті, 1961. 83 с.
192. Дорошенко Д. Історія України (1917–1923 рр.). Ужгород, 1932. Т. 1.: Доба Центральної Ради. С. 374.
193. Енциклопедія сучасної України. Київ, 2001. Т. 1. 824 с.
194. Євтимович В. Військо йде: Уривок зі спогадів про (березень 1917 р.) в Києві. Львів, 1937. 123 с.
195. Єремійв М. Коновалець на тлі української визвольної боротьби. Євген Коновалець та його доба. *Мюнхен: видання фундації ім. Євгена Коновальця*. 1974. С. 155–156.
196. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність. *За державність: матеріали до історії війська українського*. 1938. 36. 8. С. 9–65; 36. 9. С. 18–59.
197. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. 1939. 36. 9. 312 с.
198. Завдання УНО в економічній ділянці. 48–ме вид. Едмонтон: Новий Шлях, 20 грудня 1932. С. 4.
199. Задунайський В. Вплив імперської спадщини на становлення структури Збройних Сил України в (1917–1920 рр.). *Історичні і політичні дослідження*. 2008. Вип. ½. С. 252–258.

200. Зайончковский П. Русский офицерский корпус накануне Первой мировой войны (1904–1983 гг.). *РОССПЭН*, 1998. 461 с.
201. Залесский К. Кто был кто в Первой мировой войне: Биографический энциклопедический словарь. Москва: АСТ; Астрель, 2003. 894 с.
202. Західно–Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.) / С. Адамович та ін. Івано–Франківськ, Львів: Манускрипт, 2018. Т. 1: А–Ж. 688 с.
203. Західно–Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.) / С. Адамович та ін. Івано–Франківськ, Львів: Манускрипт, 2019. Т. 2: З–О. 688 с.
204. Західно–Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.) / П. Артимишин та ін. Івано–Франківськ, Львів: Манускрипт, 2020. Т. 3: П–С. 688 с.
205. Зашкільняк Л. Методологія історії. *Видавництво Львівського національного університету імені Івана Франка*. 1999. С. 183.
206. Зелінський В. Синьожупанники. Берлін, 1938. 81 с.
207. Зінкевич Р. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). *Wiekі Stare i Nowe*. 2012. Tom specjalny 59–74. С. 66.
208. Зінкевич Р. Початки формування армії УНР (восени 1917 року). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія*. 2014. Вип. 784. С. 107—113.
209. Золоті Ворота. Історія Січових Стрільців (1917–1919). Збірник. Львів, 1937. 395 с.
210. Імена самостійної України (1917–1924 рр.). URL: <https://www.db.geroika.org.ua/ua/home.html> (дата звернення: 11 липня 2023).
211. Історія українського війська від княжих часів до (20–х років XX ст.). 4–те вид. 1992. 702 с.
212. Кавтарадзе А. Военные специалисты на службе Республики Советов. (1917–1922 гг.). Москва: Наука, 1988. 258 с.
213. Кавтарадзе А. Военные специалисты на службе Республики Советов (1918–1920 гг.). Москва: Воениздат, 1988. 227 с.
214. Калинчук Д. Гетьманоміка. Про фінанси й економіку держави Скоропадського. 2013.

URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/15/130690/>. (дата звернення 13.02.2023).

215. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в (1919 р.). Короткий воєнно–історичний огляд. Ч. 1/2. Львів, 1921. 88 с.; Ч. 3. Львів, 1922. 128 с.

216. Капустянський М. Похід армій на Київ—Одесу. В (1919 році). *Темпора*. 2004. 558 с.

217. Карпов В. Однострої Української армії. *Чтиво: уніформістика*. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Karpov_Viktor/Odnostroi_Ukrainskoi_armii_1917_1920.pdf? (дата звернення: 27.11.23).

218. Кваснюк Я. Військові формування Галицької армії на Станіславівщині у період українсько–польської війни (1918–1919 рр.). *Науковий і культурно–просвітній краєзнавчий часопис*. 2019. Вип. 32. С. 113–124. doi: <https://doi.org/10.15330/gal.32.113-124>.

219. Ключенко О. Генеральна Булава УГА. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Вип. 4. С. 5–9.

220. Ковалевський М. При джерелах боротьби. *Іннсбрук*. 1960. С. 636.

221. Коваль Р. Отаман Зелений: історичний нарис. *Історичний клуб «Холодний Яр»*. ПП «Медобори–2006». 2011. 464 с.

222. Ковальченко І. Методы исторического исследования. *Наука*. 1987. С. 166.

223. Кокін С. Голодомор у контексті репресивної політики більшовицького режиму стосовно України. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 422–436.

224. Колянчук О., Литвин М. Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995. 284 с.

225. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). Львів, 2000. 278 с.

226. Корниш Н. Русская армия (1914–1918 гг.). Москва: АСТ, 2005. 22 с. URL: <http://readr.ru/n-kornish-russkaya-armiya-1914-1918-gg.html>.

227. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання (1917–1967). Чикаго, 1969. 664 с.
228. Кравчук М. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в (1914–1993 рр.). Івано-Франківськ, 1997. 292 с.
229. Кривизюк Л. Військовий вишкіл у Галицькій армії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія*. 2000. Вип. 408. С. 190–197.
230. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / упоряд. Б. Якимович. 4-те вид. Львів: Світ, 1992. 713 с.
231. Кузьма О. Листопадові дні (1918 р.). *Червона Калина*. 1931. 448 с.
232. Кузьма О. Листопадові дні (1918 р.). *Видавнича кооператива «Червона Калина»*. 1960. С. 40.
233. Кульчицький С. Старшинські школи артилерії ГА. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка. Т. 4. С. 267–270.
234. Курилюк Я. 1-й Гарматний полк УГА. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка. 1958. Т. 1. С. 181–183.
235. Лебедева І., Комова О. Настрої командного складу Армії УНР на тлі політичної кризи весни (1918 р.). *Збірник наукових праць: сторінки історії*. 2021. Вип. 51. С. 124–135. doi: [10.20535/2307-5244.51.2020.220180](https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220180).
236. Левченко С. Інструкторська школа старшин. *За державність. Матеріали до історії війська українського*. 1933. Зб. 8. С. 119–139.
237. Ликсо В., Шунков В., Обухович А. Полная энциклопедия вооружений и боевой техники (1914–1918). Военная энциклопедия: Москва: АСТ, 2014. 240 с.
238. Литвин М. Українсько-польська війна (1918–1919 рр.) Львів: Ін-т українознавства НАНУ; Ін-т Центрально-Східної Європи, 1998. 488 с.
239. Литвин М., Науменко К. Смовський Кость. 2-ге вид.: Довідник з історії України, Київ, 2002. 788 с.

240. Литвин М., Науменко К. Сінклер Володимир. 2-ге вид.: Довідник з історії України, Київ, 2002. 788 с.
241. Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини. Львів, 2004. 376 с.
242. Литвин М., Науменко К. Збройні Сили України ХХ ст. Генерали та адмірали: монографія. Харків; Львів, 2007. 244 с.
243. Лошицький О. Лабораторія. Нові документи й свідчення про масові репресії (1937–1938 років) на Вінниччині. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КДБ. Київ, 1998. Вип. 1/2 (7/8). С. 129–178.
244. Лозинський А. Українці на службі в австро–угорській армії. *Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець»*. 2016. Вип. 2 (122). С. 20–24.
245. Лозинський А. Українці в системі кадрового забезпечення Сухопутних військ Збройних сил Російської імперії (наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.). *Військово—науковий вісник*. 2017. Вип. 27. С. 46—70. doi: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.27.2017.46-70>.
246. Магочій П. Історія України. *Критика*. 2007. 638 с.
247. Маруняк В. У кузні соборницьких характерів. Українська гімназія в Чехії. (1925–1945 pp.). УВУ. 1975. 455 с.
248. Марченко Я. Бої Галицької армії за Львів (у грудні 1918 – січні 1919 pp.) *Військово-науковий вісник*. 2011. Вип. 16. С. 143–155.
249. Матяшук В. Помилки військової політики М. Грушевського як Голови Центральної Ради. *Видавництво Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія*. 2007. С. 107—112.
250. Мацькевич С. Артилерія Української Галицької Армії. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид–во Д. Микитюка. 1958. Т. 1. С. 178–179.
251. Мацькевич С. 2-й гарматний полк. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид–во Д. Микитюка. 1958. Т. 1. С. 184–186.
252. Мацькевич С. 3-й гарматний полк. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид–во Д. Микитюка. 1958. Т. 1. С. 186–187.

253. Мацькевич С. 4-й гарматний полк. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка. 1958. Т. 1. С. 187–188.
254. Мацькевич С. Артилерія Української Галицької Армії. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка. 1958. Т. 1. С. 177–181.
255. Мацькевич С. Артилерійська група «Глибока». Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка. 1958. Т. 1. С. 196.
256. Мацьків Т. 3-й гарматний полк. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка. 1966. Т. 3. С. 91–94.
257. Мельникович О. 5-й гарматний полк. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка. Т. 1. С. 189–190.
258. Микитюк Д. Організаційна структура Української Галицької Армії. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка. 1958. Т. 1. С. 177–178.
259. Микитюк Д. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії у 40-річчя участі у Визвольних змаганнях. Видавництво канадійського фермера. 1958. 676 с.
260. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців: Похід Болбочана на Крим. Львів, 1928. 206 с.
261. Монкевич Б. Організація армії Української Держави (1918 р.). *Україна в минулому*. 1995. Вип. 7. С. 67–112.
262. Монолатій І. Образ власного війська у становленні українського національного руху. Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України ХХ століття / упоряд., ред. І. Монолатія. Коломия: Вік. 2007. 312 с.
263. Науменко А. Старшинський корпус Армії УНР періоду Директорії. *Воєнна історія*. 2003. Вип. 1. С. 91–98.
264. Науменко К. Генералітет Української Народної Республіки. *Polska i Ukraina. Sojusz (1920 roku) i jego następstwa*. 1997. S. 217–234.

265. Науменко К. Алмазов Олекса Дмитрович. Енциклопедія Сучасної України. Київ, 2001. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=43821 (дата звернення: 24.11.2021).
266. Несвіцький О. Полтава у дні революції та в період смуту (1917–1922 рр.). 1995. С. 48.
267. Олексій Р. 7-й гарматний полк. *Українська Галицька Армія*. Т. 1. С. 193–195.
268. Околот І. Зі споминів комбатанта батареї про дії на відтинку Угнова. *Літопис Червоної Калини*. 1934. Вип. 7/8. С. 17–18.
269. Павленко І. Інтерновані українські військові формування / ред.: І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк. Київ: Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України, 2011. URL: <https://esu.com.ua/article-12417> (дата звернення 12.04.2023).
270. Павловскій И. Историческій очеркъ Петровскаго Полтавскаго Кадетскаго Корпуса (1840–1890). Типографія Губернскаго Правленія. 1890. 303 с.
271. Панас Н. Зміни в організаційній системі Галицької Армії під командуванням генерала Олександра Грекова. *Збірник наукових праць: сторінки історії* 2015. Вип. 40. С. 73–81.
272. Пархоменко В. Військова політика Української Центральної Ради: очима її сучасників. *Сумський історико-архівний журнал*. 2011. Вип. 12–13. С. 74–79.
273. Патриляк Б. Стрілецька зброя доби українських визвольних змагань (1917–1921 рр.) у зібранні Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 2. С. 166–172.
274. Патриляк Б. Холодна зброя доби визвольних змагань (1917–1921 рр.) у зібранні Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2018. Вип. 3. С. 151–156.
275. Перехід групи Кравса до Чехо-Словаччини. Вінніпег, 1958. Т. 1: Українська Галицька Армія: Матеріяли до історії. С. 592–593.

276. Петрів В. Військово–історичні праці. Спомини з часів української революції (1917–1921). 2002. С. 301.

277. Пиріг Р. Діяльність генерала Олександра Рогози на посаді військового міністра Української Держави (травень–листопад 1918 р.). *Український історичний журнал*. 2014. Вип. 5. С. 89–106.

278. Подобєд П. Генерал Олекса Алмазов. Символ українського Херсона. *Історична Правда. Спецпроект Українська революція (1917–1921 рр.)*. 2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/14/153418/> (дата звернення: 27.11.23)

279. Подобєд П. З–під Конотопа до Аризони: невігдані історії вояків Армії УНР. *Місто НВ*. 2017. 330 с.

280. Проданюк Ф. Українська Держава та її гетьман Павло Скоропадський. *Військо України*. 1993. Вип. 10. С. 79–91.

281. Про уніформу для старшин, урядовців і козаків Армії Української Народньої Республіки з їх штабами, управліннями та інституціями (8 січня 1919 р.). URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919\(01\)08.forma_unr.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919(01)08.forma_unr.php) (дата звернення 13.06.2022).

282. Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників. 2–ге вид. Варшава: Табор. 1927. Вип. 5. С. 47–62; 1928. Вип. 6. С. 22–48; Вип. 7. С. 43–53; Вип. 8. С. 53–63; 1930. Вип. 14. С. 98–110.

283. Прудиус П. Артилерія 1–го гарматного Запорізького полку у складі УГА. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид–во Д. Микитюка. 1960. Т. 2. С. 95–97.

284. Революция на Украине. По мемуарам белых. Москва; Ленинград, 1930. 436 с.

285. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у таборах СРСР (1930–ті рр.): людські біографії у контексті «перековки». З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КДБ. 2004. Вип. 1/2 (22/23). С. 250–314.

286. Русская артиллерия в мировую войну. Москва, 1940. Т. 2. 464 с.

287. Симон Петлюра та Українська національна революція. Збірник праць. Київ, 1995. 356 с.

288. Симчич С. До історії українців в Бритійській Колумбії. Бритійська Колумбія і Україна. Вінніпег, 1957. С. 67.
289. Скоропадський П. Спогади. (кінець 1917 – грудень 1918). Київ; Філадельфія, 1945. 492 с.
290. Скоропадський П. Спогади. (кінець 1917 – грудень 1918 р.). 2-ге вид. Київ, Філадельфія, 1995. 443 с.
291. Слободянюк М. Військовий гарнізон Львова напередодні Першої світової війни. *Галицька брама: «Перша світова. Львів»*. 2007. С. 7–18.
292. Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія (в 1917–1918 році). *За державність: Матеріали до історії війська українського*. 1935. 36. 5. С. 137–157.
293. Смовський К. З часів визвольних змагань. *Український комбатант*. 1958. Вип. 7. С. 35–39.
294. Срібняк І. Становище вояків-українців групи інтернованих армії УНР у таборах Каліш та Щипіорно (Польща) навесні (1923 року) (за архівними документами). *Архіви України*. 2018. Вип. 4. С. 201–211.
295. Стефанів З. Українські Збройні Сили в (1917–1921 рр.) 2-ге вид. 1947. Т. 1.: Доба Центральної Ради й Гетьманату. 119 с.
296. Строков А. Вооруженные силы и военное искусство в Первой мировой войне. Москва, 1974. 616 с.
297. Спогади про український рух у XII російській армії у (1917 р.) / ред. М. Садовський. Каліш: Воєнно-іст. т-во, 1935. Т. 1.: За державність. Матеріали до історії війська українського. 212 с.
298. Терлецький М. Табір інтернованих в Німецькім Яблоннім в Чехо-Словаччині. Українська Галицька армія: Матеріали до історії. У 40-річчя її участі у Визвольних Змаганнях в (1918–1920 рр.). Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка. 1958. С. 582–588.
299. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. *Тираж*. 1995. Ч. 1. С. 254–255.

300. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття (1917–1921 рр.). 1995. 258 с.
301. Тинченко Я. Перша українсько–більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). Київ; Львів, 1996. 371 с.
302. Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921 рр.). Темпора. 2007. Книга I. 536 с.
303. Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921 рр.). Темпора. 2011. Книга II. 424 с.
304. Тинченко Я. Архівно–кримінальна справа генерала Армії УНР Володимира Сінклера: 3 архівів ВУЧК–ПУ–НКВД–КГБ. 2017. Вип. 2 (48). С. 259. URL: http://resource.history.org.ua/publ/za_2017_2_9 (дата звернення: 24.11.2021).
305. Тишовецький О. 11–й гарматний полк. Українська Галицька Армія. Вінніпег, 1958. Т. 1. С. 202–203.
306. Ткачук П. Участь Романа Дашкевича у зміцненні артилерійських підрозділів Армії УНР. *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка»: Держава та армія*. 2003. Вип. 474. С. 13–18.
307. Ткачук П. Командні кадри Сухопутних військ Галицької Армії (1918–1919 рр.). *Військово–науковий вісник*. 2007. Вип. 10. С. 187–200.
308. Ткачук П. Бойові дії артилерійських полків Галицької Армії на фронтах польсько—української та більшовицько—української воєн. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 21. С. 760–775.
309. Ткачук П., Харук А., Красюк О. Польова артилерія Другої світової війни: Історичний нарис. Національна академія сухопутних військ. 2016. 194 с. URL: https://www.academia.edu/34051333/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%94%D0%A1%D0%92_Field_Artillery_of_World_War_II (дата звернення: 27.11.23).
310. Ткачук П. Артилерія Галицької Армії: формування, структура, озброєння. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2017. Вип. 29. С. 79–88.

311. Ткачук П., Лозинський А. Українські полководці на чолі сухопутних військ Збройних сил Російської імперії в роки Першої світової війни. *Військово-науковий вісник*. 2017. Вип. 28. С. 3–20. doi: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.28.2017.3-20>.
312. Тулюк–Кульчицький С. Старшинські школи Г.А. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид–во Д. Микитюка. 1968. Т. 4. С. 252.
313. Тютенко Р. Офіцери і суспільно–політичні виклики на тлі революційних процесів в Україні в (1917 р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 48. С. 104—107.
314. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій українських збройних сил (1917–1921). Вінніпег, 1954. 179 с.
315. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил (1917–1921). *Видавництво «Україна»*. 1995. 206 с.
316. Українська Галицька Армія. Вінніпег, 1968. Т. 4. 290 с.
317. Фріш Р. Із днів слави артилерії УГА: Битва під Ліщином. *Історичний календар–альманах Червоної Калини на (1928 рік)*. 1927. С. 146–150.
318. Фріш Р. 6–й гарматний полк. Українська Галицька Армія: Матеріали до історії. Вінніпег: Вид–во Д. Микитюка. 1958. Т. 1. С. 191–192.
319. Фурман І., Печенюк І. Перший Всеукраїнський військовий з'їзд та його значення в національному державотворенні й українізації армії. *Військово–науковий вісник*. 2020. Вип. 33. С. 61—74. doi: <https://doi.org/10.33577/2313-5603.33.2020.61-74>.
320. Харук А. Становлення Військово–Повітряних Сил України (в 1917 р.). *Вісник національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія*. 2001. Вип. 431. С. 19–25.
321. Хархаліс О. І–ий листопад в Яворові (в 47–му річницю першої жертви Листопадового Зриву сл. п. Степана Британа). Нью–Йорк: Вісті Комбатанта, 1965. С. 41.

322. Химиця Н. Становлення системи національної військової освіти у (1917–1918 рр.). *Вістник національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія*. Вип. 408. 2000. С. 55–60.
323. Химиця Н. Український національний рух у російській армії та участь у ньому молоді (весна—літо 1917 р.). *Проблема гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені І. Франка*. 2009. Вип. 24. С. 23—37. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.24.172160>.
324. Ціпко С. Українці в Аргентині (1897–1950): Творення громади / ред. М. Гримич; пер. з англ. М. Гримич, С. Кухаренко. Київ: Дуліби, 2015. 279 с.
325. Чмир М. Однострій та знаки розрізнення військовиків Збройних Сил ЗУНР (ЗОУНР). *Український визвольний рух: Наукова збірка*. 9–те вид. Львів, 2007. С. 197.
326. Чмир М., Пінак Є., Музичук С. Галицька армія. (1918–1920). Рівне, 2008. С. 43.
327. Шанковський Л. Де були українські полки австрійської армії при кінці світової війни. *Літопис Червоної Калини*. 1939. Ч. 7. С. 19–23.
328. Шанковський Л. Українська армія у боротьбі за державність. 1958. 317 с.
329. Шанковський Л. Визвольні змагання (1917–1920–1926 рр.). Мюнхен: Вісті, 1966. Ч. 121. С. 9–13.
330. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії. *Український історик*. 1970. Ч. 4 (28). С. 67–75.
331. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: воєнно–історична студія. Вінніпег: Видавництво хорунжого УСС Д. Микитюка, 1974. 396 с.
332. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно–історична студія. Львів, 1999. 396 с.
333. Шимов Я. Австро–Венгерская империя. *Издательство Эксмо*. 2003. 608 с.
334. Шиприкевич В. Український студентський осередок в Данцігу в роках (1921–1945). Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх

студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу (1921–1945). Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979.

335. Широкогород А. Энциклопедия отечественной артиллерии. Минск, 2000. 1156 с.

336. Штик Т. Техніка і зброя доби визвольних змагань. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2001. Вип. 1–2. С. 66–79.

337. Щуровський В. Медична і санітарна служба. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Вінніпег, 1958. Т. 1. С. 272.

338. Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина. *Національна академія наук України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича*. Львів. 2017. Вип. 29. С. 132–150.

339. Ющенко М. Однострої піхоти Галицької армії. URL: https://www.ucrainarma.org/ww_i_and_interwar/odnostro%D1%97pixoti_galicko%D1%97-armi%D1%97.html (дата звернення 15.06.22).

340. Якимович Б. Збройні Сили України. Нарис історії. Львів: НАН України, Ін-т українознавства, 1996. 210 с.

341. Якимович Б. Причини поразки ЗУНР: вторгнення, бездіяльність чи зрада? *Український історичний журнал*. 2019. Вип. 1. С. 180–193. doi: <https://doi.org/10.15407/uhj2019.01.180>.

342. Яневський Д. Політичні системи України (1917–1920 років): спроби творення і причини поразки. Київ, 2003. 767 с.

343. Baczkowski M. Pod czarno–żółtymi sztandarami: Galicja i jej mieszkańcy wobec austro-węgierskich struktur militarnych (1868–1914). Kraków: Tow. Wydawnicze «Historia Iagellonica», 2003. 460 s.

344. Berger Elisabeth Ingrid. Die Versorgung der Offizierswitwen der k.(u.)k. Armee und ihre Darlegung in militärischen Zeitschriften (1867–1914). Diplomarbeit. Wien: Universität Wien, 2010. 199 s.

345. Broucek Peter. (eingeleitet und herausgegeben von): Theodor Ritter von Zeynek: Ein Offizier im Generalstabskorps erinnert sich. Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag., 2009. 365 p.

346. Bruski Jan Jacek. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919– 1924). Kraków: Wydawnictwo ARCANA, 2000. 600 s.
347. Buttlar–Elberberg Gertrud. The Theresian Military Academy in Wiener Neustadt. War and Society in East Central Europe. Vol. XXIV. The East Central European Officer Corps (1740–1920s): social origins, selection, education, and training / Edited by Béla K. Király, Walter Scott Dillard. 1988: Columbia University Press. P. 99–103.
348. Czerep S. Generałowie i admirałowie polskiego pochodzenia w armii rosyjskiej (1914–1917). Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, 2014. 399 s.
349. Deák István. The education of Habsburg Army Officers, (1848–1918). War and Society in East Central Europe. Vol. XXIV. The East Central European Officer Corps (1740–1920–s): social origins, selection, education, and training. Edited by Béla K. Király, Walter Scott Dillard. 1988: Columbia University Press. P. 73–98.
350. Do Ukrainńskiego Centralnego Komitetu „W sprawie ustalenia akcji pomocy dla Ukraińców-azylantów”. (14.05.1925). CAW. Sygn. I.303.4.2476. S. 429.
351. Dubreuil Charles. Deux années en Ukraine avec une carte de l’Ukraine. Paris: 1919. P. 148.
352. Dziesięciolecie odrodzenia Polskiej siły zbrojnej. (1918–1928). – Warszawa, 1928. 455 s.
353. EhnI Maximilian. Die österreichisch-ungarische Landmacht nach Aufbau, Gliederung, Friedensgarnison, Einteilung und nationaler Zusammensetzung im Sommer 1914 (Ergänzungsheft 9 zum Werk «Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918»). Wien: «Militärwissenschaftlichen Mitteilungen», 1934. 104 p.
354. Glaise–Horstenau Edmund. Austria-Hungary's Last War, (1914–1918). Translated by Stan Hanna. Vol. 1–7. Vienna: Publisher of Military Science Releases, 1930–1939.
355. Informacyjny Odczyt Prezesa Towarzystwa byłych żołnierzy Armii URL we Francji. CAW. Sygn. I.303.4.5640. S. 203.

356. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach (1918–1924). Toruń, 1991. 210 s.
357. Klimecki M. Polsko–ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią (1918–1919). Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 2000. 292 s.
358. Krotofil M. Ukraińska Armia Halicka, (1918–1920): organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej. Toruń: Wydawn. Adam Marszałek, 2002. 225 s.
359. Kutschabsky W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren (1918–1923). Berlin: Junker u. Dünhaupt, 1934. 439 s.
360. Militär–statistisches Jahrbuch für das Jahr (1910–1911). Wien, S. 253.
361. Ministerstwo pracy i opieki społecznej. Do Ukraińskiego Centralnego Komitetu „W sprawie ustalenia akcji pomocy dla Ukraińców–azylantów”, (29.04.1925). CAW. Sygn. I.303.4.2476. S. 430.
362. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Komunikat informacyjny „Emigracja ukraińska w Polsce”, (28.11.1931). CAW. Sygn. I.303.4.5508. S. 163.
363. Mocharitsch Thomas. Ruthenische Militär terminologie in der Habsburgermonarchie. Diplomarbeit. Wien: Universität Wien, 2010. 126 s.
364. Opracowanie na temat U.R.L. i ruchu hetmana P. Skoropadskiego. CAW. Sygn. I.303.4.5662. S. 11.
365. Offelli Siro. Le armi e gli equipaggiamenti dell’ esercito austro-ungarico dal (1914 al 1918): Uniformi – distintivi – buffetterie. Volume primo. Gino Rossato editore. Valdagno, 2001. 232 p.
366. Oršolić Tado. O časničkoj izobrazbi, plaći i časničkom kadru u austrougarskoj vojsci s naglaskom na Dalmaciju. Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru. Sv. 48. Zargeb; Zadar, 2006. S. 557–568.
367. Poseł R.P. w Pradze do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie. Ibid. S. 198.
368. Rydel J. Die k. u. k. Armee und die Gesellschaft Galiziens. La Galicie au temps des Habsbourg (1772–1918): Histoire, société, cultures en contact. Dirigé par

Jacques Le Rider et Heinz Raschel. Tours: Presses universitaires François-Rabelais, 2010. S. 221–231.

369. Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer und für die kaiserliche und königliche kriegsmarine für (1914). Wien, K. K. Hofund Staatsdruckerei, 1582 s.

370. Shankowsky L. Disintegration of the Imperial Russian Army in (1917). The Ukrainian Quaterly. 1957. XIII. 4. P. 305–328.

371. Skrukwa G. Formacje wojskowe ukraińskiej «rewolucji narodowej» (1914–1921). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. 717 s.

372. Wilcox Vanda. Between Acceptance and Refusal: Soldiers Attitudes to the War (Italy) and Italian Front. (1914–1918–online). International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson. Berlin: Freie Universität Berlin, 2014–15.

Дисертаційні роботи та автореферати дисертацій

373. Герасименко М. Підготовка старшинських кадрів в українських національних державних утвореннях (березень 1917 – листопад 1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н. зі спеціальності 20.02.22 – військова історія. Київ, 2005. 25 с.

374. Лозинський А. Збройні сили Австро-Угорщини (1867–1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н. зі спеціальності 07.00.01 – історія України. Львів, 2006. 20 с.

375. Сорока О. Державне регулювання медичної діяльності на Прикарпатті в першій половині XX століття: дис. на здобуття наукового ступеня к. н. держ. упр. зі спеціальності 25.00.01 – Теорія та історія державного управління. Київ, 2015. С. 72.

376. Стукаліна Н. Запровадження військового права в Західно-Українській Народній Республіці: дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н. зі спеціальності 20.02.22 – Військова історія. Львів, 2004. 227 с.

377. Ткачук П. Артилерія збройних формувань Української революції (1917–1921 рр.): дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н. зі спеціальності 07.00.01 – Історія України. Львів, 2004. 197 с.

378. Ткачук П. Сухопутні війська Збройних Сил України доби революції (1917—1921 рр.): дис. на здобуття наукового ступеня д.і.н. зі спеціальності 07.00.01 – Історія України. Львів, 2009. 311 с.

379. Тютенко Р. Соціальний портрет офіцера українських армій періоду Національної революції (1917—1921 рр.): дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н. зі спеціальності 07.00.01 – Історія України. Львів, 2018. 246 с.

380. Тютенко Р. Українська військова еміграція в міжвоєнний період (1919–1939 рр.): дис. на здобуття наукового ступеня д.і.н. зі спеціальності 07.00.01 – Історія України. Мюнхен, 2021. 235 с.

381. Шумінська Н. Становлення Галицької Армії, особливості комплектування та підготовки особового складу (листопад 1918 – Листопад 1919 рр.): дис. на здобуття наукового ступеня к.і.н. зі спеціальності 07.00.01 – Історія України. Львів, 2016. 263 с.

III. НАУКОВІ ПРАЦІ ЗДОБУВАЧА

382. Стеців Я. Суспільно–політичні настрої офіцерів–артилеристів на тлі революційних подій в Україні в період 1917–1921 рр. *Воєнно–історичний вісник*. 2021. Вип. 41 (3). С. 60–73.

383. Стеців Я. Участь українських офіцерів–артилеристів в Першій світовій війні у складі російської армії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2021. Вип. 34. С. 88–102.

384. Стеців Я. Участь українських офіцерів–артилеристів австро–угорської армії в Першій світовій війні. *Військово–науковий вісник*. 2022. Вип. 38. С. 103–120.

385. Tkachuk P., Stetsiv Ya. The Artillery Officers' Role in the Ukrainian Formation at the Outbreak of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. *East European Historical Bulletin*. 2022. №23. S. 51–61.

386. Bahan A., Stetsiv Ya. The role of Roman Dashkevych in the formation of the artillery of the Sich Riflemen during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. *East European Historical Bulletin*. 2022. №25. S. 136–148.

387. Стеців Я. Соціальний портрет старшин–артилеристів українських армій періоду Української революції 1917–1921 рр. *Військово–науковий вісник*. 2023. Вип. 40. С. 81–102.